

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Грищенко Катерина Станіславівна

УДК 373.5(477.63)''18/19''

**ДИСЕРТАЦІЯ
«КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТ М. Б. ГЕРСЄВАНОВ
І СУСПІЛЬНА ДУМКА 40–60-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ»**

Спеціальність – 07.00.01 – «Історія України»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

К.С. Грищенко

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
професор Литвинова Т.Ф.

ДНІПРО – 2020

АНОТАЦІЯ

Грищенко К. С. Катеринославський публіцист М.Б. Герсеванов і суспільна думка 40-х – 60-х рр. ХІХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2020.

Дисертація виконана в дисциплінарному полі інтелектуальної, регіональної історії та «нової історичної біографістики». Інтелектуальну спадщину публіциста, катеринославського поміщика, генерал-майора М.Б. Герсеванова досліджено у контексті актуальних проблем суспільної думки Російської імперії 1840-х – 1860-х рр.

Формування репрезентативної джерельної бази дозволило накреслити основні віхи життя та діяльності М.Б. Герсеванова, уточнити спірні моменти, неточності в біографії, з'ясувати моральні пріоритети та особливості характеру, представити весь спектр його інтелектуальних зацікавлень, специфіку авторського стилю, погляди, позиції задля більш адекватного сприйняття загального ходу розвитку суспільної думки Росії та України 1840 – 1860-х рр.

Враховуючи відсутність сталої історіографічної традиції щодо вивчення особистості М.Б. Герсеванова, уривчастість відомостей про його багатовимірну діяльність і творчість, у дослідженні було обрано апробований метод реконструкції історіографічного образу. Це дозволило адекватно визначити місце і роль М.Б. Герсеванова у розвитку суспільної думки.

Відтворення та «ревізія» історіографічного образу М.Б. Герсеванова виявили полярність прижиттєвих характеристик його авторитету, інтелекту та особистісних якостей, які в основному були успадковані історіографічною традицією. Різноманітність оцінок визначалася, головним чином, тематикою дискусій та часто радикальними позиціями, які відстоював М.Б. Герсеванов.

Комплексне вивчення творчості М.Б. Герсеванова дозволяє стверджувати, що інтелектуальна спадщина катеринославця дуже влучно позначила тематичні пріоритети у питаннях, що турбували тогочасне суспільство, а саме: проблеми ведення приватного господарства у різних куточках імперії; загальнодержавні економічні проблеми – шляхи сполучення, використання людських і природних ресурсів; повчальні можливості художньої літератури; специфічні відносини між провінціями та імперським центром; функціонування й реформування армії; міжнаціональні та міжнародні відносини; ліквідація кріпацтва й реформа самоврядування.

У залежності від тематики виявлялися різні ідентичності М.Б. Герсеванова – професійна, соціальна, регіональна, національна. Хоча загалом вони не конфліктували між собою, часом створювали варіації ієрархій. Так, у питаннях вибору між загальнодержавними та місцевими інтересами катеринославський поміщик та землець виходив на перший план.

У дослідженні вперше предметом наукового аналізу стала військово-професійна діяльність М.Б. Герсеванова, яка була для нього найбільш органічною. Очевидним виявився вплив професії (яка, до того ж, відповідала темпераменту) на інші сфери його життя. Погляд М.Б. Герсеванова на події та явища можна назвати дещо ідеалізованим та романтичним, він завжди намагався подолати дистанцію між ідеалом та дійсністю. Звідси – прагнення гласності, принципового вирішення актуальних суспільних проблем. Керуючись професійною етикою М.Б. Герсеванов у публіцистичних творах довго обходив армійську тематику. Але при суспільному обговоренні Кримської війни та реформування армії ідентичність військового, хоча й не була подоланою, однак поступилася ролі шукача та поборника правди.

Реформи місцевого самоврядування дали можливість М.Б. Герсеванову проявити себе у земській роботі, що знайшло широке відображення у дисертації. Сам факт його відкритого обрання на посади гласного губернського земства, Голови, почесного члена яскраво свідчить про високий авторитет нашого героя серед регіональної спільноти. Відчуваючи наступ на права дворянства, М.Б. Герсеванов активно став на захист його інтересів, які розумів як органічну

складову державних і суспільних. Відстоюючи важливі для всього Південного краю питання залізничного будівництва та покращення системи сполучення, відкриття банку тощо, М.Б. Герсеванов неодноразово виступав також на засіданнях Херсонського та Одеського земств, де завжди знаходив підтримку більшості. Отже, публіцистична популярність, яка посприяла обранню на виборні посади, перетворила М.Б. Герсеванова й на досить успішного публічного оратора.

Проведене дослідження показало, що чітке визначення місця М.Б. Герсеванова як консерватора у традиційних, закріплених в історіографічних канонах, схемах напрямків суспільної думки середини ХІХ ст. (ліберали, консерватори, революціонери-демократи), виявляється не обґрунтованим, оскільки його світогляд не вкладається в одномірні схоластичні конструкції. М.Б. Герсеванова можна віднести до аморфного, широкого середовища «прогресивних консерваторів», які у своєму реформаторському пориві намагалися утримати баланс між інтересами різних соціальних груп, держави, виступаючи не огульними критиками, не мрійниками, а відповідальними громадськими діячами.

Підсумком вивчення багатогранної творчості М.Б. Герсеванова стало руйнування усталеного історіографічного міфу про бідність інтелектуального ландшафту Катеринославщини, ніби майже до кінця ХІХ ст. зосередженого лише на проблемах місцевого масштабу. Публіцистика М.Б. Герсеванова продемонструвала широту регіональної суспільної думки, її надзвичайне проблемно-тематичне різноманіття та оригінальність.

У дисертації вперше було проведено аналіз історіографічної традиції щодо висвітлення особи та діяльності М.Б. Герсеванова, здійснено найбільш повну реконструкцію біографії та принципово розширено бібліографію праць (більше 120 одиниць). У результаті стало можливим суттєво змінити уявлення про інтелектуальну ситуацію на Катеринославщині у середині ХІХ ст., встановити коло актуальних проблем та запитів провінційної освіченої спільноти, уточнити загальнодержавну картину господарських та суспільно-політичних дискусій досліджуваного періоду. Творчість і діяльність М.Б. Герсеванова виявилась яскравою та інформативною, такою що демонструє значимість провінційної

публіцистики для регіонального та загальноросійського інтелектуального середовища.

Ключові слова: М.Б. Герсеванов, суспільна думка, загальноросійське інтелектуальне середовище, Кримська війна, ліквідація кріпацтва, земське самоврядування, єврейське питання, Гоголь, Сенковський, антиалкогольна публіцистика, карикатури, травелоги, Південна Україна, Катеринославщина.

S U M M A R Y

Hryshchenko K. S. Ekaterinoslav publicist M. Gersevanov and public thought in 40 - 60's of the XIX century. – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 07.00.01 “history of Ukraine”. – Oles Honchar Dnipro National University, 2020.

The dissertation is performed in the disciplinary field of intellectual, regional history and “new historical biography”. The intellectual heritage of the Ekaterinoslav publicist, landowner, and Major General M. Gersevanov was studied in the context of current problems of public thought in the Russian Empire in the 1840s and 1860s.

The formation of a representative source base allowed to outline the main milestones in the life and work of M. Gersevanov, clarify controversial points, inaccuracies in the biography, clarify moral priorities and features of character, present the full range of his intellectual interests, specifics of authorial style, views, positions for more adequate perception of the general course of development of public thought in Russia and Ukraine in 1840 – 1860's.

Due to the lack of a stable historiographical tradition for the study of Gersevanov's personality, fragmentary information about his multidimensional activities and work, the study chose a proven method of reconstruction of the historiographical image. This allowed us to adequately determine the place and role of Gersevanov in the development of public thought.

Reproduction and “revision” of the historiographical image of M. Gersevanov revealed the polarity of life characteristics of his authority, intelligence and personal qualities, which were mainly inherited by the historiographical tradition. The diversity of assessments was determined mainly by the topics of discussion and often radical positions advocated by Gersevanov.

A comprehensive study of Gersevanov's creative work suggests that his intellectual heritage aptly identified thematic priorities in matters of concern to society at the time, namely: the problems of private economy in different parts of the empire; national

economic problems - ways of communication, use of human and natural resources; instructive possibilities of fiction; specific relations between the provinces and the imperial center; functioning and reform of the army; interethnic and international relations; the abolition of serfdom and the reform of self-government.

Depending on the subject, different identities of Gersevanov were revealed - professional, social, regional, national. Although they did not conflict with each other in general, they sometimes created variations of hierarchies. Thus, in matters of choosing between national and local interests, the Katerinoslav landowner and landowners came to the fore.

For the first time in the study, the military-professional activity of Gersevanov, which was the most organic for him, became the subject of scientific analysis. The influence of the profession (which, moreover, corresponded to temperament) on other spheres of his life became obvious. Gersevanov's view of events and phenomena can be called somewhat idealized and romantic, he always tried to overcome the distance between ideal and reality. Hence - the desire for publicity, a fundamental solution to pressing social problems. Guided by professional ethics, Gersevanov in journalistic works for a long time bypassed the military theme. But in the public discussion of the Crimean War and the reform of the army, the identity of the military, although not overcome, nevertheless gave way to the role of seeker and advocate of truth.

The self-government reforms gave Gersevanov the opportunity to prove himself in the zemstvo work, which was widely reflected in the dissertation. The very fact of his open election to the positions of the public provincial zemstvo, the Chairman, an honorary member, clearly testifies to the high authority of our hero among the regional community. Sensing an attack on the rights of the nobility, Gersevanov actively defended his interests, which he understood as an organic component of state and public. Defending important issues for the entire Southern region of railway construction and improvement of the communication system, opening a bank, etc., Gersevanov repeatedly spoke at meetings of the Kherson and Odessa zemstvos, where he always found the support of the majority. Thus, the journalistic popularity that contributed to his election to elective positions turned Gersevanov into a rather successful public speaker.

The study showed that a clear definition of the place of Gersevanov as a conservative in the traditional, enshrined in historiographical canons, schemes of public opinion in the mid-nineteenth century (liberals, conservatives, revolutionary democrats), is not justified, because his worldview does not fit into one-dimensional scholastic constructions. Gersevanov can be attributed to the amorphous, broad environment of “progressive conservatives” who in their reformist impulse tried to maintain a balance between the interests of different social groups, the state, acting not general critics, not dreamers, but responsible public figures.

The result of studying the multifaceted work of Gersevanov was the destruction of the established historiographical myth of the poverty of the intellectual landscape of Katerinoslav, as if almost to the end of the nineteenth century. focused only on local issues. Gersevanov's journalism demonstrated the breadth of regional public opinion, its extraordinary problem-thematic diversity and originality.

In the dissertation research for the first time the analysis of historiographical tradition of covering of the person and activity of M. Gersevanov was carried out, also the most complete reconstruction of the biography was made, the bibliography list of works (more than 120 units) was fundamentally expanded. As a result, it became possible to significantly change the perception of the intellectual situation in Katerinoslav in the mid-nineteenth century. The work and activity of M. Gersevanov turned out to be bright and informative, which demonstrates the importance of provincial publicism for the regional and all-Russian intellectual environment.

Key words: M. Gersevanov, public thought, all-Russian intellectual environment, Crimean War, abolition of serfdom, zemstvo self-government, Jewish question, Gogol, Senkovsky, anti-alcohol publicism, caricatures, travelogues, Southern Ukraine, Katerinoslav province.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ К.С. ГРИЩЕНКО

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Грищенко К.С. «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції. *Чорноморський літопис. Науковий журнал*. Вип. 5. 2012. С. 111–121. (у співавторстві з Литвинова Т.Ф.)
2. Грищенко К.С. Театральні спостереження М.Б. Герсеванова як джерело до історії катеринославського дворянства середини ХІХ ст. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник*. Вип. 10. 2013. С. 205–209
3. Грищенко К.С. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини ХІХ ст. (на матеріалах родини Герсеванових). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2013. С. 37–43.
4. Грищенко К.С. Катеринославський літератор і петербурзька цензура у середині ХІХ ст. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник*. Вип. 11. 2014. С. 194–197
5. Грищенко К.С. Катеринославський родич генерала Брусилова. *Вопросы германской истории. Сборник научных трудов*. 2015. Вип. 41. С. 302–315.
6. Грищенко К.С. Карикатура в російській публіцистиці другої половини ХІХ ст.: за матеріалами М. Б. Герсеванова. *Universum Historiae et Archeologiae* № 2 (27), 2019. С. 198–204.

Публікації у зарубіжних періодичних спеціалізованих виданнях:

7. Грищенко К.С. Й.І. Сенковський та його творчість в оцінках катеринославського публіциста М.Б. Герсеванова. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)* № 7 (59), 2020. С. 4–9.

Наукові праці апробаційного характеру:

8. Грищенко К.С. Губернське місто Х і повітове місто N у 1857 та 186 рр., або чому радіти дворянину в Херсоні та Новомосковську (матеріали до історії міст Півдня України). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць*. Вип. 11. 2012/2013. С. 39–45.
9. Грищенко К.С. Штрихи к историографическому образу екатеринославского публициста середины XIX века Н. Б. Герсегонова (этические проблемы героя и его исследователей). *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. Міжвузівський збірник наукових праць*. 2014. С. 72–87.
10. Грищенко Е.С. Литературная критика в публицистике екатеринославского дворянина Н.Б. Герсегонова. *Вестник Омского университета. Сер. Исторические науки*. 2015. № 1(5). С. 12–18.

З М І С Т

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1	
ІНФОРМАЦІЙНА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1. Історіографічний образ М.Б. Герсєванова.....	19
1.2. Джерельна база дослідження.....	40
1.3. Методологічна основа роботи.....	47
РОЗДІЛ 2	
ВІЙСЬКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Б. ГЕРСЄВАНОВА.....	53
2.1. Родинне коло та початок становлення особистості.....	53
2.2. Військова кар'єра: від унтер-офіцера до генерала.....	58
2.3. Предводитель дворянства на службі суспільству.....	75
2.4. Земська діяльність М.Б. Герсєванова.....	89
РОЗДІЛ 3	
ТВОРЧІСТЬ М.Б. ГЕРСЄВАНОВА ЯК РЕАКЦІЯ НА АКТУАЛЬНІ СУСПІЛЬНІ ПРОБЛЕМИ 1840–1860-х рр.....	108
3.1. Господарські праці катеринославського поміщика.....	108
3.2. Герсєванівські травелоги.....	119
3.3. Антиалкогольна публіцистика.....	127
3.4. Єврейське питання в трактовках М.Б. Герсєванова.....	133
3.5. Візуалізація суспільної проблематики.....	143
3.6. Військові студії та публіцистика.....	148
РОЗДІЛ 4	
ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА	
В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ М.Б. ГЕРСЄВАНОВА.....	160
4.1. Й.І. Сенковський та його творчість в оцінках катеринославця.....	160
4.2. М.В. Гоголь під прицілом критики М.Б. Герсєванова.....	173
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	200
ДОДАТКИ.....	250

ВСТУП

Актуальність теми визначається її дисциплінарним виміром – інтелектуальна та регіональна історія, «нова історична біографістика», а також переконанням, що такий міждисциплінарний підхід дозволяє виявити особливості соціокультурних процесів певної доби та дискусій навколо важливих суспільних проблем через погляди та позиції окремої персоналії.

Актуальності темі додає й усвідомлення необхідності вивчення не тільки відомих, видатних особистостей, а й діячів «другого плану», про що вже наголошується в історіографії [415]. На цю роль ідеально підходить Микола Борисович Герсєванов (1809 – 1871 рр.), бойовий офіцер, нагороджений вищими урядовими відзнаками, учасник ряду військових кампаній, захисник Севастополя, за що отримав звання генерал-майора, літератор, публіцист, член Товариства сільського господарства Південної Росії, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, повітовий предводитель дворянства, голова Новомосковського повітового мирового з'їзду, почесний член Катеринославської земської управи, який багато зробив для утвердження місцевого самоврядування. Його біографія, нерозривно пов'язана майже з усіма змінами і реформами в Російській імперії у 1840-х – 1860-х рр., дає змогу побачити особливості перетворень на місцях. Його творчість – творчість яскравого політичного письменника, публіциста, плідного автора Катеринославщини, який написав більше, ніж всі інтелектуали краю того часу разом узяті, а написане стрясло не тільки місцеву людність, а й усю велику країну. Він займався історією, статистикою, економікою, соціальними проблемами, співробітничав не лише зі столичними, а й з місцевими виданнями. Разом з тим М.Б. Герсєванову майже не приділено уваги навіть у краєзнавчій літературі.

М.Б. Герсєванов – активний учасник інтелектуального та суспільного життя країни середини ХІХ ст. Дослідження творчої біографії цього героя дозволить створити більш об'ємну картину інтелектуальної історії Південної України та переглянути усталені уявлення про інтелектуальний ландшафт Катеринославщини, насиченість її інформаційного простору.

Важливо також, що тематична строкатість творів М.Б. Герсеванова та його біографія дозволяє простежити подробиці повсякденного життя провінційного дворянства Півдня України – питання, яке все ще залишається *terra incognita*. У такий спосіб можливе переосмислення історії дворянства у контексті локальної історії. Уточнення, перевірка підходів, історіографічної традиції, закладеної працями М. Раєва та Ю.М. Лотмана, які, кожен зі своїх позицій, спираючись переважно на матеріали еліти дворянства, відображали життя та побут, за яким оцінювалася ціла спільнота [342], також є однією з актуальних задач вітчизняної історичної науки. Розуміння такої історіографічної ситуації вплинуло на вибір об'єкту та предмету дисертації, на визначення її мети й формулювання завдань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась в межах науково-дослідної теми історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії», (державний реєстраційний номер 0116U003311).

Об'єктом дослідження є регіональний інтелектуальний простір Південної України 1840–1860-х рр. у контексті загальноросійської суспільної думки.

Предмет дослідження – творча біографія катеринославського поміщика, публіциста, громадського діяча М.Б. Герсеванова.

Метою дисертаційної роботи є визначення місця та ролі творчості й громадської діяльності М.Б. Герсеванова у регіональному та загальноросійському інтелектуальному контексті.

Для досягнення мети було поставлено наступні дослідницькі **завдання**:

– виявлення, відбір та систематизація джерел, які відбивають різні сторони життя та діяльності М.Б. Герсеванова;

– експертиза різноманітної літератури з історії суспільної думки України та Росії, яка дозволяє сформуванню надійну історіографічну основу для вирішення завдань роботи;

– реконструкція історіографічного образу М.Б. Герсеванова;

– синтез джерельного та історіографічного матеріалу задля відтворення життєвого шляху М.Б. Герсеванова;

– виявлення основних проблемно-тематичних вузлів суспільної думки 1840 – 1860-х рр., пов'язаних з публіцистичною активністю героя;

– висвітлення військово-професійної і громадської діяльності М.Б. Герсеванова та їх зв'язку з інтелектуальною творчістю;

– аналіз поглядів М.Б. Герсеванова на ключові суспільно-політичні проблеми досліджуваної доби;

– визначення місця літературної критики в інтелектуальному доробку катеринославського публіциста.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1840 – 1860-ті рр. Це обумовлено, по-перше, періодом найбільшої публіцистичної активності М.Б. Герсеванова; по-друге, уявленням про цей час, як про цілісний період в історії суспільної думки. Чітке визначення хронології роботи, зрозуміло, не означає, що в разі необхідності вона не буде порушуватися задля кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків між подіями та рішеннями, написаним та зробленим М.Б. Герсевановим.

Географічні межі визначаються специфікою дослідження, виконаного в руслі інтелектуальної історії. А тому, незважаючи на географічну прив'язку життя й діяльності М.Б. Герсеванова до Південної України, насамперед Катеринославщини, просторові межі дисертаційного твору окреслено не тільки місцями його перебування (Петербург, Прибалтика, Кавказ, Західна Європа), а в першу чергу предметом уваги публіциста й письменника, який у просторовому відношенні виявився значно ширшим – Великобританії до Сибіру.

Методологічна основа роботи. Рефлексіям відносно методології дослідження присвячено спеціальний сюжет у першому розділі дисертації. Тому тут зазначу тільки, що в основі роботи лежать принципи науковості та історизму, які вплинули на постановку теми, її проблематизацію, формування інформаційної бази, підходів до аналізу та синтезу матеріалу. Усвідомлюючи обмеженість істориків у відтворенні минулого, автор все ж орієнтувалася на істину як науковий ідеал, наближення до якого можливе шляхом розуміння нерозривності суб'єкт-

об'єктного зв'язку в науково-історичному пізнанні, а тому максимально намагалася досліджувати епоху та людину певної доби в категоріях тогочасної культури, матеріальних та ідейних обставин, у чому полягає стала складова принципу історизму.

Наукова новизна. Вперше комплексно розглянуто та проаналізовано творчий доробок катеринославського публіциста 1840-х – 1860-х рр. М.Б. Герсеванова. У дослідженні вперше було:

- проведено аналіз історіографічної традиції щодо висвітлення особи та діяльності М.Б. Герсеванова;
- здійснено найбільш повну реконструкцію біографії М.Б. Герсеванова;
- принципово розширено бібліографію праць М.Б. Герсеванова, яка нині складає більше 120 позицій, що в шість разів перевищує раніше відомі списки;
- суттєво змінено уявлення про інтелектуальну ситуацію на Катеринославщині в середині XIX ст.;
- визначено комплекс актуальних суспільних, соціально-економічних, духовно-культурних проблем та запитів провінційної освіченої спільноти;
- зроблено спробу суттєво розширити застигли межі української суспільної думки за рахунок регіональної публіцистики;
- на прикладі творчості М.Б. Герсеванова продемонстровано значимість провінційної публіцистики для формування регіонального інтелектуального середовища;
- уточнено картину загальноросійської суспільно-політичної та господарської дискусії 1840–1860-х рр.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані при написанні монографій і статей, для розробки загальних курсів з інтелектуальної історії України та Російської імперії, історії культури, військової справи, регіональної історії та краєзнавства.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці та вирішенні актуальної наукової проблеми, виявленні достатньої кількості джерел, значна частина яких

вперше введена до наукового обігу, та їх комплексному аналізі. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Подальші перспективи дослідження полягають у детальному вивченні регіонального та загального культурного та суспільного контексту, в якому розгорталася творча, громадська, військова діяльність М.Б. Герсеванова. Невичерпаними залишаються екстенсивні перспективи розробки теми (виявлення дрібних опублікованих праць, подальше обстеження українських та зарубіжних архівосховищ). Уваги заслуговують і ті аспекти біографії, які залишилися поза проблематикою дисертації (дослідження емоцій, повсякденного, господарського життя, гендерні аспекти, виявлення особливостей і динаміки ідентифікацій, самоідентифікації та перехресних ідентифікацій тощо).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були оприлюднені на всеукраїнських, регіональних, щорічних кафедральних підсумкових конференціях, серед яких: I Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». (Бердянськ, 2012); II Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси». (Дніпропетровськ, 2012); VII Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція «Історія дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 2012); II Всеукраїнська краєзнавча конференція «Побут, етнографія і фольклор Придніпров'я у минулому і сьогоденні». (Дніпропетровськ, 2013); III Всеукраїнська наукова конференція «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2013); III-тя Всеукраїнська краєзнавча конференція «Придніпров'я в літературних і мистецьких пам'ятках» (Дніпропетровськ, 2014); IV Всеукраїнська наукова конференція «Наддніпрянська Україна: проблеми освіти, науки та духовно – культурного життя», присвячена 100-річчю Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. (Дніпро, 2018). XXXI сесія дніпровського осередку Наукового товариства імені Шевченка. (Дніпро, 2020).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені у 10 публікаціях автора, у тому числі 6 у фахових виданнях, 1 у зарубіжному, 1 у виданні, внесеному до міжнародних баз даних.

Структура тексту дисертації відповідає поставленій меті та сприяє розв'язанню дослідницьких завдань. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури (571 найменування), додатків. Загальний обсяг роботи становить 257 сторінок, з них 188 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІНФОРМАЦІЙНА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Серед завдань даного дисертаційного дослідження важливе місце належить завданням історіографічного та джерелознавчого характеру, які у проблемному ключі будуть вирішуватися й у конкретно-змістовних розділах при висвітленні того чи іншого сюжету. Тут же важливо зазначити принципи евристичного й аналітичного етапу роботи з інформаційною основою, яка за традицією складається з двох структурних елементів – історіографія та джерела. Експертиза історіографічної складової проводилася задля виявлення необхідної ціннісної інформації, підходів та оцінок під кутом зору, по-перше, формування історіографічного образу М.Б. Герсеванова та, по-друге, – суспільної думки 1840–1860-х рр. Окреслення лакун та основних параметрів історіографічного образу героя, своєю чергою, спрямовувало пошуки необхідних джерел, за допомогою яких можливо уточнювати характеристики та заповнювати прогалини.

Оскільки інформаційна основа даної праці формувалася з позицій відтворення двох образів – М.Б. Герсеванова та суспільної думки, структурування кожного з елементів загалом принципово не відрізняється. Й історіографічна, й джерельна база мають два зрізи – основний та фоновий, на наповнення яких вплинуло різне вирішення питання про критерії достатності інформації. Якщо відносно першого зрізу, виходячи з мети та завдань, було характерне прагнення якомога повнішого охоплення історіографічного та джерельного матеріалу, врахування будь-яких згадок про М.Б. Герсеванова, його діяльність і творчість, то формування другого зрізу потребувало обмеження лише найближчими до мого героя концентрами через побоювання «інформаційних шумів» [С.О. Шмідт] і підміни теми та задач роботи. Звідси – більш утилітарне й фрагментарне використання літератури та джерел фонового зрізу, на відбір яких певний вплив справили фактори випадковості й суб'єктивності. При відборі фонового матеріалу увага переважно зосереджувалася на найбільш важливих наукових працях і текстах знакових

персоналій, які б дозволили більш адекватно уявити місце М.Б. Герсеванова у суспільній думці й специфіку його позиції в обговоренні суспільно значущих проблем. Систематизація та класифікація матеріалу здійснювалася відповідно до особливостей історіографічної та джерельної бази, а також до завдань дослідження.

1.1. Історіографічний образ М.Б. Герсеванова

Враховуючи специфіку історіографії теми, точніше, відсутність сталої історіографічної традиції щодо вивчення особистості Герсеванова, уривчастість відомостей про його багатовимірну діяльність і творчість, для дослідження було обрано такий уже доволі апробований прийом [314; 438; 441; 478; 479], як реконструкція історіографічного образу. Це, крім суто інформаційних завдань (виявлення хто, коли, що, як і чому сказав про нашого героя), дозволяє більш адекватно сприйняти хід розвитку суспільної думки та визначити місце М.Б. Герсеванова в цьому потоці.

В основі обраного підходу лежить уявлення про те, що об'єкти історичного пізнання в самому пізнавальному процесі початково постають не як «об'єкти» в їх натуральному вигляді, а як образи, які є результатом суб'єкт-об'єктних зав'язків у процесі пізнання. До того ж, коли «об'єктом» виступає не історична подія, а особистість, яка проявила себе у самих різних сферах, то, вочевидь, вона може бути багатоаспектним «об'єктом» пізнавального процесу.

Еволюція образу передбачає елементи періодизації, обумовленої природою історіографічного образу, який починає формуватися на до історіографічному етапі, тобто, в той час, коли майбутні об'єкти пізнання ще виступають активними суб'єктами історичного процесу. Тому історіографічні джерела цього «прижиттєвого» етапу доповнюються власне історичними джерелами (щоденники, мемуари сучасників, епістолярії, публіцистика того часу, листування і, в окремих випадках, деякі документальні матеріали). До того ж варто враховувати, що ще за життя М.Б. Герсеванова починається не тільки меморіалізація, а й наукове осмислення подій, безпосереднім учасником яких він був. Йдеться, наприклад, про

Кримську (Східну війну) 1853–1856 рр. Написані буквально по слідах, праці сучасників, зокрема М.І. Богдановича, М.Ф. Дубровіна, А.М. Зайончковського та інших, які й до цього часу залишаються класикою, так чи інакше, несуть на собі відбиток досягнень тогочасної науки. Подібне можна сказати й про літературознавчі праці, які також можна сприймати і як джерела, і як історіографічні пам'ятки. У ставленні до такого роду матеріалів важливим було виявити, які оцінки, риси образу/образів у них закарбувалися, і що з «прижиттєвого» етапу перейшло до наступного «меморіального» та суто історіографічного періодів.

Досить широка популярність Миколи Борисовича в освічених колах суспільства й, відповідно, значна кількість джерел, дає змогу доволі повно реконструювати прижиттєвий образ. Проте необхідно враховувати ще одну їх специфічну рису джерел. У політичних і соціальних питаннях М.Б. Герсеванов був виразником думки й «голосом» значної кількості катеринославського дворянства, яке делегувало йому право відстоювати свої інтереси перед місцевим/центральним урядом та у пресі. Тому беремо до уваги регіональний, у даному разі провінційний, вимір подій. У результаті склалась ситуація, коли «свої», сподіваючись на М.Б. Герсеванова, висловлювалися мало. Представники ж протилежних ідейних таборів не лише активно писали, а й кидали у нього «каміння». Цілком логічно, що найбільш продуктивний катеринославський публіцист виявився й найбільш критикованим сучасниками.

Попередньо зауважу, що творча активність М.Б. Герсеванова виявилась у написанні як великих за обсягом творів, що видавалися окремими брошурами, доволі об'ємними книжками, так і чисельних статей, яким знаходилося місце у багатьох популярних виданнях як місцевого рівня – «Одесский вестник», столичні та провінційні «Губернские ведомости», так і в журналах і газетах загальноросійського звучання – «Отечественные записки», «Русский инвалид», «Северная пчела», «Военный сборник», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Земледельческая газета», літературні та політичні газети «Весть», «Наше время» та інших. У той час саме періодичні видання, «служившие на

разных этапах истории страны выразителями взглядов и настроений определенных социальных сил» [382, с. 5], не тільки надавали авторам трибуну, а й можливості для заочного діалогу. Особливо це стосується газет з їх доволі високою періодичністю й можливістю швидкого реагування, а також доступністю для не дуже заможної публіки. Невипадково, що й перші реакції на творчість Герсеванова закарбувалися саме на сторінках різних періодичних видань.

Отже, найбільш ранні зафіксовані у джерелах відгуки сучасників пов'язані з публікаторською активністю М.Б. Герсеванова. Тому саме в реакціях на його твори, репліках редакторів та співробітників різних журналів і газет фіксуються перші характеристики. Його публіцистичний дебют стався у 1837 р. статтею про Петербурзьке училище для глухонімих у популярній «Северной пчеле» [113]. Наступна стаття «Описание Спасо-Евфимьевского монастыря» була надрукована 1838 р. у тільки-но відкритих «Владимирских губернских ведомостях» [80]. Вона викликала схвальні відгуки й подяку від головного редактора газети О.І. Герцена, який особисто був знайомий з М.Б. Герсевановим. Розпочинаючи другий рік видання, редактор висловив побажання відзначити авторів, які полегшили йому роботу: «Очень знаем, что сим особам не нужна наша благодарность, но нам нужно ее высказать...она принадлежит всего более: ... Николаю Борисовичу Герсеванову, доставившему описание Спасо-Евфимьевского монастыря, в котором он поместил весьма важное открытие знамен с великобританскими гербами, хранящихся в кладовой монастыря и о существовании которых до него, сколько нам известно, не знали» [139, с. 503].

Одним з флагманів російської суспільної думки середини ХІХ ст. був журнал «Отечественные записки», до співробітництва з яким залучалися найкращі тогочасні інтелектуальні сили [393]. У 1840-х рр. Микола Борисович активно з ним співпрацював і надрукував там більше десяти статей. У 1841 – 1842 рр. він помістив тут свої роздуми з приводу освоєння Сибіру й відповідь на зауваження А.А. Мордвінова з цього приводу. Необхідно зазначити, що у 1839 – 1846 рр. розділ «Критика» журналу очолював В.Г. Белінський, який, характеризуючи рівень публікацій того часу зауважив: «Так как критические статьи всегда бывают

выражением мнения самой редакции, то мы можем назвать в отделе критики нашего журнала интересными статьями только статьи гг. Герсеванова и Мордвинова о Сибири» [128]. Важливо відзначити, що до цього часу відносяться доволі позитивні, компліментарні відгуки О.І. Герцена та В.Г. Белінського про М.Б. Герсеванова, адже у подальшому він опиниться з ними на протилежних позиціях щодо ролі мистецтва та соціально-політичних реформ. Зокрема, це виявилось й у тому, що у 1850-х рр. М.Б. Герсеванов, припинивши співпрацю з «Отечественными записками», став кореспондентом «Северной пчелы» – ідеологічного противника «Записок».

У 1840-х рр. М.Б. Герсеванов активно співпрацював з «Земледельческой газетой». Значна частина його заміток була присвячена результатам досягнення хитрощів поміщицького господарювання. Редакція газети особливо високо оцінила статтю про господарство Таврійської губернії, яку передрукувала з «Записок Императорского общества сельского хозяйства Юга России», охарактеризувавши її як надзвичайно цікаву та корисну [115]. Загалом, як можемо судити з матеріалів самої газети та інших джерел, авторитет М.Б. Герсеванова у господарській сфері був досить високим далеко за межами Катеринославської губернії. Відомо, що ще один активний кореспондент «Земледельческой газеты», поміщик володимирської губернії А.І. Чихачьов вів активне листування з М.Б. Герсевановим, якому сповіщав про власні інновації, радився та ділився сумнівами [288, арк. 311-312].

Доказом авторитету можна вважати й те, що М.Б. Герсеванова, як члена вже згаданого Товариства сільського господарства Півдня Росії, напередодні Кримської війни активно залучали до роботи у різноманітних комісіях з питань садівництва, тваринництва, боротьби зі шкідниками, будівництві шляхів сполучення тощо.

Вільно орієнтуючись у соціальній, економічній проблематиці, як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні, активно публікуючись, М.Б. Герсеванов зажив заслуженого авторитету в колах, де ці питання розглядалися не як політичні, а як проблеми соціально-економічного розвитку країни. Мабуть, не випадково його матеріали, оприлюднені спочатку в

«Записках ОСХЮР» [106], передруковувалися видавцями «ЖМГИ» з оцінками, на які в даному разі необхідно звернути увагу: «Почтенный автор известен многими статьями своими, относящимися к народной экономии, которые всегда отличались добросовестностью исследования и светлым взглядом на предмет» [114, с. 50]. У примітці до публікації «извлечения» з «Статистических заметок о сельском хозяйстве в Таврической губернии» М.Б. Герсєванова, представлених наприкінці 1848 – на початку 1849 рр. у «Записках ОСХЮР», не тільки вказувалося перше видання статті, а тогочасним редактором «Земледельческой газеты», вже досить відомим економістом, крупним чиновником Міністерства державного майна А.П. Заблоцьким-Десятовським вона кваліфікувалася як «прекрасная», на що звернула увагу Т. Литвинова [437].

М.Б. Герсєванов – людина небайдужа, завжди не лише відчував, що сьогодні турбувало суспільство, а й активно включався у справи, що робить його персону надзвичайно важливою для істориків суспільної думки. Не даремно саме на нього вказував М.О. Добролюбов, коли писав: «Притом же известно, что кто хочет практичности, дельности, кто желает всегда быть на высоте самых насущных и настоятельных требований общественной жизни, тот должен читать «Русский вестник»; там он найдет и ... мысли г. Герсєванова “о жалованье предводителям дворянства”» [148, с. 7]. Згадана Добролюбовим стаття стала однією з перших, написаних Герсєвановим у суспільно-політичному жанрі. Вона викликала значну дискусію, яка була симптоматичною для тогочасної ситуації. У «Русском вестнике» були надруковані одразу три викривальні відповіді О. Ерделі, О. Неведомським та О. Готовцовим [224; 177; 142].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х. рр. ХІХ ст. найактуальнішими питаннями черги денної стали реформи, обговорення та реалізація яких проходила у боротьбі ідей та партій. А де боротьба, там неминучі «поранення», поразки та «іміджеві ризики». З цього часу розпочинається формування образу консерватора М.Б. Герсєванова. Наскільки це відповідало його власним уявленням та реальним діям, наскільки безапеляційно сприймалося сучасниками, буде розглянуто у наступних розділах. Зараз же важливо зафіксувати характеристики, оцінки, що

стали наслідком ідейної боротьби навколо реформ і запеклої літературної полеміки.

Діяльність Миколи Борисовича, неординарні погляди на Селянську реформу, намагання вести незалежну від місцевої адміністрації земську роботу, драгувала багатьох сучасників «прогресистів», «лібералів» і «молодих бюрократів». Розбіжності у поглядах часто пояснювались особистісними якостями М.Б. Герсеванова. Його називали «тщеславным генералом» [163, с. 383], «одержимым желчною горячкою неудовлетвореннаго честолюбия» [183] тощо.

Водночас лунали й інші оцінки, наприклад, видавця газети «Деятельность», що почала виходити у 1868 р., В. Долинського, який називав М.Б. Герсеванова серед осіб, які «пользуются всеобщим в губернии уважением и доверием, и таким образом их корреспонденции составляют силу общественного мнения, с которым трудно бороться» [183]. І все ж обставини склались так, що навіть некролог, який, до речі, було надруковано майже за рік по смерті М.Б. Герсеванова, М.Н. Мурзакевич розпочав словами: «Треволнения извратили его ровный характер» [460, с. 359] і закінчив: «Литературная деятельность имевшая некоторые неудачи, ...нерасположенность некоторых его соперников по земству, сильно повлияли на характер некогда веселаго, сговорчиваго, добраго человека» [460, с. 362].

Такі оцінки у некролозі дивують. Тим більше, коли звучать від того, хто добре знав Герсеванова та приятелював з ним, адже «некрологічна класика», розквіт якої у ХІХ ст. спричинив редактор газети «Times» Джон Тадеус Делан, увагу концентрує на чеснотах і звершеннях померлого. Цікаво, що Мурзакевич не обійшовся й без інших характеристик. Виявляється, що молодий офіцер М.Б. Герсеванов був неохочий до розваг великого міста, бражництва у компанії, вільний час присвячував «назидательному чтению» в публічній бібліотеці, директором якої був Мурзакевич, займався історією, статистикою, економікою, вивчав соціальну ситуацію в південних губерніях та почав писати і публікуватися в різних виданнях. «Правда и польза были постоянною целию» М.Б. Герсеванова. «Любивший гласность», «движимый общественной пользой», «ходатайствуя не за

себя, а за других», він все брав близько до серця та часто із захопленням «пускався в газетные прения». Однак найбільших наслідків мала інша сентенція Мурзакевича: «Освобождение крестьян и их надел землею, М.Б. Герсеванову были не по душе» [460, с. 361]. Вона стала лейтмотивом у формуванні історіографічного образу на подальших етапах.

Отже, є всі підстави вважати, що у сучасників склалися два образи М.Б. Герсеванова, один з яких виявився більш сталим. Перший, що міг закарбуватися й у значної кількості мешканців Новомосковського повіту, Катеринославщини, як мінімум частини дворянства Херсонської губернії, являв собою образ бойового генерала, розумної, мислячої особи, доброго господаря, суворої, але загалом справедливої людини. Приблизно так позиціонував себе й сам М.Б. Герсеванов. Додам також, що вважаючи природною своєю приналежність до дворянства, вищість якого була для нього сама собою зрозумілою, він був готовий на основі права вирішувати проблеми будь-яких станів.

Другий образ представляє М.Б. Герсеванова як кріпосника, плантатора, консерватора, реакціонера, юдофоба, гоголененависника, людину ображену, докучливу, обмежену, марнославну. Враховуючи загальну тональність суспільної думки пореформеної доби у ставленні до дворянства, що відзначали як сучасники, так й історики [214, с. 126, 131; 405; 440], саме такий образ продовжував панувати й на **меморіальному етапі** його формування, який починаю від смерті М.Б. Герсеванова у 1871 р. і завершую останньою згадкою про нього, що прозвучала у спогадах сучасника, Д.О. Мілютіна, опублікованих у 1919 р.

Попередньо варто зазначити, що М.Б. Герсеванов, при всій його суспільній активності, все ж не був безпосереднім учасником підготовки Селянської реформи. Тобто, він не входив до числа членів Катеринославського губернського комітету, Редакційних комісій, не займав впливових цивільних посад. Імовірно, тому представники «ліберальної» бюрократії, які були безпосередніми творцями Селянської реформи, у написаних буквально «по слідах» творах, практично не приділили йому такої уваги, як, наприклад, М.П. Позену або іншим «реакціонерам» – учасникам губернських комітетів чи певних урядових структур.

Через це під час дослідження фіксувалися будь-які згадки про М.Б. Герсеванова, які б засвідчили, що, по-перше, це ім'я не загубилося в історії, по-друге, дозволили б простежити, які саме риси образу/образів збереглися та які трансформації відбулися.

У 1897–1898 рр. автор серії статей «На заре крестьянской свободы», який сховався за криптонімом «R», кілька разів згадував М.Б. Герсеванова, причому його характеристики дуже різнилися від статті до статті. Так, у листопаді 1897 р. автор демонстрував явне роздратування з причини того, що «помощник начальника дивизии Н.Б. Гер-нов» (Герсеванов – *К.Г.*) у листі до А.Г. Т-го (Тройницький – *К.Г.*), висловлювався про необхідність заснування нового консервативного журналу й пропонував свою допомогу в цій справі [125, с. 225-250]. У березні ж 1898 р. М.Б. Герсеванова було віднесено до іншої компанії: «Вот, например, как формулировались в то время подобного рода взгляды под пером более развитых и образованных помещиков, каким нельзя не признать генерала Г-ва»; «уверенность в благодушные желания государя и в полный застой и неприязнь к предполагаемой мере в бюрократии существовала тогда и в среде лучших помещиков и в более передовых людях администрации» [125, с. 465-490].

Важливим етапом меморіалізації стала поява імені Герсеванова у словниках. Першим з них став «Справочный словарь о русских писателях и ученых», укладений Г.М. Геннаді [337, с. 210], де у 1876 р. подавалися біографічні дані, рік смерті, наводився перелік деяких брошур, написаних М.Б. Герсевановим, і зазначалося, що він мав також статті в «Отечественных записках», «Одесском вестнике» і «Записках Общества сельского хозяйства Юга России». У даному разі важливий сам факт появи прізвища нашого героя у словнику, як доказ того, що його твори стали явищем, повз яке не варто проходити дослідникам.

Герсеванов з визначенням «письменник по військовим питанням» потрапив і на сторінки «Энциклопедического словаря» Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона [339, с. 553]. У 1916 р. у «Русском биографическом словаре» статтю йому присвятив М. Чулков [537]. Зрозуміло, в її основу був покладений некролог, але й сам автор провів ретельну пошукову роботу. Тут вперше було наведено бібліографію робіт

М.Б. Герсеванова й навіть реакції на деякі з них. Важливим є й те, що у статті відсутні оціночні висновки, звинувачення, викриття та перекручування. У результаті М.Б. Герсеванов поставав як плідний автор й активний опозиціонер.

У «Памятной книжке» за 1903 р. за завданням Катеринославського статистичного комітету було надруковано розлогу розвідку І.А. Ребріна про хід Селянської реформи у Катеринославській губернії. Основою для неї стали архівні документи губернського по селянським справам присутствія, спираючись на які автор ставив собі скромну задачу «лишь ознакомить читателя с фактическим прошлым крестьянского дела». Безумовно, тут знайшлося місце й для М.Б. Герсеванова. Ребрін не вдавався до власних оцінок, за нього говорили різноманітні документи, які представляли катеринославського діяча, з одного боку, як активну, авторитетну серед місцевого дворянства особу, з іншого боку – як лідера «мировых посредников-крепостников» [487, с. 114-115, 125].

У 1919 р. побачили світ «Воспоминания» графа Д.О. Мілютіна (1816–1912 рр.), які в даному разі цікаві тим, що їх залишив однокурсник М.Б. Герсеванова за практичним класом у Воєнній Академії [175]. Генерал-фельдмаршала, міністра, військового реформатора та історика Мілютіна можна розглядати як вдалий приклад для порівняння з М.Б. Герсевановим. Мемуари Дмитра Олексійовича охоплюють 1816 – 1900 рр. і наповнені, за виразом редактора генерал-лейтенанта Г.Г. Хрестіані, «самого жаркого, самого захватывающего исторического интереса» [530, с. 18]. Автор споминів пережив багатьох з тих, кого згадував, можливо, це утримало його від намагання не образити. Він просив редакторів не викреслювати нічого з мемуарів. Г.Г. Хрестіані радів, що в умовах 1918 р., коли почали готуватися до друку мемуари, послаблення цензури дозволяло публікувати твір без купюр [530, с. 16]. Мабуть, радів не даремно, адже в попередній час, навряд чи розділ про Академію побачив би світ, оскільки, ця частина вкрай дискредитувала цей навчальний заклад, не кажучи вже про людей, що мали до нього відношення.

Про своїх однокурсників Мілютін теж був не надто високої думки. Загалом їх було 16 чоловік: «Из всех моих товарищей ни с одним не сохранил я не только

дружеских, но и товарищеских отношений» [175, с. 130]. Непогане враження на Мілютіна справили лише Штюрмер, Немирович-Данченко і Рубець (двоє останніх скоро після Академії загинули на Кавказі). За цим винятком «все прочне мои товарищи по выпуску из Академии ...были личности, мало способныя и мало симпатичныя. Некоторые из них дослужились до генеральства (Герсеванов, Батюшков, Марк, Мицевич, Норденстренг), даже занимали высокия должности (Герсеванов, Марк)» [175, с. 130].

Підтвердити чи спростувати думку Мілютіна прямими цитатами з інших джерел неможливо через відсутність свідчень щодо періоду навчання Герсеванова в Академії. І хоча спостереження Мілютіна – не головна антитеза даного дослідження, вони є складовою образу, який необхідно переглянути. Тим більше з врахуванням спогадів про самого Д.О. Мілютіна. Зокрема, відомий мемуарист сенатор К.І. Фішер навів цілий ряд не надто компліментарних характеристик, у тому числі згадав пореформені висловлювання Мілютіна у відвертій розмові з О.М. Корфом: «Я вам должен сознаться, что я иду к русскому единству и равенству сословий» [215, с. 300].

М.Й. Лернер, російський радянський історик літератури, публікуючи у 1905 р. статтю «К истории освобождения крестьян», імовірно, ображений за критику на адресу М. Гоголя, залишився незадоволеним позицією М.Б. Герсеванова й по селянському питанню, яку вважав досить характерною для «кріпосників»: «Записка Герсеванова является характерным образчиком крепостнического вопля, порожденного глухим, трусливым страхом, даже известным, так сказать, местным преступлением нравственного чувства, не дававшим постигнуть всю безнравственность подобных жалоб и предостережений» [168, с. 150]. Лернер не знав М.Б. Герсеванова, він представляв уже інше покоління, хоча й висловлювався так, ніби особисто знав того, про кого писав. У нього також з'являється певна одноманітність в оцінках кріпосного права, результатів реформ, дій уряду, ролі представників різних ідейних платформ тощо, притаманна, на думку Т. Литвинової, «меморіальному» періоду у вивченні Селянської реформи [440].

На формування образу М.Б. Герсеванова на цьому етапі вплинуло також негативне ставлення до діячів губернських комітетів по селянському питанню в цілому й до Катеринославського комітету зокрема, закладене писаннями «ліберальної» бюрократії, яка сприймала дворянство як темну масу, що тільки й думає «об обаятельности комфорта крепостного права». Щоправда, це писалось про «дворян великорусских губерний» [210, с. 143-144], але, зрозуміло, згодом було перенесено й на інших. З опублікованих у 1860 – 1862 рр. у Берліні «Материалов для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II», укладачами яких, як вважала Л.Г. Захарова [390, с. 21], були відомі реформатори М.О. Мілютін, Д.П. Хрущов, В.О. Черкаський, з чотиритомної праці О.І. Скребицького, базованої на «Материалах Редакционных комиссий», з мемуарного характеру записок члена Редакційних комісій Я.О. Соловйова, товариша міністра внутрішніх справ О.І. Левшина та інших Катеринославський губернський комітет по підготовці реформи зажив слави найбільш консервативного, продворянського, який виступав за збереження кріпосного права, прагнув залишити селян без землі, розширити владу поміщиків над ними тощо [164; 167; 173]. Не треба й говорити, що ці писання були просякнуті свідомим чи підсвідомим прагненням підкреслити правоту чиновних реформаторів. А щодо роботи О.І. Скребицького, то навіть у радянській історіографії наголошувалося на тенденційності схеми систематизації матеріалу, що й визначала кут зору більшості дореволюційних фахівців [390, с. 19-20].

При такому підході не могло йтися про з'ясування мотивацій «кріпосницьких позицій» катеринославського дворянства. Тим же, хто відстоював інтереси дворянства, практично відмовлялося у праві бути вписаними навіть у скрижалі місцевої історії. Перетворившись на новий канон, подібні підходи майже повністю переходили у наступний суто **історіографічний**, тобто **науково-критичний період**, який розпочинаю радянською добою. Своєю чергою цей період розподіляється на нерівнозначні за часом та за насиченістю інформацією підперіоди.

Перший з них фактично повністю співпадає з радянською добою і відзначається лише незначною кількістю переважно побіжних згадок про життя та діяльність М.Б. Герсеванова, який опинився серед «антигероїв» або «героїв недоліків», якщо скористатися виразом М.В. Гоголя з його листа від 24 листопада 1849 р. до харківського поміщика К.І. Маркова, який закидав письменнику зображення в «Мертвых душах» не російської людини у її повсякденній праці, а особистостей виняткових. Такий образ зафіксували й радянські фахівці з соціально-економічної історії Південної України та історії суспільної думки XIX ст.

Та варто зазначити, що до кінця 1920-х рр. ще утрималися деякі позитивні риси образу М.Б. Герсеванова, що, імовірно, зумовлено специфікою першого десятиліття нової влади. У дослідженнях з історії історичної науки вже приділено багато уваги особливостям історіографії цього часу [330; 396; 399; 449; 508], коли існувало різноманіття поглядів і підходів, коли в Академії наук все ще залишалися вчені, які намагалися культивувати давні академічні традиції [396, с. 8-9]. Зокрема, численні статті М.Б. Герсеванова другої половини 1840-х рр. у «Земледельческой газете», «Записках ОСХЮР», «ЖМГИ» дали підстави М.О. Бачинському визначити його як помітну постать серед «економістів Степової України» цього часу. Особливо історик відзначав статті 1846 р., присвячені боротьбі з пияцтвом серед селян, у поширенні якого, зауважував історик, М.Б. Герсеванов значною мірою звинувачував поміщиків [304, с. 26-27].

Однак варто зазначити, що у подальшому особливу нелюбов в історіографії викликали ті дворянські діячі, які ще у сучасників реформи 1861 р. отримали тавро «реакціонерів», «кріпосників», «консерваторів» за їхні нібито антиемансипаційні позиції. «Партійний» підхід, до речі, засуджений ще на початку XX ст. [375, с. 36], призвів до викреслювання з історії української суспільної думки, суспільного руху цілого ряду діячів, які свого часу були добре відомі не лише на регіональному, а й на загальнодержавному рівні.

Саме такий підхід притаманний й одній з найгрунтовніших і на даний час розвідок з проблеми підготовки та проведення Селянської реформи в

Катеринославській губернії. В опублікованій 1954 р. розлогій статті Д.П. Пойда подав загалом доволі детальну, однак негативну оцінку діяльності Катеринославського губернського комітету з селянського питання, оскільки, на думку історика, з боку поміщиків існував сильний опір справі емансипації, а реформа 1861 р. «не оправдала надежд крестьян на обещанную им волю» [474, с. 106]. Показово, що Д.П. Пойда широко використав роботу І.А. Ребріна, особливо в сюжетах, які стосуються процесу впровадження реформи, діяльності мирових посередників та з'їздів, укладення уставних грамот. Однак радянський історик розставив дещо інші акценти, представляючи більшість катеринославських дворян, у тому числі й М.Б. Герсеванова, як консерваторів і реакціонерів.

Ім'я М.Б. Герсеванова як правило з негативними конотаціями зустрічається у деяких загальних працях з соціально-економічної історії, у розвідках з історії суспільної думки тощо. Зрозуміло, тут виявилися всі притаманні радянській історіографії 1930 – середини 1980-х рр. підходи й оцінки історичних подій та діячів. Так, С.Я. Дмитрієв, аналізуючи тексти з архіву журналу «Сельское благоустройство», де збереглися направлені але неопубліковані у цьому виданні матеріали Герсеванова, визначив його як яскравого представника «помещичье-крепостнического направления в публицистике конца 1850-х годов» [366].

С.Я. Боровий на основі своєрідного аналізу писань саме Герсеванова представив позиції «дворянства Новороссии» і зробив узагальнюючі висновки щодо кріпосницьких поглядів «великих землевласників Степовий України», які нібито не вважали ліквідацію кріпосного права «законодательным актом, хозяйственные и социальные предпосылки которого давно созрели» [318].

Показовою у даному контексті є книга Н.Г. Сладкевича «Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х гг. XIX века». Невелика за обсягом, вона ґрунтується на солідному джерельному масиві. Однак аналіз матеріалу здійснено під кутом зору жорстко детермінованих визначень: «ліберал», «консерватор», «революційний демократ» тощо. Саме за такими ранжирами й розподілено персоналії на ідейній шкалі. До того ж поняття «землевласник», «кріпосник», «експлуататор» у історика фігурують практично як

синоніми. «Ярым крепостником», який в страху перед навислою загрозою скасування кріпосного права «...не скупится на гневные слова в адрес членов Редакционных комиссий и их председателя Я. Ростовцева», називав Сладкевич і Герсеванова [506, с. 18].

Досліджуючи життя та діяльність видатного російського вченого-механіка та інженера Д.І. Журавського, Є.М. Ракчєєв не міг оминати його заочної дискусії з М.Б. Герсевановим з приводу будівництва шляхів сполучення. Зокрема, інженер виступав проти герсеванівської ідеї кінної залізниці, про що висловився у відгуку на його статтю [155]. Ракчєєв подав цей епізод так, ніби М.Б. Герсеванов відстоював не лише «отсталость русского транспорта, но и выступал в защиту крепостного права» [486, с. 76]. Таким він поставав і в дослідженнях з соціально-економічної історії [475, 476]. Водночас у працях з військової історії радянські фахівці були не такими безапеляційними. Так, Л.Г. Бескровний визнавав М.Б. Герсеванова цікавим військовим спеціалістом і письменником [308, с. 145]. Його праці, зокрема опис Таврійської губернії, незважаючи на ставлення до автора як до «кріпосника», широко використовувалися відомою дослідницею історії Південної України О.І. Дружиніною [376, с. 9, 78, 163-164, 167, 170, 179-180].

Другий підперіод науково-критичного етапу формування історіографічного образу варто розпочати з 2000-х рр., адже й після виходу України на рівень незалежності увага до М.Б. Герсеванова виявилася не відразу. Марно було шукати його ім'я навіть серед діячів суспільного руху та інтелектуального життя Катеринославщини. Однак і на початку 2000-х рр., крім довідкових видань, він лише мимохідь згадувався серед інших голів мирових з'їздів або авторів місцевої періодици [351, с. 207, 211; 422, с. 36, 37; 539, с. 51].

Багатогранною діяльністю М.Б. Герсеванова у першу чергу зацікавилися грузинські дослідники, що не дивно, з огляду на грузинське коріння роду Герсеванових. Цей інтерес, щоправда не предметний, має виключно етнічне спрямування. В контексті даної теми у роботах грузинських авторів можна виділити декілька підходів. По-перше, діяльність грузинів розглядається лише у широких суспільно-політичних, культурних контекстах, а також на великих

часових відрізках. По-друге, вони намагаються охопити якомога більшу кількість осіб, через що статті та монографії перетворюються на біографічні словники. А через брак джерел та необхідного історіографічного підґрунтя, часто єдиною основою для таких розвідок стають біографічні словники та енциклопедії. Портрети, що, мабуть, найбільш зрозуміло, таким дослідженням притаманне прихильне ставлення до своїх героїв. На відміну від інших, автори грузинського походження навіть у невеличких нарисах не схильні вдаватися до традиційних кліше, як то «кріпосник» або «пасквілянт». Тому, попри поверховість аналізу, ці роботи справляють найвиваженіше враження. Не виключаю існування наукової літератури грузинською мовою, але в ході даного дослідження такі матеріали були недоступними.

У 2001 р. Ц.П. Каландадзе у «Хроніці 2000» під назвою «Грузини в державній історії України» видала у перекладі українською мовою частини своєї роботи «Участие грузин в культурной и общественной жизни в России в первой половине XIX в.» [400]. Важливо, що розділ, присвячений родині Герсеванових, тут повністю зберігся. В «Хроніці 2000», 43-й і 44-й випуски якої називаються «Україна-Грузія», також вміщено статтю М. Гогітідзе «Грузинський генералітет (1699 – 1921)» [345]. Окремий нарис присвячено й Миколі Борисовичу Гарсеванішвілі (Гарсеванову), де подано коротеньку енциклопедичну довідку, хоча більше, ніж про М.Б. Герсеванова, автор написав лише про П.І. Багратіона.

В.В. Парцванія приділив увагу роду Герсеванових, а Миколу Борисовича охарактеризував як «видного діяча русскої літератури» і «незаурядного воєнного» [471, с. 166]. На відміну від Ц.П. Каландадзе та М. Гогітідзе, В.В. Парцванія здобув освіту та працює в Москві, тому його вірніше віднести до російських авторів, хоча, очевидно, що причини обрання теми дослідження та методи тотожні іншим грузинським дослідникам. У цьому контексті показовими є оцінки М.Б. Герсеванова як зрадника грузинського народу деякими українськими істориками, яких загалом не надто цікавить його грузинське походження [421, с. 33].

Сучасні російські історики ім'я М.Б.Герсеванова згадують доволі часто. Показово, що 2000 р. у Санкт-Петербурзі було переопубліковано одну зі статей М.Б.Герсеванова [88]. Хоча й побіжно, він згадується в дослідженнях Л.Д.Дергачової [361, с.345], Т.М.Головіної [346], у дисертаційних творах російських істориків [361]. У зв'язку з цим мимохідь важливо зазначити, що у недавній російській історіографії, зокрема в роботах І.А.Хрістофорова, М.Д.Долбілова, Т.В.Рудакової та ін., спостерігається прагнення поглянути на програми «противників» емансипації селян, тих, хто не був вписаний у пантеон реформаторів, не під кутом зору протидії, а позитивної дії, що призводить не тільки до зміни акцентів, а й до розширення персонологічного ряду, точніше, включення до «покоління реформаторів» [495, с. 9] і так званих «олігархів», «аристократів-конституціоналістів».

Цікаві біографічні узагальнення стосовно Бориса Єгоровича Герсеванова та його синів у декількох своїх роботах, присвячених творчості О.А.Кіпренського, зробив Є.М.Перкін. Саме пензлю Кіпренського він приписав портрет братів Герсеванових (див. дод. Б). Але спеціалісти Донецького художнього музею, де нині зберігається портрет, відкидають його авторство. Серед знавців праці Перкіна не викликали захоплення саме через плутанину з атрибуцією картин. Проте до біографічних нарисів осіб, які зображені на портретах, автор підійшов завзято [472; 473]. Та, сповіщаючи деякі дуже цікаві подробиці, він часом нехтує посиланнями, що надає відомостям, скоріше, характер здогадок, аніж фактів. Не торкаючись питань служби М.Б.Герсеванова, Перкін у цілому створив його позитивний образ.

У роботі М.О.Троїцького «Корифеи российской адвокатуры» ім'я Герсеванова згадано лише один раз. Однак автор продемонстрував непогану обізнаність з його особою. Один з нарисів він присвятив С.А.Андрієвському (1847 – 1918), якого помилково вважав онуком М.Б.Герсеванова. Троїцький був впевнений, що мати Андрієвського – Віра Миколаївна, народжена Герсеванова, була сестрою Михайла Миколайовича та донькою генерала Миколи Борисовича Герсеванова [524, с. 197]. Михайло Миколайович – видатний російський інженер, можливо, й був братом Віри, але точно не був сином Миколи Борисовича, а

походив від «харківських» Герсеванових. Донька Віра була у Єгора Борисовича, брата Миколи Борисовича, але, як відомо, вона стала дружиною генерал-майора Теннера. До того ж з некрологу М.Б. Герсеванова, написаного Мурзакевичем, відомо, що у шлюбі Микола Борисович дітей не мав.

В.В. Ведерніков у статті, присвяченій національному питанню на сторінках газети «Весть», побіжно згадав ім'я М.Б. Герсеванова, який, як звичайний поміщик-обиватель, першим підняв єврейське питання на сторінках «Вести». Роздратованість, неможливість зрозуміти незвичну культуру, економічна активність євреїв-підприємців – все це, на думку автора, підштовхнуло М.Б. Герсеванова до аргументації у дусі «вульгарного матеріалізму Д.И. Писарева и В.А. Зайцева» [323, с. 160]. Зауважу, що ця теза ґрунтується не на глибокому аналізі текстів, а лише на словах Герсеванова щодо домінування «желчи в крові» у семітів. З подібними оцінками та визначеннями навряд чи можна погодитися.

Доктор філологічних наук, радянський, російський літературознавець, публіцист, відомий знавець творчості М.В. Гоголя Ю.Я. Барабаш, імовірно, як особисту образу сприйняв критику М.Б. Герсеванова на адресу відомого письменника. Глибоке, сильне почуття, здається, затьмарило наукову неупередженість Барабаша, який присвятив Миколі Борисовичу майже півтори сторінки тексту. Однак перекичування цитат і нехтування контекстом не може виправдовуватися пієтетом перед Гоголем. Наведу лише один приклад. Літературознавець зауважив, що «некогого Герсеванова» мимохідь згадав Т.Г. Шевченко у творі «Художник» і ніби з подивом зазначав як той «примудрився» у так званому Бельведерському торсі побачити «только кусок мрамора, ничего больше» [302, с. 606]. Однак повна цитата з Т.Г. Шевченка звучить дещо по-іншому: «Некий господин Герсеванов в своих путевых впечатлениях так художнически верно оценивает педантическое произведение Микеланджело «Страшный суд», фрески божественного Рафаэля и многие другие знаменитые произведения скульптуры и живописи, а в торсе Бельведерском видит только кусок мрамора, ничего больше. Странно!» [549, с. 132].

Ю.Я. Барабаш не міг пробачити М.Б. Герсеванову брошуру про Гоголя, яка «перейнята зоологічною злобою, несосвітними наклепами та брутальною лайкою на адресу письменника («злидар», «лакиза», «ненависник російської жінки», «наклепник Росії» тощо)». Та він додав ще й свій висновок: «З цим антигоголівським пасквілем...Шевченко навряд чи встиг ознайомитися, але, як це видно з повісті («Художник» – *К.Г.*), притаманний «некоєму Герсеванову» рівень культури та естетичного смаку поет гідно оцінив задовго до того» [303, с. 607]. Однак, вважаю, Шевченко гідно оцінив смак і рівень культури Герсеванова, хоча й не зі всім погодився.

Літературознавець намагався розібратися й з іншими кліше щодо М.Б. Герсеванова: «На порубіжжі 1850 – 1860-х років він (Герсеванов – *К.Г.*) виступав з виразно антисемітських позицій проти очікуваного звільнення селян» [303, с. 607]. Та, попри всі свої недоліки, Микола Борисович розмірковував окремо над питанням надання євреям громадянських прав та над проблемою ліквідація кріпосного права.

Своєрідно інтерпретував Барабаш й реакції на брошуру М.Б. Герсеванова «Несколько слов о действиях русских войск в Крыму» в «Колоколе». На його думку, О.І. Герцен «з принизливим сарказмом» відізвався про М.Б. Герсеванова у замітці «Князь Меншиков памфлетист» [303, с. 607]. Однак текст у «Колоколе» дещо по-іншому розставляє акценти: «Нам пишут из Парижа, что там издана русская книжка о «Действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 годах». Книга эта исполнена грубейшей лести к великим мира сего, даже к Николаю Павловичу. И все же она не могла быть напечатана в России. Известно, что в Париже нет русской типографии, и потому князь Меншиков (*Alma mater!*) в честь коего преимущественно написана книжка, должен был заводить ее на свой счет» [160].

У зв'язку з цим необхідно зауважити, що, по-перше, враховуючи спрямованість і задачі цієї російської революційної газети, визначення «саркастичний» можна було б вжити до більшості опублікованого там; по-друге, очевидно, замітка писалася швидко, без з'ясування подробиць і, можливо, не самим О.І. Герценом; по-третє, О.І. Герцен був особисто знайомий з

М.Б. Герсевановим і раніше доволі компліментарно його характеризував. Водночас, гадаю, наведена цитата засвідчує глибоку повагу М.Б. Герсеванова до свого колишнього командира О.С. Меншикова, неможливість надрукувати цю брошуру в Росії через цензурні перешкоди, що ставить під сумнів наявність такого почуття, як «грубейшая лесть к великим мира сего».

Однак, попри збільшення кількості звернень до імені М.Б. Герсеванова, доводиться констатувати, що його постать для російських істориків все ж залишається мало відомою. Автори як правило оперують давно відомою інформацією, характеристиками та оцінками. Симптоматично, що, наприклад, знаний російський історик І.А. Хрістофоров у роботі «Аристократическая оппозиция великим реформам» [532] назвав Герсеванова Миколою *Івановичем* (виділено мною – *К.Г.*). Ця одна з небагатьох вад його монографії, спеціально присвяченої так званим консерваторам, у даному разі дуже показова.

Щоб зрозуміти, що в сучасній українській суспільній думці все ще побутує гіперкритичний образ М.Б. Герсеванова, варто звернути увагу на доробок публіциста, журналіста, письменника О.В. Балабка [301]. Лауреат премії ім. І. Франка в галузі інформаційної діяльності, він спробував вкотре остаточно відвоювати М. Гоголя у російської культури. Зрозуміло, автор не міг пройти повз декількох «доморощених викривачів Гоголя», у тому числі й М.Б. Герсеванова, який нібито заздрих письменнику. Стаття Балабка позбавлена предметності, аналітичності, наукової критики, знання джерел. На цю публікацію, здається, можна було б і не звертати увагу. Однак Балабко, продемонструвавши власну необізнаність, припустивши навіть, що М.Б. Герсеванов – це «певно, псевдонім, бо ставити справжнє прізвище під такою гидотою автор навряд чи насмілився», у грубо публіцистичний спосіб закарбовував такі характеристики, які були притаманні часам гострої полеміки середини ХІХ ст.

Українська дослідниця Л.О. Розсоха, вивчаючи історію українсько-грузинських взаємин на теренах України від ХVІІІ ст., зрозуміло, не могла обійти увагою Герсеванових. Монографія сповнена цікавих подробиць, однак описи, присвячені Борису Єгоровичу і Миколі Борисовичу Герсевановим, схожі, скоріше,

на анкету, де стисло подано необхідну інформацію з повтором добре знайомих рис образу/образів: війна – «здобув славу»; публіцист – «Дуров»¹, «знавець»; звільнення селян – «не підтримував»; культура – «вважав себе знавцем мистецтва і літератури. А про те...». Підставою стверджувати останнє знову став Т.Г. Шевченко, який «в повісті «Художник» згадує про нього (М.Б. Герсеванова – К.Г.) в негативному плані» [493, с. 145].

До повернення М.Б. Герсеванова практично з небуття активно долучилися й дніпропетровські історики та краєзнавці. Першість тут, безумовно, належить В.І. Лазебник, у роботах якої подано аналіз земської діяльності М.Б. Герсеванова [427; 428; 429]. Велика заслуга Валентини Іванівни, на мій погляд, у тому, що вона, як автор 4-го залу Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, знайшла можливість представити Герсеванова в експозиції, де він – один з перших, хто вітає відвідувачів. Розрахована на найбільш широке коло читачів замітка «Маршал Новомосковского дворянства» у газеті «Новомосковская правда» наукового співробітника місцевого музею К. Мешко цікава лише намаганням привернути увагу сучасників до видатних земляків [453].

Проблема «залюднення» історії дворянства регіону вирішена великою працею В.М. Заруби «Родословник екатеринославского дворянства» [388]. У цій своєрідній енциклопедії подано стисло інформацію майже про всіх представників вищого стану на Катеринославщині. На жаль, автору не вдалося виробити та виконати спільну для кожного анкету, уникнути фактографічних неточностей стосовно Герсеванових, але це жодним чином не применшує значущість «Родословника».

Серед дослідників катеринославського дворянства ХІХ – початку ХХ ст., а також особи М.Б. Герсеванова окреме місце займають праці І.О. Кочергіна, в яких реконструйовано діяльність катеринославської дворянської корпорації, при цьому актуалізовано імена деяких учасників подій. Зрозуміло, історик не міг пройти й повз М.Б. Герсеванова [418; 419; 420; 421; 422; 423; 424]. Зокрема, у монографії про Олександра Поля історик у чергове представив уже відому історію про обрання кандидатів до губернського в селянських справах присутствія, підчас

¹ Псевдонім Герсеванова не перше, що кидається у вічі. «Дуров» – автор альбому карикатур та декількох статей у «Вести». Набагато частіше Микола Борисович підписувався власним прізвищем.

якого М.Б. Герсеванов набрав найбільше голосів [432, с. 36-37], і фактично вказав на нього, як на авторитетну для місцевого дворянства людину. Тут же у додатках до книжки було вміщено документ під назвою «Відомості з Катеринославської губернії від 23 вересня 1866р.» з фондів РДІА. І хоча не було зазначено, ким подані ці відомості, однак з характеристик, які давав катеринославським діячам його автор, М.Б. Герсеванов поставав, як чоловік, «постоянно недовольный местными властями». Щоправда, доволі їдку характеристику тут дано і головному герою книжки І.О. Кочергіна – Олександрю Полю: «...человек раздражительный и беспокойный», завжди готовий «ратовать против правительства» [422, с. 202].

Спеціально звертаю на це увагу, адже у подальшому в працях І.О. Кочергіна ці герої опиняться у різних ідейних таборах. Зокрема, історик хоча й уклав більш широкий перелік його творів (22 позиції), віддав належне активній земській діяльності М.Б. Герсеванова, який, крім іншого, висунув ідею прокладання залізниці через Катеринославську губернію, однак представив його як консерватора, що «був проти звільнення селян і передачі їм землі у тому форматі, який був передбачений Селянською реформою» [421, с. 21, 22]. Зазначу також, що оцінки І.О. Кочергіна щодо М.Б. Герсеванова продемонстрували відданість традиції народницько-радянської історіографії щодо визначення місця того чи іншого героя на ідейній шкалі, нехтування сучасними термінологічними дискусіями навколо основних понять, що відображають особливості суспільно-політичної ситуації в Російській імперії ХІХ ст., а також відсутність текстуального та контекстуального аналізу всього комплексу текстів мого героя, що робить його образ практично незмінним.

Певним чином підважує цей образ стаття Н. Доброгорської [368], яка, крім іншого, зазначила, що «М. Герсеванов, якого зазвичай відносять до табору консерваторів, у листі до відомого статистика О. Тройницького від 11 лютого 1858 р. висловлював безсумнівну підтримку емансипації» [368, с. 140]. Однак друге, по-справжньому повноцінне життя М.Б. Герсеванов отримав завдяки роботам Т.Ф. Литвинової [436; 439; 440]. І хоча для історика Герсеванов – не самоціль, лише інструмент для дослідження регіональних елітна дореформеного

часу, на основі більш широкого кола джерел, неупередженого ставлення до матеріалу, вона не тільки більш рельєфно в контексті епохи та побутування дворянських спільнот представила особу мого героя, а й наголосила на необхідності подальшого вивчення та накреслила перспективи дослідження життя та творчості цього, на її думку, найбільш плідного автора та публіциста Катеринославщини ХІХ ст.

Таким чином, науково-критичний період, увібрав у себе ті риси, які були притаманні «прижиттєвому» та «меморіальному» періодам – плідний, «почтений автор», знавець господарських справ, небайдужа, відповідальна людина, георгіївський кавалер, а також «тщеславний генерал», кріпосник, плантатор, реакціонер, юдофоб, гоголененависник, пасквілянт, лідер мирових посередників-кріпосників тощо. Водночас, констатує закріплення в історіографії таких характеристик, варто зазначити, що якими б прогресивними не були його господарські статті, якою б дискусійною не була брошура про творчість М.В. Гоголя, виходячи з динаміки розвитку історичної науки на пострадянському просторі, без робіт М.Б. Герсеванова з селянського питання його діяльність навряд чи стала б предметом ґрунтовної уваги науковців. При цьому науково-критичний період від інших позитивно відрізняє, по-перше, постановка нових питань до вже відомих джерел та їх нове прочитання; по-друге, залучення нових джерел та їх контекстуальне прочитання; по-третє, визнання права героя бути вислуханим і мати свою «правду». Саме це надає можливості для широкої «ревізії» історіографічного образу М.Б. Герсеванова.

1.2. Джерельна база дослідження

Як уже зазначалося, інформаційна основа даної праці формувалася з позицій відтворення двох образів – М.Б. Герсеванова та суспільної думки. Тому, подібно до історіографічної основи дисертації, джерельна база також має два зрізи – основний та фоновий. У зв'язку з цим необхідно зробити деякі зауваження.

Намагання вийти за рамки звичних для історії української суспільної думки кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. сюжетів підштовхувало до розширення кола традиційних для цієї дисципліни джерел, які, як правило, використовувалися

в конкретно-історичних дослідженнях та фігурували у відповідних джерелознавчих оглядах [380; 381]. Останнім часом гуманітарії, що замислюються над теоретичними засадами історії суспільної думки, наголошують на необхідності розробки й джерелознавчих проблем у тому числі й задля з'ясування специфіки предмета, задач, структури дисципліни.

Попри те, що персонологічне дослідження, здавалося б, дещо спрощує евристичний етап роботи, в даному разі цього сказати не можна. В процесі формування корпусу джерел довелося зіткнутися з рядом проблем. У першу чергу це пов'язано з відсутністю особистого фонду М.Б. Герсеванова. Часто він не згадується в іменних каталогах архівів. Тому пошук був не надто швидким, але досить ретельним. Не сумніваюсь, що у М.Б. Герсеванова був величезний як службовий, так і особистий архів, також, безсумнівно, він мав непогану бібліотеку, однак, що сталося з ними після його смерті – невідомо. Тому в ході пошуку джерел, по-перше, довелося керуватися принципом «актор-мережа», намагаючись, по можливості, відтворити зв'язки М.Б. Герсеванова з різними колами людей; по-друге, вдаватися до інституційного підходу; по-третє, покладатися на інтуїцію.

Через тематичне розмаїття робіт М.Б. Герсеванова та місць їх публікації досить складною проблемою було зібрати його тексти, розширити бібліографію творів. З цією метою іноді доводилося поаркушно переглядати окремі як місцеві, так і загальнодержавні видання, наприклад, «Одесский вестник», «Земледельческую газету» тощо. В результаті вдалося атрибуувати М.Б. Герсеванову 120 праць, а також збільшити кількість авторів, які з ним заочно дебатували. Це дозволило більш адекватно представити як його позиції, так і безпосереднє спрямування суспільної думки. Зрозуміло, відстежити всі реакції, вірогідно, не вдалось. Але не концентруючись на кількості, зібрана вибірка дискусій є достатньо інформативною для виконання поставлених задач.

У процесі пошуку джерел з очевидністю виявлявся розрив між потенційною та реальною джерельною базою. Особливо шкода втраченого листування. При спробах реконструювати коло адресатів відкривалися перспективи знайти якісь листи М.Б. Герсеванова у їх фондах. Проте успіх спіткав мене лише в м. Іваново,

де знайшовся один лист М.Б. Герсеванова до володимирського поміщика Чіхачьова [288], якому пощастило не тільки зі збереженістю унікального архівного комплексу, а й з біографами [298; 346]. Тож залишається лише сподіватися, що у буремні лихоліття нашої історії хтось невідомий, розпалюючи «буржуйку», обмежився паркетом, а листи пошкодував і вони десь чекають на більш вдалих дослідників.

Випадкові знахідки листів траплялися й в інших архівосховищах. Так, серед «Паперів маршалків шляхетства Катеринославщини» зі збірки Я.П. Новицького, що зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В.І. Вернадського НАНУ, виявився лист М.Б. Герсеванова 1864 р. до правителя Канцелярії Міністерства внутрішніх справ, копії з якого він направляв повітовим предводителям для ознайомлення дворянського загалу [241].

Отже, задля пошуку джерел було обстежено зібрання 11 архівів, рукописних відділів бібліотек і музеїв України та Російської Федерації, перелік яких із абrevіатурами подано у списку джерел і літератури.

При дослідженні військової діяльності М.Б. Герсеванова основними для даної роботи стали матеріали з РДА ВМФ, в першу чергу, фонд князя О.С. Меншикова (Ф. 19), колекція «Військово-ученого архіву» з РДВІА (Ф. 846). Також були залучені документи з особових фондів Інокентія Херсонського (Ф. 313), П. К. Менькова (Q. IV), що зберігаються у Відділі рукописів РНБ.

Публіцистична робота М.Б. Герсеванова стала причиною появи значного комплексу матеріалів у фондах цензурних комітетів у РДІА, зокрема, фонді Головного управління Цензури (Ф. 772), Головного управління зі справ друку (Ф. 776), Петербурзького цензурного комітету (Ф. 777), Центрального комітету цензури іноземної при Головному Управлінні зі справ друку МВД (Ф. 779).

Найзначніша кількість залучених архівних джерел присвячена діяльності Миколи Борисовича на посаді повітового предводителя дворянства, земського діяча та на посаді голови земської губернської Управи. Фондоутворювачами матеріалів з цих питань виступили Канцелярія Новоросійського генерал-губернатора (Ф. 1 у ДАОО), Міністерство внутрішніх справ (Ф. 1282; Ф. 1284;

Ф. 1286; Ф. 1287; Ф. 1291 у РДІА) та Третьє відділення Власної його імператорської величності канцелярії (Ф. 109 у ДАРФ). Більша частина архівних джерел вперше вводиться до наукового обігу в даному дослідженні. Джерела вже введені до обігу іншими дослідниками були прочитані під кутом зору задач дисертаційного твору.

Вирішення аналітичних задач роботи вимагало адекватної організації залучених пам'яток. Класифікації історичних джерел присвячена велика кількість праць. Знайомство з ними та з дискусіями джерелознавців щодо проблем типологічно-видової класифікації, зауваження корифеїв джерелознавства щодо умовності будь-якої класифікації [313; 333; 345; 411; 483; 484; 485; 501; 552; 553; 554], а також врахування специфіки джерельної бази даного дослідження визначили її прикладний характер. Значна частина джерел дисертації відноситься до наративних, адже «из двух родов письменных исторических источников – повествовательных и документальных – важнейшими для воссоздания истории общественной мысли являются, безусловно, повествовательные» [485]. Утім, на рівні даної роботи поділ джерел за родо-видовими ознаками не зовсім актуальний. Тому джерела групувалися за критерієм інформаційного потенціалу та жанровим принципом. Отже, джерельну базу дослідження складає комплекс різноманітних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом архівних та опублікованих пам'яток.

Виходячи з предмету дослідження, основними джерелами для роботи стали тексти М. Б. Герсеванова та матеріали, пов'язані з його діяльністю й творчістю. Ці пам'ятки складають **перший блок** у структурі джерельної бази, представлений переважно его-документами, відносно яких, за незначним винятком [467], в джерелознавстві майже немає розгорнутих міркувань. У конкретно-історичних дослідженнях це поняття нерідко вживають як синонім поряд з «джерела особового походження», «наративи», а інколи навіть парадоксально кваліфікують «джерела особового походження» як так звані «наративні его-документи», зараховуючи до їх числа листи, щоденники, спогади, нотатки для пам'яті [413, с. 145]. Ряд істориків хоча й наполягають на нових підходах до джерел (текстів, свідочств), ототожнюючи его-документи та джерела особистого походження,

окреслюють їх перелік так само, як у традиційному джерелознавстві [491; 507]. Не вдаючись до дискусії щодо співвідношення названих понять, зазначу лише, що навряд чи правомірним буде ототожнювати наративи та джерела особового походження, хоча в джерелознавстві, зокрема щодо XVII – XVIII ст., це цілком усталено [335, с. 179]. Якщо ж сприймати его-документ як такий, «в якому особистість проступає найвиразніше» [563, с. 234], а під «джерелом» розуміти «документ епохи», варто погодитися з Т. Литвиною [440, с. 103] та суттєво розширити його «видове» наповнення, не обмежуючись епістолярією, мемуарами, щоденниками та деякими іншими.

Отже, перша група даного блоку – твори М.Б. Герсеванова – представлена роботами господарчого, економічного, описово-статистичного характеру; військово-аналітичними працями; тревелогами, публіцистикою, літературною критикою, листами до редакцій різних видань. Більшу частину текстів цієї групи складають опубліковані за життя автора роботи, за винятком декількох статей, що не були пропущені цензурою. Інформацію про час, мотиви створення цих текстів, їх спрямованість та зміст буде подано в конкретно-змістовних розділах дисертації.

До другої групи включено різні за типо-родо-видовими та жанровими ознаками як архівні, так і опубліковані матеріали про життя та творчість М.Б. Герсеванова, зокрема, діловодні, судово-слідчі документи, приватне та офіційне листування, замітки публічно-ділового та приватно-ділового характеру, прошення, донесення, рапорти, доповідні записки, накази, формулярні списки, списки нагороджених, випускників навчальних закладів, адрес-календарі та пам'ятні книжки, розгорнуті журнали засідань Катеринославського губернського земства та губернської земської управи, постанови губернського земського зібрання, журнали воєнних дій, звіти Товариства сільського господарства Південної Росії, «Приложения к трудам Редакционных комиссий», візуальні матеріали, зокрема портрети, карикатури тощо.

Другий блок, який умовно називаю фоновим, представлений текстами інших авторів, які, по-перше, суттєво доповнюють відомості про життя та творчість М.Б. Герсеванова – літературні твори, публіцистика, наукові роботи: економічні

праці, листування, нотатки; по-друге, стосуються вузлових проблем суспільної думки середини XIX ст. У своїй творчості М.Б. Герсеванов звертався до суспільно важливих, злободенних тем, що підтверджується, наприклад, й оглядом періодики того часу. При формуванні цього блоку, з одного боку, враховувалася історіографічна традиція, а з іншого – власні міркування, адже стосовно деяких сюжетів історіографічна традиція відсутня або недостатня.

Комплекс джерел, традиційних для вивчення історії суспільної думки – публіцистика, епістолярії, щоденники, мемуари, чолобитні, скарги, постанови, донесення [290; 291; 315; 316; 317; 380; 381] було залучено майже у всьому видовому розмаїтті. Для досліджуваного періоду особливе місце, на відміну від минулих епох, займають публіцистичні твори. Тут у першу чергу йдеться про тексти тих, з ким безпосередньо дискутував М.Б. Герсеванов, а також тих, хто визначав спрямування або долучався до публічного обговорення суспільно значущих проблем, зокрема В. Белінського, К. Буницького, С. Бутурліна, І. Вернадського, М. Гоголя, М. Добролюбова, С. Дудишкіна, Д. Журавського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Надєждіна, М. Пирогова, М. Польового та інших. Сюди ж можна віднести різноманітні статті та записки Г. Галагана, О. Кошелева, О. Левшина, Я. Соловійова, О. Фета та інших, автори яких представляли свої позиції по селянському, єврейському питанням, або відносно суспільної ролі літературної творчості. Зрозуміло, трибуною для них слугували різноманітні періодичні видання, що робить їх надзвичайно важливими для істориків суспільної думки. При роботі з текстами даної групи я орієнтувалася не лише на методологічні рекомендації джерелознавців [334, с. 237; 394, с. 320; 333; 451; 452]. Одним з критеріїв їх критики стало врахування місця публікації, що важливо в умовах диференціації тогочасної преси за соціальними і політичним показниками [394, с. 462].

Цінні відомості для вивчення суспільної думки містять мемуари та щоденники. Ці два споріднених види джерел мають головну відмінність у системі відображення дійсності, «синхронной в дневниках, ретроспективной в воспоминаниях» [517, с. 11]. Однак, як зазначалося, в даному разі використано

переважно мемуари, спогади, записки мемуарного характеру, які писалися або безпосередньо по слідах, або ж з певної відстані, що важливо в роботі з такими джерелами [367; 391; 457; 518; 525]. Важливо також враховувати позиції та мотивації мемуаристів. З цього приводу А.Г. Тартаковський цілком справедливо відзначав, що діапазон мемуарів коливається від внутрішньополітичних (необхідність розібратися в минулому житті, зафіксувати досвід для нащадків, близьких, зміцнити спадкоємність сімейних традицій і т.д.) до викликаних нагальними інтересами, коли мемуари «пишуться для сведения счетов с бывшими политическими противниками, самоопределения в глазах современников, утверждения мемуаристами своей роли в событиях прошлого» [517, с. 34].

Залучені у даному разі твори мемуарного характеру в першу чергу стосуються перебігу подій Кримської війни 1853 – 1856 рр. та ходу Селянської і Земської реформ. Такі тексти, зокрема В. Васильчикова, К. Веселовського, А. Генріці, Д. Григоровича, Д. Гнедіна, В. Мещерського, А. Хруцова та інших прочитувалися, по-перше, під кутом зору інформації щодо М.Б. Герсеванова, по-друге, задля з'ясування позицій самих авторів відносно суспільних проблем з метою порівняння. Також залучалися записки-спогади осіб, безпосередньо не задіяних в означених подіях, однак таких, хто добре знав їх учасників та загальноросійську ситуацію. Йдеться, наприклад, про «Записки» сенатора К.І. Фішера, який довгий час працював під керівництвом О.С. Меншикова, коли той був морським міністром (1836 – 1855 рр.) та генерал-губернатором Фінляндії (1831 – 1854 рр.). Він також особисто знав багатьох діячів тієї епохи, в тому числі й «прогресивних реформаторів», і давав їм доволі їдкі характеристики [215].

Отже, при формуванні джерельної бази дослідження було виконано декілька завдань: 1) суттєво розширено бібліографію праць М.Б. Герсеванова; 2) залучено значну кількість періодичних видань загальнодержавного та регіонального рівнів, а також археографічних публікацій; 3) опрацьовано матеріали 11 архівосховищ України та Росії. Це, а також джерелознавчі та археографічні методи, дало можливість побудувати репрезентативну, відповідну об'єкту й предмету дисертації

джерельну базу, визначити прийоми роботи з нею, що сприяло вирішенню поставлених завдань.

1.3. Методологічна основа роботи

Актуальність даного дослідження, крім вже сказаного, також обумовлена особливою увагою сучасної гуманітарної науки до біографії, коли розгляд історичної особистості відбувається не ізольовано, а у зв'язку з соціальними, культурними, літературними подіями епохи, певного регіону [403]. Виходячи з цього, дисциплінарне поле дисертації можна окреслити інтелектуальною та регіональною історією, а також «новою історичною біографістикою». Уявлення про їх дисциплінарні межі допомогли сформуувати теоретико-методологічну основу даної роботи. Розуміння завдань та можливостей актуальної наукової біографістики було багато в чому визначено вже класичною роботою Томаса Содерквіста, який на конкретних прикладах доводив «нормальність» похибок та відвертих помилок на шляху до великих інтелектуальних перемог [571]. Праця австралійської авторки Барбара Кейн допомогла у розумінні біографічного жанру як наукового, так і суспільно-політичного. Вона, знаний фахівець з історії XIX – початку XX ст., створила ґрунтовний огляд філософсько-політичних технік та підходів до розуміння/роботи з нарисом людського життя [569]. Плідною в цьому плані також виявилась думка Ю.А. Васильєва: «Криза в розумінні історії, а не криза історичної науки» [322, с. 35] та теоретичні міркування Єви Доманської з приводу долі сучасної гуманітаристики, важливості практичного методу, лише інтерпретаційних рамок наявних теорій, які слугують лише для початкових засновків та дослідницьких питань, так званого напрямку компліментарності, а також положення так званої угрунтованої теорії (*grounded theory*), модефікованої Кеті Чармаз, згідно з якими від дослідника як-би вимагається звернутися до витоків/джерела, нейтралізувати переконання, що випереджають дослідження (*preconceptions*), і дозволяти аналітичним категоріям народитися з емпіричних даних [373, с. 202-209].

Дослідження інтелектуальної історії в Україні в останні десятиліття набуває все більшого інтересу. На вітчизняному ґрунті вона все ж має свою «історію», фактично з ХІХ ст. побутуючи і традиційно продовжуючи побутувати й зараз в рамках історії суспільної думки. Щодо співвіднесення понять «історія ідей», «інтелектуальна історія», «історія суспільної думки» серед фахівців не вщухають дискусії – від кардинального їх розрізнення та змістовного наповнення, до повного ототожнення. Не зупиняючись на цьому, зауважу, що в даному разі орієнтуюся на традиції вивчення історії суспільної думки, що існують на історичному факультеті Дніпровського національного університету, а також на праці як російських, так і українських істориків О. Дмитрієва, Л. Рєпіної, Т. Попової та інших, які містять теоретичні міркування з цього приводу [365; 466; 477; 488; 491; 523].

Одна з останніх спроб визначення предмету історії суспільної думки, що засвідчує орієнтацію науковців на сучасні тенденції світової гуманітаристики, належить А. Болебруху. Вчений вважав, що ця самостійна наукова дисципліна «вивчає ставлення людей до актуальних проблем соціального життя та їх уявлення про бажані зміни в ньому» [317, с. 388]. Не зважаючи на дискусійність поняття, його предметне поле не чітко визначене, аморфне, погано піддається дефініції, а, головне, розкриттю його конкретних складових, як зазначила Т. Литвинова, в мові науки воно фактично продовжує виконувати роль семантичного множника, з'ясування сутності якого призводить не стільки до роз'яснення, скільки до заплутування. Разом з тим це словосполучення міцно увійшло в структури мислення, стало своєрідним знаком-символом, частиною культури. Тому використання його передбачає певну ступінь свободи в рамках загальносміслового рівня [440, с. 59].

Підходи до трактування регіональної історії, предметне поле якої та співвіднесення з поняттями «локальна історія», «мікроісторія», «краєзнавство», залишаються дискусійними, в даному дослідженні значною мірою визначалися традиціями історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара, зокрема, працями О. Журби, Т. Литвинової, Є. Чернова, дослідженнями Я. Верменич, теоретичними та конкретно-історичними розробками з мікроісторії, локальної та «спатіальної»

історії [314; 324; 325; 326; 327; 383; 384; 385; 447; 490; 538]. Важливим тут стало визнання регіонального статусу Південної України та субрегіональності Катеринославщини.

Оскільки у фокусі також знаходилася Російська імперія, варто звернути увагу на зміни, що відбулися у дослідженні минулого Росії XVIII – початку XX ст. у рамках так званої «нової імперської історії». Визначальним тут є погляд на Росію як на органічну частину світового устрою, жоден з компонентів якого не є системою з фіксованими місцями/ролями. При такому підході знімається проблема «пріоритетів» (хто перший?) або «впливів» (хто від кого запозичив?) і дослідницька енергія переноситься на вивчення адаптацій і рецепцій [399, с. 3]. Доречним тут може бути і зауваження В. Потульницького відносно необхідності відмовитися від «парадигми Російської імперії як «тюрми народів» або визначення російської політики по відношенню до України як політики колоніальної» [481, с. 46].

Важливим методологічним положенням даного дослідження було запобігання ідеалізації героя та натомість прагнення створити максимально аутентичну реконструкцію людських якостей та моделей поведінки. Поєднання вірних та хибних ідей лише додають «інтриги» інтелектуальній історії. Очевидно, що поряд з чисельними влучними коментарями, ґрунтовним аналізом загалом точно підхоплених актуальних суспільних питань, М.Б. Герсеванов часом помилявся, не завжди відчув перевагу державного над економічно доцільним або над приватним. Тож визнання за героєм права на помилку також відноситься до принципів дисертаційного дослідження.

Оскільки дана дисертація носить персонологічний характер, безсумнівною була орієнтація як на теоретичні розробки в руслі «нової історичної біографістики», так і на конкретно-історичні дослідження, присвячені окремим особистостям. В теоретичному плані методологічну цінність становлять підходи до вивчення «людини другого плану», на думку істориків, найменш типологічно дослідженої [415, с. 344; 443; 480, с. 104]. Серед різноманітних спроб визначення такого типу, який займає свою нішу в рамках нового історичного біографізму,

історіографи, що вже підводять певні підсумки дослідженням в рамках проекту «Человек второго плана в истории», виділяють найбільш поширені: особистість неабияка, що не претендує на рушійну роль в історії, не випереджає час, але, тим не менше, як ніхто інший у справах та думках відбиває основні колізії своєї епохи; яскрава неординарна особистість, що справила певний вплив на розвиток історії, але не стала «вершителем» або не сприйнята такою; яскрава індивідуальність, недооцінена в мемуарній та дослідницькій літературі, але історично значуща та цікава для нас [443, с. 69]. При цьому для дослідників «людина другого плану» – це наукова метафора, яка водночас має значний евристичний потенціал, тому не випадково затребувана в рамках «нового історичного біографізму» [489, с. 316-317]. Для даної дисертації важливим стало визначенні «людини другого плану» і як «людини-актора», що займає певне місце в соціальній ієрархії, поведінка якої обумовлена соціальними структурами та соціальними інтересами, і як «людина суб'єктна», яка реалізує себе в діяльності, обумовленої її ментальною програмою, і така, що має певний вплив на соціальні структури [443, с. 80].

Серед конкретно-історичних біографічних творів сучасних українських істориків методологічною цінністю для даної роботи визначається дослідження Н. Яковенко, присвячене Йоаникію Галятовському [576]. Хоча хронологічно воно далеко відстоїть від XIX ст., це наочний приклад роботи з емпіричним матеріалом, конструювання біографії на основі скудних даних про життя героя за наявності значного обсягу його текстів, взаємодії героя та контексту.

На тлі тематичної строкатості творчого доробку М.Б. Герсеванова, було важливо розібратися у суті наведених дискусій. Не просто констатувати спалахи активності суспільної думки та нашого героя, а оцінити рівень аргументації, справедливість суджень. Д. Тимофєєв, для досягнення мети реконструкції поглядів та принципів, що співіснували одночасно, слушно радить звернутися до контекстуально-текстологічного аналізу писемних джерел [519], для чого відсилає до «історії понять». Використання такого аналізу дозволило констатувати, що досліджуваний період є часом становлення ряду нових понять та уточнення вже давно існуючих у суспільній думці, наприклад, емансипація, соціалізм тощо.

Логічним для розуміння суті дискусій було залучення методи «нової історичної науки» з її міждисциплінарними підходами та майже енциклопедичною широтою знання. Таким чином, теоретико-методологічні напрацювання філософії, соціології, географії, психології стали цікавим та надійним інструментарієм для роботи, повертаючи в історичну науку моду на синкретичність.

Важливими для даної роботи стали ідеї Ф.Р. Анкерсмита, зокрема, стосовно ролі *досвіду* в сенсі значення [294]. У даному дослідженні реконструкція образу героя стала можливою завдяки «трьом китам» – тексту, контексту та досвіду. Важливими також стали спостереження Ф.Р. Анкерсмита щодо використання поняття «історична інтуїція», яка в формі спонтанних прозрінь поки що не закріплена на рівні методологічного інструментарію, але при критичному відношенні може збагатити будь-які розвідки: «...історичний досвід головною мірою «рецептивний», тоді як раптове інтуїтивне розуміння того, яку форму надати складному минулому, це в основному плід «активного» проектування» [294, с. 190]. Заслугове на увагу й сформульована Анкерсмітом думка відносно *відчуття* нами минулого, що не менш, а, можливо, навіть більше важливо, ніж те, що ми про нього знаємо. «Давайте повернемо нашим роздумам про історію та історіописання трохи теплоти людського серця, і нехай вони знайдуть відгук у глибинах наших душ», – писав мислитель [294, с. 32]. На жаль, така настанова не була повною мірою реалізована в рамках даного дослідження, проте, безсумнівно, вона вплинула як на постановку завдань, так і на пошук варіантів їх вирішення.

Окремою проблемою в роботі, що потребувала спеціальної уваги та інструментарію, стала проблема ідентичності, яка, на жаль, предметно мало досліджена, хоча ще 1994 р. вийшов український переклад книги Ентоні Сміта «Національна ідентичність» [505], де автор, окрім іншого, окреслив типи ідентичностей – національну, етнічну, релігійну, соціально-економічну, гендерну, місцеву/регіональну. На конкретно-історичному матеріалі ранньомодерної історії України, але не акцентуючи на методологічних засадах, проблему виявлення ідентичностей розв'язувала Н. Яковенко [565]. Ці роботи стали методологічним орієнтиром для дослідження епізодів самоідентифікації героя.

Методологічною основою дослідження слугували загальнонаукові методи (аналіз та синтез, порівняння, узагальнення) та методи історичних наук: історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний методи. Вони надали можливість сформувати хронологічну канву дослідження з накладанням на неї тематичних комплексів, структурувати інтелектуальну спадщину М.Б. Герсеванова, проаналізувати причин зацікавленості автора темами та відповідної реакції суспільної думки, визначити послідовність розвитку його ідей, стилю письма, темпераменту, а також представити багатоплановий історичний процес як взаємодію безлічі окремих акторів, об'єктивних умов та форс-мажорів, що зробили так необхідний контекст не лише тлом для досліджених подій, а їх повноцінним учасником. Історико-порівняльний метод використовувався для виявлення як індивідуального, так і загального в розвитку суспільної думки досліджуваної доби.

Таким чином, покладені в основу дисертації уявлення про дисциплінарні можливості інтелектуальної, регіональної історії, а також нової історичної біографістики, використані прийоми та підходи дозволили створити необхідне методологічне підґрунтя дослідження. Найбільш ефективним виявився історіографічний метод, який не лише допоміг у вирішенні евристичних задач роботи, а й сприяв визначенню структури інформаційної бази, у тому числі її джерельної частини, а також виконанню аналітичної складової дослідження. Джерелознавчий та археографічний методи дозволили сформувати достатню, достовірну та репрезентативну джерельну базу, визначити прийоми роботи з джерелами, що сприяло вирішенню поставлених задач. Згідно з принципом ізоморфності, тобто відповідності джерельної бази об'єкту, предмету та методам дисертації, особливе значення надавалося джерелам особового походження. Незалежно від того, які джерела були в полі зору – документального, чи наративного, приватного, чи офіційного характеру, основним способом роботи з ними стало порівняння їх як з формально-текстологічної, так і з сутнісно-змістовної точок зору, а також метод, який визначають як метод «повільного читання/прочитання» [559, с. 52], що дозволяє проникнути в серцевину текстів.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Б. ГЕРСЕВАНОВА

2.1. Родинне коло та початок становлення особистості

У попередньому розділі було визначено авторське ставлення щодо персонологічних підходів у вирішенні проблем дослідження суспільної думки. Мікроелементом суспільної думки є її носій, індивід, причому не його узагальнюючий статус, а конкретна людина, з усіма її неповторними особливостями [305; 306]. Тому в даному розділі, без претензій на повну реконструкцію життєвого шляху та діяльності, зроблено спробу максимально використати інформаційні можливості джерел та літератури для відтворення біографії М.Б. Герсеванова. Сенс подібного підходу пояснюється необхідністю врахувати зовнішню біографічну сторону при аналізі поглядів, мотивацій, інтерпретації окремих сторін діяльності. І хоча біографічний аналіз вважається цілком самостійною, незамінною формою наукового дослідження [512, с. 132], в дисертації він підпорядкований меті – вивчення суспільної думки через творчість одного з представників, що дозволяє лише доторкнутися до біографії, а не занурюватися у неї глибоко. Певним чином такий підхід продиктований браком джерел, на основі яких можливе детальне відтворення біографії Герсеванова в усій її повноті. Водночас, враховуючи те, що його життєвий шлях в загальних рисах був накреслений лише в статтях енциклопедичного характеру, написаних ще наприкінці ХІХ ст. і від того майже не доповнений, по можливості, на основі переважно архівних джерел біографічна канва відтворюється більш детально.

Герсеванови – давній карталинський дворянський рід, коріння якого простежуються з ХІ ст. Першим з цього роду у 1720-х рр. на російську службу перейшов Гаврило Євсейович Гарсеванішвілі. Він отримав значні землі на теренах майбутніх Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній, звання російського дворянина і родовий герб. Г.Є. Герсеванов мав трьох синів: Єгора, Олександра, Івана і дочку Єлизавету (див. дод. Г).

Єгор Гаврилович (1744 – після 1802 рр.), дійсний статський радник (з 1794 р.), у різних джерелах він значиться також як Георгій та Юрій. Перебував на посаді губернського товариша Азовської губернії з 1775 р. по 1782 р. [445, с. 32-33]. У 1787 – 1794 рр. він обіймав посаду голови цивільної палати Катеринославського намісництва, у 1784 р. був обраний предводителем дворянства Полтавського повіту [409, с. 391]. З 1795 р. Є. Герсеванов займав посаду Вознесенського віце-губернатора. Він також входив до складу комітету полтавських дворян для заснування за проектом В.В. Капніста училища для освіти бідних дворян [469, с. 128].

Завдяки Єгору Гавриловичу Герсеванови примножили свій земельний капітал. У 1777 р. уряд подарував йому рангову дачу у 30 тис. десятин землі на березі р. Малої Тернівки, де він заснував слободу, яку назвав Юр'івкою. Вже за 5 років у слободі проживало 300 мешканців, був освячений храм на честь Георгія Змієборця [450, с. 514-517], при якому були бібліотека та приходська школа. Після 1917 р. церкву зачинили та зруйнували. У 1780 р. Герсеванов отримав земельну дачу на березі р. Кільчень, у безпосередній близькості від казенного саду, тільки-но заснованого губернського міста Катеринослава І-го [244]. Він був одружений на донці князя Є. Мусхелова, з якою мав двох доньок та сина Бориса (? – 1838).

Про батька героя даного дослідження, на жаль, відомо не надто багато. Борис Єгорович служив у Харкові, був предводителем дворянства Ізюмського повіту (1816 р.), згодом продовжував службу в Полтаві. Він одружився на донці полтавського губернатора Миколи Івановича Брусилова², яка народила йому двох синів: Єгора та Миколу. У цій родині були дуже теплі стосунки, дуже зворушливо Борис Єгорович писав як вони з дружиною сумували за дітьми під час закордонної подорожі [138]. Після смерті батьків сини дуже шанували їх пам'ять. Єгор Борисович навіть у своєму заповіті спеціально оговорив, кому і які портрети «незабвенной матери» дістануться [264, арк. 10].

Борис Єгорович мав міцну дружбу з відомим у свій час письменником, журналістом, видавцем князем Петром Івановичем Шаліковим [536], який також

² Московський віце-губернатор 1802–1806 рр., Полтавський губернатор 1806–1808 рр., Литовсько-Віленський губернатор 1808–1810 рр.

мав грузинське походження. Б.Є. Герсеванову він присвятив свій твір «Путешествие в Кронштадт», де в передмові-посвяті зазначив, що це була їх перша спільна мандрівка, за якою слідували й інші, які «положили твердое основание искренней дружбе». Важливо також, що П.І. Шаліков, діяльність і творчість якого справила вплив на багатьох письменників та поетів того часу, у посвяті підкреслював «согласие» з Герсевановим «наших склонностей, наших вкусов, наших чувствований» [220]. Видавець «Дамского журнала», П.І. Шаліков друкував там деякі статті Бориса Єгоровича, написав строфу до портрету друга:

«Как жаль, что кисть, резец
В удел свой получили мало:
Не могут нам для глаз изобразить сердец!
А иначе б твое здесь красотой сияло» [219, с. 267].

Про авторитет Бориса Єгоровича свідчить те, що дворяни Катеринославської губернії декілька разів обирали його своїм предводителем (1829–1838 рр.) [409, с. 393]. На жаль, цей період в історії Катеринослава погано задокументований, що не дозволяє детально представити його діяльність як предводителя дворянства, сімейне й господарське життя. Лише по деяким обмовкам у приватних листах третіх осіб можна припустити, що це була доволі заможна родина Катеринославщини, адже Борис Єгорович мав можливість біля дюжини своїх дворових дівчат віддавати на навчання танцям відомому в той час антрепренеру, основоположнику комерційного провінційного театру І.Ф. Штейну [170]. Думкою М.С. Воронцова про катеринославського предводителя, який ніби влаштував у себе «непристойные маскарады», у 1835 р. цікавився й шеф жандармів. Однак новоросійський генерал-губернатор, який добре знав Б.Є. Герсеванова, характеризував його з найкращого боку, як «неспособного ни к каким непристойностям поступать» [234, арк. 1-2].

Брат дружини Бориса Єгоровича – Олексій Миколайович Брусилов, генерал-лейтенант³, батько іншого видатного російського військового часу Першої світової

³ Два інші його брати, Олександр та Лев, також були військовими.

війни, Олексія Олексійовича Брусилова, який, відповідно, доводився двоюрідним братом Єгору та Миколі Борисовичам [354].

Єгор та Микола народились у 1808 р. та 1809 р. відповідно. Місцем народження, вірогідно, було с. Миколаївка Новомосковського повіту. Єгор Борисович – кавалерист, згодом підполковник корпусу жандармів, предводитель дворянства Верхньодніпровського повіту, був одружений на Єлизаветі Михайлівні Іваненко, з якою мав трьох дочок: Віру (в шлюбі – Теннер); Олександрю (у шлюбі – княгиня Орбеліані; у другому шлюбі – Цокова) та Анну (графиню Ребіндер).

До наших часів зберігся портрет братів, який нині знаходиться у Донецькому художньому музеї. Автор портрета невідомий, експерти лише припускають, що час написання – 1826–1827 рр. Е.М. Перкін, який спеціально займається творчістю О.А. Кіпренського, посилаючись на одного з представників фамілії Герсеванових, вважав, що саме цей портретист 1827 р. написав з братів портрет в «лежачем овалі» [472, с. 46]. Але з нашої точки зору, він був написаний раніше. У цей час брати вже перебували на військовій службі, їм було 17–18 років, а на портреті юнаки не у військовій формі й виглядають молодшими.

М.Б. Герсеванов був одружений на Пелагеї Василівні Зубковій, відомій московській красуні, доньці Василя Петровича Зубкова⁴ (1799 – 1862) та Анни Федорівни Пушкіної (1803 – 1889), далекої родички О.С. Пушкіна. Костянтин Петрович Победоносцев згадував Василя Петровича як одного з найосвіченіших та розумніших людей свого часу, мудрого керівника, допитливого дослідника природничої історії. Його дім знаходився «в одном из переулков Смоленского рынка, здесь на танцевальных вечерах можно было видеть всех московских красавиц того времени» [397, с. 305]. Пелагея Василівна народилась 5 липня 1827 р., була молодшою з двох дочок. З чоловіком вона мала велику різницю у віці – 16 років. На жаль, судячи з опосередкованих джерел, сімейне життя пари склалося не надто щасливо. Хоча офіційних даних про розлучення не знайшлося, скоріш за все, після серпня 1851 р. подружжя жило окремо. 30 травня 1852 р. Відні Пелагея Герсеванова народила доньку Марію [287, арк. 33-34]. Сталося це за

⁴ Дійсний статський радник, обер-прокурор Сенату, з 1855 р. – сенатор Департаменту Герольдії.

10 місяців після того, як Микола Борисович покинув дружину й на місяць раніше завершення відпустки повернувся на службу. Доля як Пелагеї, так і Марії поки що залишається невідомою.

Як часто буває з іноземними прізвищами, лише російською мовою є 4 варіанти написання прізвища Герсеванових:

«Гарсеванишвили» – цей варіант використовують дослідники історії Грузії, участі грузин у культурному та соціальному житті Росії. Простежується походження прізвища від вірменського імені Гарсеван;

«Гарсевановы» – такий варіант можна назвати першим російським використовується у Гербовнику;

«Герсивановы» – цей варіант зустрічається досить часто, паралельно з наступним. Так, наприклад, Гліноєцький, Лідерс, Мілютін в одному документі або книзі використовували різні варіанти;

«Герсевановы» – так цей рід іменується у Родовідних книгах дворянства, так підписувалися й самі представники родини щонайменше у ХІХ ст.

Також цікава транслітерація прізвища латиницею. Дружина М.Б. Герсеванова підписувала французькою папери на отримання закордонного паспорта «Pauline de Hersevanoff» [279, арк. 2]. Літографічний портрет генерал-майора М.Б. Герсеванова з альбому «Портреты лиц, отличившихся заслугами и командовавших действующими частями в войне 1853–1856 годов» (див. дод. В) також французькою підписаний «N. Guersevanoff», ніби утворено від французького «guerre» – війна.

Шкільну освіту Микола Борисович разом з братом Єгором здобував з 1818 по 1825(4) рр. у тільки-но відкритому Рішельєвському ліцеї. З ранньої історії ліцею зберіглася дуже невелику кількість збережених джерел, відсутні списки учнів, дані про їх успішність за цей період. Але в історичному огляді, присвяченому 40-річчю ліцею, наведено список випускників, серед яких знаходимо й імена обох братів. На той час Микола Борисович був одним з трьох ліцеїстів, хто у майбутньому здобув звання генерал-майора (найвище серед випускників) [458, с. 195].

М.Б. Герсеванов залишив ліцей по закінченню класу риторики. Про деякі успіхи учнів цього класу, в якому «положено преподавать: риторику российскую, латинскую и греческую; также французскую и итальянскую словесность и курс немецкого языка» [263, арк. 11 зв. - 12], можна дізнатися зі звіту візитатора навчального закладу колецького асесора Фінікова, який з 27 жовтня по 25 листопада 1824 р. (тобто, під час навчання Миколи Борисовича) відвідував іспити ліцеїстів. Фініков особисто спостерігав випробування з російської риторики та французької словесності, знання з яких були оцінені як «изрядные». Німецькою візитатор не володів, тому «просил оценить успехи воспитанников особ сведущих ... С Рускаго на Немецкий воспитанники переводили без всякого предварительнаго приготовления из книги, которую я нарочно для сего принес с собою» [263, арк. 12 зв.].

Даних про успішність учнів, зокрема М. Герсеванова не зберіглося. Але навіть при поверховому погляді на його подальшу публіцистичну спадщину вбачається вражаюче широка ерудиція (від дрібних зауважень до капітальних узагальнень). У листі до редактора «Отечественных записок» А.О. Краєвського М.Б. Герсеванов пропонував свої послуги, «если вы нуждаетесь в критике сочинений трактующих об статистике, истории и географии и в военных науках» [285, арк. 1] (див. Дод. Г).

2.2. Військова кар'єра: від унтер-офіцера до генерала

У віці 16 років М.Б. Герсеванов вступив на військову службу. Так почалася, мабуть, найуспішніша частина кар'єри, коли професіонал був відданий своїй улюбленій справі. У зв'язку з цим не досить переконливими виглядають міркування І.О. Кочергіна: «Причини, які спонукали М.Б. Герсеванова стати військовим, невідомі. Така традиція в сім'ї не культивувалась» [421, с. 29]. Імовірно, все ж це можна пояснити тим, що по-перше: рід Герсеванових багаточисельний, серед його представників були й військові; по-друге: покоління Миколи Борисовича виховувалося на спадщині героїчного 1812 р.; по-третє: привабливою була військова романтика. Не варто скидати з терезів і роль держави

у заохоченні дворян до військової служби, на що звернула увагу В.С. Шандра [540].

10 квітня 1825 р. М.Б. Герсеванова було зараховано унтер офіцером до Новоросійського драгунського полку, а по перевірці документів у Інспекторському Департаменті Головного Штабу за розпорядженням № 7116 від 7 червня 1825 р. Микола Борисович став юнкером. 12 листопада 1826 р. його було переведено до Білгородського уланського полку, а 8 жовтня 1829 р. у віці 20 років М.Б. Герсеванов отримав перше офіцерське звання корнета й переведення до Псковського кірасирського полку. Останнім для кавалериста Герсеванова став Стародубський кірасирський полк, до якого він прибув 2 березня 1832 р. Тут 5 липня 1834 р. Микола Борисович отримав звання поручика. 2 жовтня того ж року після складання вступних випробувань М.Б. Герсеванов вступив до відкритої 1832 р. Академії Генерального штабу.

Відкриття академії – визначна подія в історії військових сил Російської імперії. Історик Академії М. П. Гліноєцький [343] детально описав дискусії навколо концепції цього закладу, початковий етапу його роботи, критерії відбору слухачів тощо. Проект цього вищого військового закладу належав генерал-ад'ютанту Жоміні. Микола I прихильно сприйняв ідею і підтримав її. Щоправда для обговорення проекту Жоміні імператор скликав комісію, яка значно змінила початкові пункти плану. Фельдмаршал І. І. Дібіч, генерали О. І. Чернишев та О. І. Нейгарт хотіли бачити у майбутніх випускниках командувачів, для яких необхідні воля, рішучість, енергія, мобільність, натиск і таке інше, а Жоміні вважав, що для штабної роботи перш за все необхідні високі якості розуму, акуратність, аналітичні здібності. В Академії він вбачав джерело військової інтелектуальної еліти. Компромід було знайдено і 1832 р. Академія прийняла перших слухачів. Незважаючи на те, що у перші роки офіцерів, охочих отримати вищу освіту, було небагато, керівництво не гналося за кількістю. Серед заохочень вступників – лише додаткові 500 руб. сріблом до окладу на рік, але для Петербургу, то були не великі кошти, адже слухачі мали знімати квартири та вести відповідне статусу життя.

Правила вступу до Академії були суворі. Офіцери – вступники мали бути не молодшими за 18 років, відмінними за здібностями, працьовитістю, старанністю, моральністю та поведінкою. Ті, хто вступав з полків, мали представити від начальників дивізій атестати про високу моральність, відмінну поведінку і старанне виконання усіх обов'язків по службі. Крім того потрібно було скласти іспити з арифметики, алгебри, планіметрії, стереометрії, батальйонного навчання, ескадронного навчання, розсипного строю, форпостної служби, артилерії, фортифікації, середньовічної та давньої історії; новітньої історії, загальної географії та докладної російської. За граматику, синтаксис, риторику можна було отримати 20 балів, за твір на задану тему – 30 балів, за французьку граматику і синтаксис – 10 балів, за переклад з російської мови на французьку – 20 балів, за креслення та малювання 30 балів. Загалом це становило 420 балів [343, с. 112].

Ті, хто успішно подолав випробування, ставали слухачами Академії, навчання в якій тривало 2 роки та поділялось на 2 класи – Теоретичний і Практичний. Така доля спіткала й Миколу Борисовича. Відзначимо, що залишивши лицей після класу риторики, Герсеванов не слухав там курси вищих наук, де викладали математику, фізику, механіку, логіку, метафізику, право, фортифікацію та артилерію, відповідно, засвоював ці дисципліни самостійно паралельно з військовою службою.

М.П. Гліноєцький за успіхами у навчанні так розташував випускників: 1. Штюрмер Людвиг Людвигович (з малою срібною медаллю), 2. Мілютін Дмитро Олексійович (з малою срібною медаллю), 3. Глінка Микола Григорович, 4. Рубець Петро Петрович, 5. Міцевич Онуфрій Станіславович, 6. Норденстренг Тур Андрійович, 7. Герсеванов Микола Борисович, 8. Зеланд Іван Львович, 9. Немирович-Данченко Іван Федорович, 10. Рогальов Олександр Якович, 11. Марк Михайло Еммануїлович, 12. Богаєвський Микола Григорович, 13. Брюммер Густав Густавович, 14. Батюшков Лев Павлович, 15. Шаховської Порфирій Миколайович, 16. Ган Борис Леонтійович [343, с. 36].

При Генеральному штабі було залишено Герсеванова, Мілютіна, Штюрмера, Рубця, Марка, Батюшкова, Шаховського. Під час навчання 23 квітня 1836 р.

М.Б. Герсеванов отримав звання штабс-ротмістра. У віці 27 років з 27 квітня 1837 р. він став офіцером Генерального штабу зі званням ротмістра, яке отримав по поверненні з 4-х місячної відпустки, що надавалася випускникам Академії [343, с. 113].

Після повернення до Петербургу 28 жовтня того ж 1837 р. М.Б. Герсеванова було переведено у звання штабс-капітана. 12 жовтня 1837 р. його направлено на службу до 6-пехотного корпусу, куди він прибув 19 лютого 1838 р. А вже 2 березня отримав відпустку на 28 днів. Цього року помер його батько Борис Єгорович і Микола Борисович отримав у спадок занедбаний маєток Миколаївку Новомосковського повіту Катеринославської губернії.

Схильний до експериментів, молодий господар завзято підійшов до ведення господарства, над покращенням якого багато роздумував. Але результати були не надто втішними, адже особисто М.Б. Герсеванов не завжди міг простежити виконання своїх розпоряджень і не міг оперативно втручатися у хід благоустрою. Знаходячись далеко від маєтку, він часто по службі виїжджав з Петербургу. Так, у 1838 р. М.Б. Герсеванова було відряджено до Володимирської губернії для перевірки статистичних даних. Для виконання завдання Микола Борисович особисто познайомився з редактором місцевих губернських відомостей – Олександром Івановичем Герценим. З часом вони ще декілька разів зустрічалися у Петербурзі. Згодом у «Владимирских губернских ведомостях» з'явилася друга стаття Миколи Борисовича «Описание Спасо-Евфимьевского монастыря» [80], у якій він знайомив читачів з історичною долею монастиря та з власною знахідкою у його підвалах – гарматами, іншою зброєю, іноземними прапорами. М.Б. Герсеванов висунув декілька версій, як ці речі сюди потрапили, схилившись до думки, що вони належали Олександрові Лисовському й опинились у Суздалі на початку XVII ст.

4 вересня 1839 р. за відмінно-старанну службу та з нагоди відкриття Бородинського монументу М.Б. Герсеванов «Всемилоостивейше пожалован подарком по чину» – діамантовим перстнем [257, арк. 38; 259, арк. 307]. Чергову відпустку з 5 липня 1842 р. Микола Борисович присвятив лікуванню на кримських грязях, вірогідно в Саках. Ще до закінчення відпустки наказом по Генеральному

Штабу за №265 від 20 вересня 1842 р. М.Б. Герсеванова було призначено на службу в 5-й піхотний корпус. 5 жовтня Микола Борисович прибув до Одеси, де розташовувався штаб корпусу. З 4 вересня по 1 грудня 1843 р. за розпорядженням керівництва знаходився у відрядженні для перевірки та виправлення статистичних відомостей по Херсонській губернії [257, арк. 39-40]. 20 листопада того ж року за відмінну та ревну службу йому було оголошено іменну «Найвищу милість монарха».

Через два місяці по закінченні відрядження до Херсону, 24 січня 1844 р. Микола Борисович разом з військами 5-го піхотного корпусу вирушив у похід на Кавказ, у Дагестан. Як можна побачити з досить сухих відомостей формулярного списку, перший бойовий досвід він отримав з честю та відвагою, що не залишилося непоміченим. Майже кожного дня капітан М.Б. Герсеванов брав участь у поході, захопленні, захисті, прикритті, будівництві укріплень, розробці доріг, рекогносцировках тощо. У рапорті генерал-ад'ютанту О.І. Нейгарту від 11 травня 1844 р. генерал від інфантерії О.М. Лідерс описував дії полковника М.І. Євдокимова, під командуванням якого служив Герсеванов. Дургенійський загін Євдокимова вирушив о 3 годині ночі 8 травня для проведення рекогносцировки на Кадарі та щоб відволікти супротивника від Дербентської дороги. В ході операції зав'язалась сильна перестрілка з великою кількістю горців. Оцінивши ризик розтягування військ та збільшення сил супротивника, полковник Євдокимов обрав шлях для відступу: «Тогда горцы стремительно атаковали отступавшие войска и арьергард, усиленный еще вследствие того двумя ротами 3-го баталиона. Несколько раз горцы бросались в шашки, но были каждый раз отражаемы с уроном, или опрокидываемы вниз, и отступление произведено было без малейшей торопливости в совершенном порядке» [256, арк. 124 зв. -125]. Командував прикриттям М.Б. Герсеванов і не дивно, що Євдокимов «приписывает успех отступления отличному мужеству г.г. штаб и обер офицеров и указывает на Генеральнаго Штаба Подполковника Нордстренга и Капитана Герсеванова, как на помощников его в этом деле» [256, арк. 126].

Після насичених весни–літа 1844 р., 14 серпня війська відійшли на зимові квартири до Ставрополя. За відмінні дії проти горців 12 вересня 1844 р. М.Б. Герсеванов отримав звання підполковника. А 22 листопада наказом його було звільнено у річну відпустку з разовою допомогою у розмірі річного окладу для лікування в Росії і закордоном. Відпусткою Микола Борисович скористався «с 20 ноября 1844 года с отсрочкой еще на 10 месяцев, из коего прибыл в срок 20 сентября 1846 г.» [257, арк. 41]. Цей довгий відпочинок М.Б. Герсеванов витратив на закордонну подорож Західною Європою, а по поверненню, скоріше за все, одружився.

Військова служба у М.Б. Герсеванова у цей час була у розпалі, що простежується по архівним матеріалам про Угорський похід російської армії 1849 р. та за формулярними списками. Він отримував нові завдання та нагороди: 14 жовтня 1847 р. за відмінно-старанну службу був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня; 24 жовтня 1848 р. призначений дивізійним квартирмейстером у 13-ту піхотну дивізію, з 11 жовтня 1848 р. по червень 1849 р. керував частиною Генерального Штабу при військах 5-го піхотного корпусу в Новоросійському краї.

Влітку 1849 р. за розпорядженням командира 5-го піхотного корпусу М.Б. Герсеванова було переведено до штабу загону військ корпусу, що діяв у Трансільванії супротив угорців. У с. Марієнбург, де розташовувався штаб, М.Б. Герсеванов прибув 17 червня й поступив до загону під керівництвом генерала від інфантерії О.М. Лідерса. 20 липня – 25 серпня 1849 р. Микола Борисович виконував обов'язки обер-квартирмейстера загону, за наказом по діючому загону військ № 97. Генерал О.М. Лідерс у рапорті до головнокомандуючого І.Ф. Паскевича-Єриванського доповідав, що, у зв'язку зі смертю начальника штабу загону генерал-майора Г.Я. Скарятіна, на його місце було призначено полковника А. А. Непокойницького, а на місце останнього – обер-квартирмейстера – Генерального штаба підполковника М.Б. Герсеванова [255, арк. 106].

19 липня 1849 р. Микола Борисович проявив себе у сутичках при Шесбурзі. Саме тут було смертельно поранено генерала Скарятіна. Для цього бою, за

вказівкою генерал-лейтенанта Івіна, підполковником М.Б. Герсевановим у міжгір'ї було обрано місце для зосередження всієї російської артилерії. Під час бою Микола Борисович не полишав позиції, де під ним було вбито коня [255, арк. 285-285 зв.].

6 серпня М.Б. Герсеванов у м. Дева приймав капітуляцію угорського загону під проводом Беккера, а 7 серпня капітуляцію загону Фруммера, з приводу чого Лідерс доводив: «Послал я вместе с парламентарями в г. Дева исправляющего должность обер квартирмейстера Отряда Генерального Штаба Подполковника Герсеванова и адъютанта Военного Министра Штабс ротмистра Скобелева, которые по объявлении Венгерским войскам что капитуляция заключена приветствованы были криками виват и ура» [255, арк. 302 зв.].

25 серпня М.Б. Герсеванов повернувся з Трансільванії у Дунайські князівства, в Бухарест, де й перебував до 12 вересня 1849 р. Досить ретельні спогади про військові дії у Трансільванії залишили товариші М.Б. Герсеванова по службі підполковник Ф.І. Дараган [146] та обер-квартирмейстер, а згодом начальник штабу полковник А.А. Непокойницький [181]. Про Миколу Борисовича вони, щоправда, згадували небагато, лише в контексті вже зазначених подій. Хіба що Дараган додавав ще: «Близ сел. Кёкёш, на речке Фекеде, генерал Гасфорд встретил отряд венгерцев, тысяч в пять, при 8-ми орудиях... Неприятель открыл огонь со своих батарей; мы поставили также батареи, и отвечали. Но как речка в этом месте была непроходима, то генерал Гасфорд послал Генерального Штаба подполковника Герсеванова с двумя батальонами и четырьмя орудиями отыскивать брод. Брод отыскался версты четыре ниже. Едва только эта обходная колонна стала переходить брод, венгерцы снялись, и начали отступать» [146, с. 72]. 8 вересня 1849 р. за проявлену мужність, хоробрість і безстрашність у війні проти угорців М.Б. Герсеванову було оголошене Монарше Його Імператорської Величності благовоління. За участь в Угорській кампанії він отримав декілька відзнак: за бій при Шесбурзі (12 листопада 1849 р.) орден Св. Володимира 4 ступеню з бантом; австрійський орден Св. Леопольда; 18 жовтня 1849 р. за

відмінність у бою – звання полковника, а 1850 р. – срібну медаль «За приборкання Угорщини та Трансільванії» у 1849 р.

30 серпня 1850 р. М.Б. Герсеванов був призначений на службу при штабі 5-го піхотного корпусу, а з 26 березня по 18 травня 1851 р. виконував обов'язки обер-квартирмейстера цього корпусу. З 1 червня він отримав відпустку на 4 місяці, але повернувся на службу вже 24 серпня, тобто дещо раніше. За наказом по 5-му піхотному корпусу від 30 червня 1852 р. за № 107 його призначено виконувати обов'язки обер-квартирмейстера, а найвищим наказом 15 листопада того ж року – затверджено на посаді. 6 грудня 1852 р. за відмінно-старанну службу М.Б. Герсеванов був нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеню. 22 серпня 1853 р. імператор пожалував такий знак бездоганної служби достоїнством «XV» на георгіївській стрічці обер-квартирмейстеру 5-го піхотного Корпусу, полковнику Миколі Герсеванову за відмінну службу протягом 18 років 7 місяців 12 днів [260, арк. 530 зв.].

4 грудня 1853 р. в ході Східної війни М.Б. Герсеванов вступив з військами у Придунайські князівства. У березні 1854 р. він був призначений до штабу 3, 4 і 5 корпусів і вже 11 квітня із загоном військ генерал ад'ютанта Лідерса вступив у Туреччину. У цей час, на запрошення голови штабу військ С.П. Бутурліна, М.Б. Герсеванов обіймав посаду чергового штаб-офіцера по Генеральному штабу. З початком облоги Силістрії, 8 травня 1854 р. були «назначені постійними начальниками частей траншей, по очереди, на левом фланге генерал-майор Веселицкий и Юферов, а на правом – генерал-майор Заливкин и полковник генер. штаба Герсеванов» [212, с. 668], 10 листопада нагороджений за заслуги орденом Св. Володимира 3 ступеню.

Кримська війна, що вже розпочалась, очікувано затребувала М.Б. Герсеванова і 13 вересня його було направлено в розпорядження головнокомандуючого сухопутними та морськими силами на півострові князя О.С. Меншикова. З початком операції союзників у Криму виявилось, що командуючий не мав штаба, примушений був особисто контролювати розташування військ по позиціях, видавати розпорядження через власних ад'ютантів та офіцерів, які випадково

опинились неподалік. Для виправлення ситуації князь М.Д. Горчаков відправив декількох інженерів та офіцерів до князя Меншикова і 7 жовтня писав: «Из Главной квартиры, в распоряжение Князя Меншикова, командированы: полковник Герсиванов, подполковник Батезатул и капитан Дорожинский» [156, с. 22-23]. Наказом по армії за № 47 від 26 вересня 1854 р. було оголошено, що полковник М.Б. Герсєванов призначався перебувати при командуючому [252, арк. 49 зв.]. Проте відомо, що Микола Борисович вже 24 – 25 вересня брав активну участь у посиленому кавалерійському рекогносцируванні. Бригада гусар піднялась на Федюхіни висоти й відкинула аванпости ворога. У цей час «полковник Герсєванов произвел, сколько позволяла местность, осмотр неприятельской позиции и затем кавалерия стала отступать, чтобы заранее выйти из ущелья» [377, с. 226]. Артилерія для прикриття відступу зайняла місця також за наказом полковника М.Б. Герсєванова [154, с. 390]. Але, за висловом Меншикова, це рекогносцирування продемонструвало лише неспроможність полкових та бригадного командирів [377, с. 226]. М.Б. Герсєванов по поверненні доповів князю, що командири гусарських полків генерали Халецький і Бутович боягузи, які ретировалися без жодної причини [216, с. 27].

1 жовтня 1854 р. Володимирський полк за вказівкою та під орудою М.Б. Герсєванова зайняв Чоргун. Микола Борисович знав цю місцевість, адже перебував тут під час складання військово-статистичного опису Таврійської губернії. Після Чоргуна М.Б. Герсєванов з сотнею козаків вирушив до Сімферополя на зустріч 12-й піхотній дивізії, яка йшла з Бессарабії, щоб показати їй дорогу в гори. Лікар Азовського полку цієї дивізії Олександр Олександрович Генріци залишив спомини, згідно яких у Бахчисараї їх зустрів колоновожатий М.Б. Герсєванов, який майстерно провів підрозділи по невідомому їм шляху: «Проходя горами, тесными ущельями, виноградниками и садами, солдат, увлеченный богатством и разнообразием природы, легко преодолевал усталость, так что, несмотря на гористую, твердую и неровную дорогу, переход был совершен весело и скоро» [137, с. 48].

13 жовтня Микола Борисович брав участь у бою при Балаклаві. Генерал Ліпранді доповідав, що генерального штаба полковник М.Б. Герсеванов, який знаходився при ньому під час бою, був корисним помічником і точно передавав всі накази військам, що знаходились на передовій [259, арк. 34]. 23 жовтня М.Б. Герсеванова було призначено виконувати обов'язки начальника штаба армії. А вже 24 жовтня відбувся Інкерманський бій, диспозицію для якого підписував саме Микола Борисович, який також безпосередньо брав у ньому участь. Мужність його було відзначено золотою напівшаблею з написом «За храбрость» [252, арк. 181].

Обов'язки начальника штабу М.Б. Герсеванов виконував не тривалий час. Приблизно 10 листопада на цій посаді його замінив генерал-майор Костянтин Романович Сем'якін і Микола Борисович сконцентрувався на обов'язках генерал-квартирмейстера. 6 грудня імператорським наказом М.Б. Герсеванова було затверджено на цій посаді. З Сем'якіним, з яким і працювали разом, він розташовувався на Північній стороні Севастополя. Костянтин Романович у листі до дружини так описував умови перебування: «Живу под дурной крышей, вместе с Герсевановым, кругом ординарцы, топографы, писаря и прислуга, так что нас в 4-х небольших комнатах живет душ до 40, ежели не более» [206, с. 127].

Наприкінці осені – на початку зими у Криму гостював барон А.І. Дельвіг, який в Севастополі був один день, зупинившись у Миколи Борисовича, про що коротко написав: «Помещался в комнате, наполненной чертежами». Гість також не забув у мемуарах мимохідь згадати, що полковник М.Б. Герсеванов «человек мало способный» [116, с. 367]. Однак, виникає питання, наскільки можна довіряти його оцінкам. Андрій Іванович Дельвіг – видатний російський знавець водопроводів, отримав широку славу на ниві водопостачання, проте його авторитет як психолога та тим більше військового, викликає сумнів, адже в охопленому війною Криму він робив дивні спостереження, наприклад: «Подъезжая к Бельбеку ночью 30 ноября, я видел по направлению к Севастополю непрерывные огни, которые сначала принял за падающие звезды; потом услышал отдаленный грохот, подобный грому, и очень удивился такой сильной грозе в это время года. Наконец я понял, что это

были пушечные выстрелы у Севастополя» [116, с. 367]. Можливою причиною категоричності суджень було знайомство Дельвіга, на зворотному шляху до Москви, з генералом П.А. Даненбергом, якого щойно відсторонили від командування 4-м піхотним корпусом. Прямих доказів якогось конфлікту між М.Б. Герсєвановим та Даненбергом не маємо, проте обопільне незадоволення очевидне.

З початком бойових дій у Криму, О.С. Меншиков не мав у штабі ані людей, ані необхідних документів, планів, карт місцевості тощо. Щоправда багато сучасників відмічали вкрай недовірливе й зневажливе ставлення князя до своїх офіцерів, тому навіть коли функціонування штабу було налагоджене, повної взаємодії годі було й чекати. Одна з перших суттєвих проблем, що з ними зіткнувся Микола Борисович – відсутність докладного плану місцевості навколо Севастополя. Після доповіді про це О.С. Меншикову, М.Б. Герсєванов отримав доручення зв'язатися з Військово-Топографічним Депо в Петербурзі з проханням надати існуючі плани. Проте примірник виявився лише один. Це, разом з бюрократичними перепонами, призвело до того, що під час битви під Альмою та в Інкерманському бою російські війська не знали ні куди наступати, ні куди відступати.

Свою роль у цьому зіграв саме генерал П.А. Даненберг. На початку війни його 4-й корпус знаходився в Придунайських князівствах під командуванням князя М.Д. Горчакова. Дізнавшись про скрутне становище кримської армії, яка поступалась союзникам у чисельності, М.Д. Горчаков вирішив на допомогу О.С. Меншикову відправити корпус Даненберга. Цей крок в умовах нестабільності на західному кордоні, небезпеки зі сторони Австрії, яка не визначила ще своє місце в конфлікті, багатьма оцінювався як героїчний, адже Горчаков у такий спосіб послабив власні позиції. Але, разом з корпусом, князь Горчаков написав Меншикову листа, де, окрім іншого, написав: «Командир 4 пехотного корпуса, генерал Даненберг, при его достоинствах весьма несчастлив во всех встречах с неприятелем. Самые последние тому доказательства Ольтеницы и Журжа» [156, с. 29]. Щоб не випробувати долю, князь Михайло Дмитрович радив залишити

Даненберга у Сімферополі, де б той міг «облегчить своими распоряжениями движение войск», зайнятися опікою над пораненими, зберігати лінію від Перекопа до Севастополя і т. ін. [156, с. 29]. Натомість Меншиков наблизив Даненберга.

Князь В.І. Васильчиков, який наприкінці 1854 р. був призначений виконуючим обов'язки начальника штабу севастопольського гарнізону, в своїх записках згадав дуже примітну історію, яка згодом розійшлася по різних працях, присвяченим Кримській війні. Наступного дня після Інкерманського бою Віктор Іларіонович прийшов на пароплав, де розташувався князь Меншиков, там на палубі він зустрів полковника М.Б. Герсєванова, який тримав у руках якийсь пакунок, розмахував їм та схвильованим від обурення тоном привітав Васильчикова: «Вот как у нас дела делаются. Вчера мы давали решительное сражение, а сегодня, только сегодня доставлен к нам план той местности, на которой происходило сражение» [133, с. 206]. На зауваження, що потрібно було раніше про це потурбуватися, М.Б. Герсєванов відповів, що давно вже шукали цей план, що складений він був під керівництвом П.А. Даненберга раніше, штабом 5-го корпусу, але корпус та його архів знаходились у різних місцях (у Дунайських князівствах та Одесі відповідно). Вахтер, якого залишили при архіві в Одесі, серед купи паперів знайти необхідні не міг. Військовий міністр князь В.А. Долгоруков вів довге бюрократичне листування зі штабом Меншикова перед тим, ніж надіслати план. Час ішов, плану не було. В цей час з'явився П.А. Даненберг, який заспокоїв: «...местность он знает как свои карманы и никакого плана ему не нужно» [133, с. 207]. У результаті російські війська під час наступу несподівано для себе натрапляли на яри та пагорби.

Дивною також видається ситуація з диспозицією на цей бій. Їх було дві, одну запропонував особисто Даненберг, але, за словами М.Б. Герсєванова, Меншиков її відхилив і була написана інша, яку підписав Микола Борисович і яка зберігається зараз у фондах РДІА [262, арк. 10]. Але за свідченням деяких офіцерів відомо, що вони отримали диспозицію Даненберга.

Поразка під Інкерманом, інші невдачі, загалом програна війна справили гнітючий вплив на російське суспільство, що цілком зрозуміло викликало бажання

знайти особисто винних. Князь Меншиков, наприклад, такими особисто винними вважав майже кожного⁵. Відомий його вислів: «Я не тактик! Не мое дело вести в бой; генералов нет...» [156, с. 26]. Дійсно, сам він жодного разу не був на жодному з бастіонів: «Моряки подозревали его в трусости» [156, с. 29]. У листі від 4 грудня 1854 р. О.К. Ушакову О.С. Меншиков писав: «Генерал Семякин мало по малу переходит из начальника штаба в дежурные штаб офицеры. Вунш, правитель канцелярии, посягнул на власть говорливого начальника штаба. Герсиванов совершенная ничтожность; Вунш и Комовский грязные и мелкие интриганы» [262, арк. 11]. У листах до дружини К.Р. Семякін писав, що намагається майже кожен наказ віддавати після поради з О.С. Меншиковим. Олександр Сергійович і сам претендував на контроль і в день, і в ночі він їздив на віслюку до своїх офіцерів радитись та наказувати. Цікаво, що Семякін, у листах подавав ці нічні візити як доказ довіри, гарного ставлення до себе; Микола Борисович, згадуючи, що яось вночі Меншиков приїхав до нього, розбудив коли ще навіть не світало і наказав негайно їхати до Даненберга, доводив цим небайдужість головнокомандуючого до справ; інші сучасники розглядали такі прогулянки в ночі як показник неспроможності Меншикова організувати нормальну роботу штабу і небажання поступатися впливом.

Це, разом з умовами, в яких жив головнокомандуючий, названими М.І. Піроговим «притворным спартанством» [189, с. 73], сприяло погіршенню стану здоров'я Меншикова. 22 лютого 1855 р. у листі до дружини М.І. Пірогов писав: «У него разболелся пузырь, давнишняя его болезнь... Все этому очень рады, и он хорошо бы сделал, если бы совсем не возвращался из Симферополя» [189, с. 112].

Важко виграти війну, коли командує та не довіряє офіцерам, а вони, своєю чергою, не поважають та звинувачують командувача. Потрібно не лише обговорювати за чаєм та дотепно писати додому спостереження та характеристики. Серед великої кількості російських офіцерів були такі, хто

⁵ Між тим, саме йому була доручена місія у Константинополь, яка мала мирним шляхом реалізувати претензії Російської імперії на Єрусалим. Та його зневажлива поведінка справила на турецького султана огидне враження, сприяла пошуку захисту у союзників

відчував потребу та можливість щось покращити, серед них і Микола Борисович. Головним чином він намагався сприяти оптимізації використання ресурсів армії, чітко визначити, що їй потрібно, та головне – спланувати подальші військові дії, обрати оборону чи наступ. Сам він підтримував наступальну стратегію, підкреслюючи важливість частих вилазок на позиції ворога. Герсєванов саме їх вважав дієвим шляхом для підтримання духу солдат, триманні в напрузі ворога і згодом поштовхом до великих наступальних операцій.

Восени – взимку 1854 – 1855 рр. М.Б. Герсєванов декілька разів відверто писав до Петра Кононовича Менькова, який у той час служив у штабі князя Горчакова, з проханням: «Ваш штаб уважается в Петербурге; все что вы не представите, принимается тот час к неременному исполнению. Быть может, и наши представления уважались бы, но мы ничего не пишем. Помогите» [284, арк. 16 зв. - 17]. Не лише не писали, а й взагалі мало що робили, сподіваючись на зимові морози (лист від 16 грудня), які не дадуть флоту союзників підійти ближче до берегів для бомбардування. Війна перейшла в окопи, де перевага нарізної зброї нівелювалася, проте цим не користувалися і за довгий час було лише дві крупні вилазки. Микола Борисович просив Менькова порадити Петербургу надіслати до Криму штуцерів, багнетів, Ф.К. Затлера⁶ та С.Г. Веселітського⁷: «За Урусова и Хрулева – большое спасибо. Нам нужна пехота, прислали кавалерию, которая объела Край, нам нужны штуцера, прислали сестер милосердия» [284, арк. 17]. Також у грудні М.Б. Герсєванов подав О.С. Меншикову дві записки про дієвість вилазок, де довів їх корисність, виклав склад загону, окреслив головний напрямок: «Зеленый Мыс над пересыпью, господствующий над Южною бухтою, большим оврагом, так называемым Сарандинаки и балкою лабораторною где пролегает Южнобережное шоссе» [253, арк. 28], до позиції важко було дістатися, проте один раз подолана, вона надавала великі переваги. Крім того, «вылазки были бы полезны и в том отношении, что способствовали бы к опровержению ложных слухов о бедственном состоянии Севастопольского гарнизона» [253, арк. 31].

⁶ Федір Карлович Затлер (1805–1876) – барон, генерал-інтендант Південної і Кримської армії.

⁷ Сергій Гаврилович Веселітський (1804–1866) – генерал-лейтенант. Командував 17-ю піхотною дивізією, а у 1855 р. очолив 11-ю піхотну дивізію.

У своїх записках М.Б. Герсеванов розглянув, здається, всі можливі обставини та умови проведення вилазок, особливо наголошуючи на їх психологічній важливості, окремо зупинившись на практичних настановах, серед інших – розпочинати дії ближче до ранку, годині о 4-й; тихо себе поводити, не кричати «Ура!»; прийняти якесь слово, щоб не плутати свого з чужим; усім людям на шинелі одягати білі полушубки або сорочки; у сильну завірюху дозволити начальникам дистанцій розпочинати дії несподівано, без особливого наказу [253, арк. 39 зв.-40].

14 січня 1855 р. у наступному листі до П.К. Менькова М.Б. Герсеванов настійливо наполягав: «Вы мне не отвечали, но это нисколько меня не удерживает: не буду в претензии если не будете отвечать и теперь, мне все равно лишь бы дело было сделано». А справа не просувалась, кримський штаб сподівався на Бога й нічого не робив: «Есть несомненные доказательства, есть факты что мысли, предположения Вашего Штаба о делах крымских, доходили к нам через Петербург в форме повелений, недели чрез три. Нельзя ли и теперь тоже устроить, на счет будущего плана кампании. Нам надо непременно предупредить их; как только выйдем в поле нас побьют как под Альмою и Инкерманом; единственные средства взять верх есть выйти из крепости, овладеть английскими батареями, которые давным-давно молчат, обратить их в редут, не выходя из-под выстрелов крепости и имея всегда к ней верный путь отступления. Тогда устроить на занятой высоте батарею, чтобы быть в фланге французкия батареи и заставить их снять. Тогда пусть начинают сызново осаду, пусть переходят опять на северную сторону... Пусть потребуют из Петербурга план предполагаемых действий, пусть прикажут наступать» [284, арк. 20 зв.].

П.К. Меньков досить швидко відповів і, якщо останній лист Миколи Борисовича був дуже емоційно напружений, на грані відчаю, то після відповіді Менькова він писав, ніби видохнувши, підсумовуючи: «Я несколько раз подавал Князю записки о необходимости действовать штыком в траншеях и на штурмах, говорил о необходимости выйти из третьего бастиона и окопаться над пушками крепости, писал о страшном перевесе, который дают нашим врагам штуцеры в

поле. Долг мой исполнен. Всем флигель-адъютантам едущим в Петербург, твержу о штуцерах, талисмане, которым нас одолевают, дайте штуцеров, штуцеров» [284, арк. 23 зв.].

Зиму Микола Борисович провів у клопотах і спробах підготувати війська та плани військових дій, що мали відновитися з потепленням. У січні 1855 р. Меньков отримав листа, датованого 12 січня, від лейтенанта Миколи Івановича Красовського, командира 19-ї батареї: «Безцветный полковник Герсеванов, исправляющий должность Генерал-Квартирмейстера, у которого также много сведений о Крыме, как у Камчадала, но зато Николай Борисович частенько говаривал мне: «надобно всякую должность понять хорошенько, другие на этом месте сами себе задают работу». Его-то уж никто в этом упрекнуть не может, он не только сам себе не дает работы, но даже не делает того, что необходимо: с 1-го января начал только вести журнал военных действий и чертит планы» [284, арк. 29 зв.].

Дивна історія з цим листом. По-перше, тут прозвучали не зовсім логічні закиди, адже розуміння посади – запорука відповідального виконання обов'язків. Є сфери життя, зокрема військового, коли поспішність і бажання досягнути неосяжне коштують життя; порівняння з камчадалом у контексті Кримського півострова – надто тонкий жарт; стосовно ведення журналу військових дій, досить логічно починати щось з 1-го числа, але у даному випадку Красовський помилився, адже М.Б. Герсеванов вів журнал з грудня. Від попередніх записів, зроблені Миколою Борисовичем відрізняються увагою до погодних умов [259, арк. 136-145]. На початку року він навіть писав до віце-адмірала П.С. Нахімова з проханням надати барометр, якого не було при штабі [258, арк. 419]. По-друге, вже у 1858 р. у Парижі в «Русском заграничном сборнике» було видано «Севастопольский журнал», де, щоправда анонімно, наведено «Выписку из письма офицера посланного от Южной Армии в Крымскую. 12 февраля», майже ідентичну, за винятком того, що замість спостереження про журнал, підсумовувалися спостереження щодо М.Б. Герсеванова, який «понял свою должность вполне; ни сам ничего не делает и другим делать мешает» [157, с. 40]. Звідки це

удосконалення – невідомо. Зрозуміло, що були й інші думки. Так, той же Меньков з листа від сина Кирила Романовича, корнета Сємякіна довідався, що: «Николай Борисович Герсеванов добрый, благородный и образованный человек, но работник и в особенности канцелярский – плох» [284, арк. 18].

Смерть Миколи І та усунення О.С. Меншикова від командування ознаменували наступний етап війни. М.Д. Горчаков, новий командуючий військ, мав власний штаб, який очолив генерал П.Є. Коцебу, а пост генерал-квартирмейстера дістався генералу С.П. Бутурліну. Невідомо, яку посаду після цього займав М.Б. Герсеванов, але, скоріше за все, він залишився при штабі. Деякий час до прибуття до Криму Бутурліна Микола Борисович продовжував виконувати обов'язки генерал-квартирмейстера і вже на весні 1855 р. передав С.П. Бутурліну набуті матеріали, плани і карти (було вже що передавати). Після цього М.Б. Герсеванов не полишив активної діяльності, про що сам невдовзі й засвідчив: «Первые шесть месяцев по обязанности службы, а впоследствии из любопытства бывал он часто в Севастополе, следил за ходом осады, и таким образом, будучи свидетелем и участником хода всей кампании в окрестностях города, имел случай видеть все роды войск, все местности и позиции» [69]. Крім того, Микола Борисович їздив парламентарем до союзників, зокрема на передодні Пасхи, яка у 1855 р. у православних та католиків припадала на 27 березня й відзначалася союзниками потужним бомбардуванням. 30 травня 1855 р. у сутичці з французькою кавалерією у Байдарській долині він командував летючим загonom. За виконання важливих і багатотрудних обов'язків у цій справі, М.Б. Герсеванов отримав діамантовий перстень «с вензелевым изображением Высочайшего имени». 4 серпня він був у бою на Чорній річці. Отже, під час Кримської війни М.Б. Герсеванов брав участь у всіх битвах, крім Альмінської.

29 жовтня 1855 р. М.Б. Герсеванов був підвищений до звання генерал-майора з призначенням командиром 2-ї бригади 14-ї піхотної дивізії (Житомирський і Подільський піхотні полки). 26 листопада його нагороджено орденом Св. Георгія 4 ст. за вислугу 25 років в офіцерських званнях. 1 грудня 1856 р. було скасовано поділ піхотних дивізій на бригади й 28 березня 1857 р. Микола Борисович змінив

посаду на помічника начальника дивізії. У 1858 р. він отримав орден Св. Станіслава I-го ступеня і перейшов у запасні війська, а 12 березня 1860 р. вийшов у відставку «за сімейними обставинами». Таким чином, за свою військову кар'єру М.Б. Герсєванов пройшов шлях від юнкера до генерала, був кавалеристом, топографом, статистиком, колоновожатим, командував артилерією, піхотою, квартирмейстерською частиною та штабом.

М.Б. Герсєванов мав бути щасливим, він вдало обрав професію і довгий час займався улюбленою справою. Військова кар'єра сприяла розвитку вроджених людських чеснот Миколи Борисовича – відваги, чесноті, порядності, надійності, відвертості. Цей вплив не був однобічним. Незважаючи на те, що «деятельность автора вращалась в такой скромной сфере, что, казалось, формулярный его список не мог иметь никакого интереса для публики» [83], його статті, записки, доповіді з військових питань, попри будь-яку кон'юнктуру зроблені зі знанням справи, навіть з нав'язливим, з точки зору сучасників, намаганням дошукатися істини, варті почесного місця не лише в персональній історії, а й в історії військової справи. Зауважемо, що у випадку М.Б. Герсєванова, успішна кар'єра офіцера Генерального штабу, склалася не у кабінетах, а під час активних дій «у полі».

2.3. Предводитель дворянства на службі суспільству

По завершенню військової служби Микола Борисович із завзяттям взявся за господарську та суспільну діяльність. Під час реформ Олександра II багато хто отримав можливість проявити себе. Російська держава та монархія – поняття нерозривні, основа монархії – дворянство, найосвіченіша верства суспільства. Якщо дворянин має власну точку зору, ідею, яка може сприяти розквіту держави, і буде тримати її при собі – це можна інтерпретувати як зраду. Так можна пояснити позицію Миколи Борисовича у суспільних і державних справах. З виходом у відставку виявилось, що для громадської служби потрібні дещо інші чесноти. І, здається, Микола Борисович не зумів переналаштуватися. Озброєний військовим досвідом, він занурився в громадську роботу.

Великий вплив на життя та кар'єру М.Б. Герсеванова справила Селянська реформа 1861 р. З 1859 р. він активно відстоював власні думки з приводу реформи, які виклав спочатку в записках, які подав генерал-губернатору О.Г. Строганову, шефу жандармів князю В.А. Долгорукову та голові Редакційних комісій Я.І. Ростовцеву, а згодом основні положення надрукував у Берліні окремою брошурою «О социализме редакционных комиссий». Своїми неординарними пропозиціями та наполегливістю Микола Борисович засмутив Я.І. Ростовцева, і той перед самою своєю смертю «успел отомстить и за то я уволен от службы». Проте, писав М.Б. Герсеванов у листі до володимирського поміщика А.І. Чихачьова, «нисколько о том не буду жалеть, если брошюра принесет сколько-нибудь пользы» [288, арк. 312].

Активності у справі реформ сприяло обрання Миколи Борисовича у вересні 1859 р. предводителем дворянства Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Зауважу, що на цю посаду він обирався також у 1862 р. та 1865 р. Свою брошуру М.Б. Герсеванов підписав лише «помещик Екатеринославской губернии», здається, не через побоювання переслідувань або надмірну сором'язливість, а через те, що відчував, що говорив не лише від себе, а від значної кількості місцевих дворян, які довірили йому представництво власних станових інтересів. Подібна місія, гадаю, цілком відповідала уявленням М.Б. Герсеванова про обов'язок громадянина, тим більш на почесній посаді предводителя.

Зрозуміло, що кожна справу можна робити по-різному. М.Б. Герсеванов розумів цю свою посаду перш за все як моральний авторитет та приклад і не лише для дворянства, тому намагався оберігати честь звання, що було складніше робити в умовах нового наступу бюрократії на усталені порядки дворянського саморегулювання. Однією із загроз Микола Борисович вважав введення платні предводителям, з приводу чого опублікував статтю «О жалованье предводителям дворянства» [44]. У цей час майже кожна його стаття викликала полеміку. Не стала винятком і ця робота. Пожвавлення публіцистичної праці привернуло також увагу цензурних органів, через що список друкованих статей М.Б. Герсеванова став дещо коротшим.

У січні 1861 р. у Катеринославі зібралися повітові предводители дворянства для обрання кандидатів до Губернського у селянських справах присутствія (див. дод. Д). Історія з обранням членів цієї установи була детально описана ще І. Ребріним [487], а потім неодноразово повторена й іншими істориками, які так чи інакше торкалися цього сюжету. Тому, не зупиняючись на деталях, зазначу, що у М.Б. Герсеванова були всі підстави стати членом присутствія, оскільки серед п'яти претендентів він набрав найбільшу кількість голосів. Проте небезпечність і непередбачуваність авторитетного дворянина змусила генерал-губернатора О.Г. Строганова дійти висновку, що Микола Борисович буде більш корисним на посаді предводителя і стежити за ходом реформи на місці [281, арк. 8]. І.О. Кочергін, хибно посилаючись на Т. Литвинову, вважав, що причиною цього була «продворянська» позиція М.Б. Герсеванова у питаннях селянської реформи [421, с. 40]. Більш детально про це буде йтися в наступних розділах. Тут же попередньо зауважу, що, безумовно, М.Б. Герсеванов відстоював інтереси дворянства, яке його й обрало. Він не збирався нехтувати інтересами свого стану на користь нових бюрократів. Однак в особі Миколи Борисовича, який за посадою очолював також Новомосковський повітовий мировий з'їзд, і селянство отримало заступника, який не вважав, що кожному потрібно просто дати по потребам, а треба навчити й виховати.

Коло відповідальності та завдань предводителів дворянства значно змінилися після Селянської реформи. М.Б. Герсеванов взявся за справу завзято, його підтримувала значна частина новомосковського дворянства, предводитель верхньодніпровського дворянства – Єгор Борисович Герсеванов, якому також випало займати цю посаду під час проведення реформи, та й загалом велика частина губернського дворянства. Авторитет Миколи Борисовича не оскаржували навіть супротивники. Таких також було чимало. Характерна в цьому плані історія з «Запискою» Миколи Борисовича з приводу реалізації Селянської реформи, яка розгорталась з весни по зиму 1861 р. Тут пропонувалося збільшити контроль над мировими посередниками. М.Б. Герсеванов подавав її губернатору графу

О.К. Сіверсу, генерал-губернатору графу О.Г. Строганову, які не підтримали викладені там зауваження та ідею збільшення контролю над посередниками.

У місцевої влади М.Б. Герсеванов підтримки не знайшов, тому через губерньського предводителя А.М. Миклашевського подав «Записку» до Губерньського по селянським питанням комітету, але також отримав відмову. Тоді М.Б. Герсеванов оголосив, що їде до Петербургу для повернення на військову службу, а крім того подати «Записку» міністру внутрішніх справ П.О. Валуєву. Його перебування у столиці засвідчує лист, який у березні 1862 р. у Катеринославі отримала з Петербургу Варвара Іллівна Алексеєва. Її приятелька Парасковія Лонгвинова писала: «Ваш Новомосковский предводитель М.Б. Герсеванов много здесь хлопочет за мелкопоместных, но без успеха уехал к сожалению; он у нас бывал здесь, мне кажется он деятельным человеком, на своем месте» [242].

Миклашевський так пояснив ситуацію М.К. Риндіну: «Он (Герсеванов – *К.Г.*) получил от Губернского Предводителя одобрительное свидетельство, но оно выдано ему единственно потому, что он объявил будто бы намерен поступить в военную службу; дворяне же с своей стороны и даже начальник губернии весьма довольны, что избавились, хоть на время, от такого помещика, который своими суждениями и действиями явно обнаруживает неблаговидное направление в отношении крестьянского дела» [245, арк. 11 зв.]. Крім того, Риндін додав, «что суждения и действия Генерал Майора М.Б. Герсеванова вообще имеют весьма неблаговидное направление, и выказывают не только заблуждение, но даже расстройство мыслей, что замечено Начальником губернии графом Сиверсом и Ген-губ. Графом Строгановым» [245, арк. 11]. І все ж «Записка» потрапила до Валуєва за підписом трьох повітових предводителів дворянства – самого Миколи Борисовича, Павлоградського – Любима Івановича Коростовцева і Верхньодніпровського – Єгора Борисовича Герсеванова.

Губерньські посадовці були праві у тому, що ідейним натхненником «Записки», дійсно, був саме Микола Борисович. Незважаючи на всі побоювання чиновників, справа звільнення селян у Катеринославській губернії впевнено просувалося. Володимир Родзянко, землевласник, дворянин Новомосковського

повіту в листі до Валуєва влітку 1862 р. писав, що «в одном Новомосковском уезде не было подобных случаев (екзекуцій – *К.Г.*), что надо приписать уступчивости г.г. дворян, а равно и распорядительности уездного предводителя дворянства генерал-майора Герсеванова» [248, арк. 11].

У контексті емансипаційних процесів загострилась у губернії протидія «польської партії» з «непольською». До першої входили й підтримували її М.І. Калиновський (мировий посередник Верхньодніпровського повіту), А.М. Миклашевський (губернський предводитель дворянства), судовий слідчий А. Косовський, віце-губернатор М.І. Баранович, його син та ін. Хоча М.Б. Герсеванов писав, що «мнение мое, быть может ошибочное, о чиновниках польского происхождения. Польский шляхтич подавлен; западный край усмирен; замыслы в других Губерниях открыты; пора кажется забыть кровную вражду и [простить] поляков; не лучше ли, если не поощрять, то отдавать должное тем, которые явили пример преданности Правительству и честно исполнили в последнее смутное время долг верноподданного» [275, арк. 3 зв, 4], – «польська партія» про це не знала, а тому сприяла ескалації конфлікту, який виявився 1 грудня 1863 р.

Цього дня у Катеринославі був публічний танцювальний вечір, на якому були присутні два мирових посередника Новомосковського повіту Й.Й. Свенцицький і Й.Т. Дверницький, які підтримували М.Б. Герсеванова, та молоді І.І. Баранович і А. Косовський. Молодики підійшли до посередників і на очах у всіх присутніх «с азартом требовали, чтобы они (посередники – *К.Г.*) передали предводителю (М.Б. Герсеванову – *К.Г.*), что они (Баранович і Косовський – *К.Г.*) за действия против польской партии его застрелят или зарежут» [275, арк. 2]. Присутні дворяни були обурені такою поведінкою, переконали посередників викласти справу на папері, результатом чого стало переведення Косовського до Курська. Свенцицький впав у немилість у місцевої влади, особливо віце-губернатора М.І. Барановича, який після скорочення кількості мирових дільниць намагався відсторонити Свенцицького, якого відстоював М.Б. Герсеванов. Свенцицький же у своєму рапорті вказав на обох молодиків, а Дверницький, пам'ятаючи, що

Баранович – син віце-губернатора, вирішив за краще його не згадувати. Цілком вірогідно, що Дверницький став заручником ситуації і рапорт написав лише під тиском дворянської спільноти. Загалом же вважати його союзником Герсеванова не можна, що підтвердилось вподальшому.

Свого протеже М.Б. Герсеванову цього разу відстояти не вдалося, але рук він не склав. У листуванні з Міністерством внутрішніх справ М.Б. Герсеванов вказував на список з 8 шкідливих для губернії осіб, «задерживающих происками своими окончание крестьянского дела», серед яких був і М.І. Баранович [246, арк. 10, 10 зв.]. Якщо катеринославський губернатор Г.О. Крігер ще 21 листопада зазначав, що «в нем я не вижу для себя ни в чем помощи. По его словам, я заключаю, что бытность его в Одессе он удостоверен Управлением Новороссийскаго генерал губернатора, что может спокойно оставаться в таком положении на своем месте» [276, арк. 1 зв.], то М.Б. Герсеванов уже знав, що час Барановича на посаді віце-губернатора спливає. 4 грудня той лишився посади у Катеринославській губернії. Він був передостаннім зі списку 8 шкідливих осіб, яких було відсторонено. Останній – становий пристав Подольський, «известен Штабу Жандармов и скоро и его не будет» [246, арк. 3]. 2 січня 1865 р. у щотижневому донесенні губернатор доповідав, що після звільнення Барановича «до меня доходят слухи из разных мест губернии, что распоряжение это принято с необыкновенным удовольствием, которое многие решались выразить мне, что этим дела в губернии освобождаются от гнета и застоя» [276, арк. 3 зв.].

Та відсторонення окремих осіб не вирішило усіх проблем. У своїх описах стану справ у губернії М.Б. Герсеванов багато говорив про песимізм, зневіру дворянства, думки про «хаотическое состояние общества и упадок нравственного чувства в народе». І хоча ці проблеми були поширені не лише у Катеринославі, в інші губернії може приїхати сильний авторитетний «другой командир округа, строгий, подобно генералу Лаунцу» у Харкові [246, арк. 3 зв.], у Катеринославі же ніхто не приїде. Основну протидію дворянству в його природному бажанні саморегулювання М.Б. Герсеванов вбачав у місцевій адміністрації, яка, «увлекаемая созданными недавно почти безответственными чиновниками,

полагают напротив того, что помещики были просто полицмейстерами, что эмансипация была немилостью, и что после нее дворянство должно лишиться всякого влияния на общественные дела» [246, арк. 7 зв., 8], не позволяла проведения дворянских зібрань. «Это старинная борьба земства и служилых людей, выборного начала и бюрократии», вона робила людей нещасливими.

На думку М.Б. Герсеванова, падіння селянства було болючішим: «Общие причины разложения общественного порядка те же самые: развитие пьянства, слабость полицейской власти, потворство народным страстям, бродяжничество бывших временно-обязанных крестьян, получивших увольнительные акты, ложная филантропия увлекаемых судебною реформою и быть может происки бывшей польской партии» [246, арк. 3 зв., 4]. Беручи ж до уваги вищезгадані проблеми дворянства, не було когось, хто зміг би допомогти й селянству. М.Б. Герсеванов наголошував, що виказував не лише власну думку, а й своїх товаришів, повітових дворян, яке він дуже високо цінував.

Проте й у повіті виникали конфлікти, зокрема з повітовою опікою, що засвідчувало непродуманість механізмів контролю, захисту, судочинства. Це призводило до зловживань з боку посадовців. Наприклад, голова Новомосковської опіки А.М. Ільєнко за власним рішенням приїхав до поміщиці, опікунки Євцької і нахабно, з погрозами вимагав 2 000 крб. для членів опіки. Гроші він не отримав, а Євцька звернулася по допомогу до М.Б. Герсеванова. Справа стосувалася не просто дворянства, а й жінки. Мимохідь зазначу, що шанобливе ставлення до жінок простежується у Миколи Борисовича навіть у його статтях з військової тематики. Він був готовий допомогти, але виявилось, що майже нічого не міг зробити, лише писати й писати багато. М.Б. Герсеванов привернув увагу до цього випадку посадових осіб та пересічного дворянства. Пам'ятаючи про гідність Євцької, яка не повинна була постраждати, не завжди згадував її прізвище. Історія з'явилась навіть у пресі. але це не допомогло. Подавши губернатору Г.О. Крігеру представлення з цього приводу, М.Б. Герсеванов отримав від нього малопереконливу відповідь, що губернатор нічого не може вдіяти, адже Ільєнко займає виборну посаду, його не можна змусити вийти у відставку, звільнити, не

можна також дозволити повітове зібрання, можливо лише передати справу до Губернського правління [246, арк. 9 зв.]. Це було рівнозначно провалу, адже був лише один свідок нахабної вимоги, чого для судового позову було недостатньо. Ільєнко було б виправдано і він отримав би змогу подати до суду позов за безчестя вже на Євецьку. Ільєнко скористався своєю можливістю і навіть вимагав ув'язнення Євецької [246, арк. 3], але цього не трапилось.

Суттєвим був конфлікт між М.Б. Герсевановим та деякими мировими посередниками Новомосковського повіту. Особливо з В.П. Биковим, посередником 5-ї ділянки, до якої входило с. Миколаївка, де знаходився маєток М.Б. Герсеванова, і М.В. Куриліним, посередником 1-ї ділянки. З цього приводу Микола Борисович писав в одній зі записок: «Живя в имениях своих безвыездно по двенадцати лет, они не умели приобрести доверия собственных крестьян; вместо того чтобы подать пример, позднее всех заключили уставные Грамоты и на другой день 19 февраля должны были прибегнуть к посредству вооруженной силы» [275, арк. 3 зв.]. Курилін вдався по допомогу військових у маєтку Синельникова та навіть у власному.

Подавши на початку 1863 р. губернатору конфіденційну записку з приводу діяльності Куриліна, М.Б. Герсеванов не очікував, що начальник краю вирішить її оприлюднити. Цей вчинок призвів до серйозного конфлікту, який ледь не завершився дуеллю [275, арк. 2]. Такий неблагородний вчинок губернатора М.Б. Герсеванов пояснював його слабким характером і тиском з боку противників Миколи Борисовича. Того ж року ситуація повторилась, губернатор не лише прочитав конфіденційну записку М.Б. Герсеванова стосовно мирових посередників у Губернському Присутствіі, але й надіслав автору відгук, в якому було зазначено, що слухачі прийняли записку з незадоволенням [275, арк. 2]. Якщо Бикова М.Б. Герсеванов вважав просто слабкою особистістю, то з Куриліним його пов'язував особистий конфлікт та неприязнь. Довгий час це замовчувалося задля спільної справи, проте постійно так бути не могло. Поштовхом для початку відкритого протистояння стали хвилювання колишніх селян князя Барятинського у селі Єлизаветівці.

Причин для хвилювання селян було вдосталь. Микола Борисович їх ретельно прорахував і неодноразово доповідав губернаторам, генерал-губернатору, міністру внутрішніх справ. Цього разу першопричиною стало невдоволення селян волосним старшиною Василем Деркачем, ставлеником управляючого Гофмана ще з 1858 р. Людина обдарована, він при тому не мав якостей, щоб переконати селян поважати, слухати, терпіти, а тому домагався цього лише жорстокістю. У часи кріпосного права так могло бути, але після його ліквідації уже не сприймалося. У селищі виник бунт проти Деркача. Селяни увірвались у його дім, арештували, нанесли побої і, що найтрагічніше, під час цих заворушень від страху померла дитина Деркача. Селян покарали, Деркача відсторонили. Волосним старшиною призначили Данила Муршавку, а його помічником – Петра Колесника.

Через півроку, 13 жовтня 1861 р. на догоду управителю Гофману мировий посередник Биков видав наказ про зміщення Муршавки, місце якого мав посісти Колесник, але посередник повернув Деркача. Озлоблений, він мстився селянам, а вони ненавиділи його ще більше. Незважаючи на добрий врожай у 1862 р. та 1863 р. і розпорядливість старшини, виникла недоїмка, яка сягала 5 крб. з наділу. Щорічний платіж становив 18 крб., до яких додавалися ці 5 крб., перетворюючись на 23 крб. з наділу на рік, що було обтяжливо для місцевих селян. Для покриття недоїмки селян стали посилати на економічні роботи, жорстоко поводитися з ними, по суті, для мешканців Єлизаветовки це було поверненням кріпосного права. У результаті зростало невдоволення й достатньо було лише іскри, якою стали вибори на сільські посади. Селяни принесли скаргу посереднику (вже Куриліну) на Деркача, який юридично взагалі не мав права займати посаду старшини. Курилін мав представити скаргу до Мирowego з'їзду, але чомусь зволікав декілька місяців, замість того вилаяв селян та старшину, побив волосного писаря.

Невдоволені лайкою, побоями та бездіяльністю, селяни пішли скаржитися голові мирowego з'їзду, тобто М.Б. Герсеванову, маєток якого знаходився у 5 верстах від Єлизаветівки. Лише з четвертого разу вони застали Миколу Борисовича вдома. 120 людей з Єлизаветінської волості підписали та принесли йому скаргу на Деркача, який також знаходився позаду натовпу. М.Б. Герсеванов

прийняв скаргу, провів перекличку й пообіцяв того ж дня доповісти губернатору. Курилін, зрозумівши небезпечність ситуації, уже за три дні провів вибори старшини й старост.

Ця ситуація була вирішена, проте роздратування селян, недовіра до влади вже дійшли точки неповернення. «Общество сильно раздраженное склонно к восприятию ложных слухов. В таких случаях всегда являются подстрекатели», – так Микола Борисович пояснював, чому плітки про те, що цар скоро анулює уставні грамоти й віддасть землю селянам безкоштовно, знайшли найширшу підтримку [227, арк. 27]. У результаті вони не лише відмовлялися сплачувати платежі, а й обробляли свої наділи, що отримали за Уставними грамотами, які, як вони скаржилися М.Б. Герсєванову, їх силою примушували підписувати. Так проблема вийшла з повітового масштабу на губернський рівень. Однак губернське керівництво вперто не хотіло бачити передумов, які призвели до непокори й недовіри, можливо, пояснюючи ситуацію якимсь войовничим духом селян. У пояснювальних записках М.Б. Герсєванова, які він неодноразово подавав на різні рівні, з кожним наступним разом виявлялася все більша роздратованість.

Після подання скарги селянами особисто М.Б. Герсєванову на 28–30 березня 1865 р. був призначений мировий з'їзд. Наприкінці він, як голова, висловив думку, що у елизаветинському питанні є дві складові – викупний договір та Деркач. Першу треба залишили без розгляду, а Деркач має бути усунений з маєтку. Це рішення не було підтримано, а Микола Борисович «остался при мнении». Але вже 18 квітня він писав: «Члены осудили совершенно крестьян; мнение свое более сообразное с справедливостью я должен был взять назад, уступая советам исправляющего должность губернатора и губернского предводителя дворянства. Но остаюсь при убеждении... крестьяне большею частью правы» [227, арк. 6].

30 березня Микола Борисович оголосив про завершення з'їзду, але посередники знову зібралися наступного дня, письмово запросили голову, оголосили відкриття чергового засідання та за відсутності М.Б. Герсєванова склали дві постанови й прийняли рішення оголосити їх селянам. Цього вони не зробили, а розгляд правомірності засідання 31 березня затягнувся на довгий час. Крім того, за

відчуттям М.Б. Герсєванова, назавжди були поховані добрі стосунки між предводителем та посередниками: «В три года уезд по согласию между предводителем, посредниками, дворянством и крестьянами мог считаться образцовым. Успешное разрешение крестьянского вопроса было гордостью предводителя дворянства, лучшею наградою за труды, лестною аттестациею его служебной деятельности и все пропало навсегда» [227, арк. 21]. На з'їзді йшлося, що М.Б. Герсєванову нібито пропонували хабар і посередники Курилін з Дверницьким були готові занести це до протоколу.

З приводу цих закидів Микола Борисович не отримав від посередників ані пояснень, ані вибачень. У протокол же останні внесли власний висновок: М.Б. Герсєванов прийняв селян та їхню скаргу, що й спричинило збільшення заворушень. З цим вони приїхали до виконувача обов'язків губернатора, віце-губернатора О.М. Лещова, який примусив викинути «кляузное место», адже голова мирового з'їзду не міг не прийняти скаргу від 120 селян. Водночас Лещов переконував М.Б. Герсєванова забрати свою записку від 30 березня.

Наступний удар Герсєванов отримав від губернатора В.Д. Дуніна-Борковського 21 серпня 1866 р. Василь Дмитрович у Петербурзі спілкувався з володарем Єлизаветовки князем Барятинським і пообіцяв, що особисто візьметься за його справу. Сказавши про це Герсєванову, він, по-суті, відсунув Миколу Борисовича від участі у вирішенні долі елизаветинців. Не знайомий з передумовами, а тому і реаліями, губернатор відправляв для переконання селян декількох чиновників і священників, які більшою мірою лише погрожували, крім того, з ними завжди був Курилін, який не мав довіри від селян, зарекомендував себе як шанувальника різок, любив прислів'я: «Шубы нету, розги греют». Ці напучування результату не мали, селяни відмовлялися працювати, бідніли, а останнє їх майно для покриття недоїмки було продано ще у 1865 р. Тому губернатор санкціонував застосування військової сили. Дізнавшись про це, М.Б. Герсєванов написав Дуніну-Борковському, що крайніх мір можна уникнути і варто ще раз спробувати поговорити з селянами, але за відсутності особистостей, які викликали у них відразу. Для цього Микола Борисович пропонував

О.О. Свенцицького і себе. На це губернатор відповів, що у М.Б. Герсєванова був час для напучувань і він ним не скористався.

Бажання виконати службовий обов'язок і допомогти селянам стократ було помножено бажанням захистити свою службову гідність. М.Б. Герсєванов відправив записки з поясненням ситуації, що склалась, до генерал-губернатора П.Є. Коцебу та міністра внутрішніх справ Валуєва. В записках пояснювалося, що губернатор, взявши під власний контроль справи у Єлизаветівці, постійно спілкувався з мировим посередником Курилїним, відсторонюючи М.Б. Герсєванова, єдиний шанс поспілкуватися з селянами якого був у квітні ще 1865 р. Крім того, Микола Борисович представив ґрунтовний аналіз усього, що коїлося навколо маєтку князя Барятинського і, будучи особисто ображеним, виклав своє бачення мотивів вчинків Курилїна та Дунїна-Борковського. Перш за все їх вину М.Б. Герсєванов вбачав у зубожїнні селян. Складалось враження, що ліквідацію кріпосного права Курилїн сприймав лише як можливість зняття з себе відповідальності за добробут селян.

Після зменшення кількості мирових дїльниць, Курилїн отримав нові волості, в яких одразу почалися смути. На думку М.Б. Герсєванова, той, відчуваючи, що втрачає славу гарного посередника та не знаючи як виправити ситуацію, вдався до дій, які вважав за найкраще – робити дрібні неприємності та організувати заколот проти голови мирового з'їзду. Та провина губернатора видавалася М.Б. Герсєванову ще більшою, адже той, на відміну від Курилїна, був людиною значно більш розвиненою.

Протягом року Дунїн-Борковський коливався між М.Б. Герсєвановим і Курилїним, як писав М.Б. Герсєванов, «между гуманностью и справедливостью, вырезанными арабскими цифрами на перстне, который я ношу много лет ... и розгами Деркача» [227, арк. 21]. Губернатор знав про конфлікт між предводителем та посередником і перед новомосковським дворянством заявляв, що бачить, які наслідки це має. Але не вдався до примирення дворян або передачі справи на розгляд іншого мирового з'їзду чи Губернського присутствія. Також Дунїн-Борковський відмовився від посередника Свенцицького, чиє володіння словом,

переконливість, досвід могли допомогти мирно вирішити справу: «Если самолюбие не позволило Г. Барковскому передать мне вышедшее у него неудачно Елисаветинское дело, то почему не поручить его Свенцицкому» [227, арк. 32 зв.]. М.Б. Герсєванов не відмовляв своїм супротивникам у далекоглядності. Розуміючи, що справа не вирішується і лише погіршується, вони готували підґрунтя для призначення винуватця. Для цього поширювалися чутки «о взятках, недочетах дворянских сумм, замотанных каких то 2000 руб., ловко или лучше сказать не ловко пущена небылица о подстрекательстве, бездействии власти ... магнетическом моем влиянии на крестьян» [227, арк. 32 зв., 33]. Виглядало так, ніби М.Б. Герсєванов підбурював до непокори не лише селян Єлисаветівки, а й згодом розповсюдив свій вплив на Паньковку, хоча заворушення там почались ще до єлисаветинських і мали на них безпосередній вплив.

У березні 1866 р. М.Б. Герсєванову було запропоновано взяти участь у примиренні селян. Але начальник губернії, «заблуждаясь совершенно на счет его (Герсєванова – К. Г.) образа мыслей, в то время как вся губерния знает его за самого строгого консерватора, полагая что он откажется, ...счел нужным припугнуть его и передал полученное будто бы из Министерства подозрение о подстрекательстве» [227, арк. 21 зв.]. Микола Борисович відразу написав губернському предводителю, представив листування, яке вів, і наступного дня губернатор «...понял неловкость им сказанного и уверил предводителя, что тот его не понял, что в Министерстве возбуждена переписка о подстрекателях вообще» [227, арк. 22 зв.]. Цікаво, що ще напередодні губернатор був готовий запідозрити Миколу Борисовича у підбурюванні, «потому что по отъезде в Петербург в декабре крестьяне будто бы хотели покориться, а по возвращении его опять заупрямились». Та в даному разі важливо, як просто М.Б. Герсєванов відповідав на такі закиди: «1) если влияние предводителя даже заочное так сильно, то почему же не поручить ему умиротворять крестьян, зачем постоянно его устранять?; и 2) почему не воспользовались его двухмесячным отсутствием, чтобы закончить дело усмирение. Вот тут то был простор посреднику. Он верно поселился в Елисаветовке? Нет, посредник поскакал в Петербург вслед за предводителем. Так

кандидат трудился за него? Опять нет! И так думать надо, участок оставался полтора месяца без хозяина» [227, арк. 22 зв., 23].

Спроба примирення навесні 1866 р. відбулася у губернатора, куди викликали 10–15 чоловік. Спочатку губернатор їх залякував, потім слово отримав М.Б. Герсєванов, але присутність тут посередника, на думку Миколи Борисовича, стала причиною марності усіх переконань. 8 вересня до Єлизаветівки прибули війська, відбулась екекуція, яка нічого не змінила.

Причини протистояння М.Б. Герсєванова з Курилїним невідомі. Микола Борисович не мав особливих підстав для неприязні. Більше того, ще І. Рєбрїн, аналізуючи матеріали архіву губернського по селянським справам присутствія, зазначав, що М.Б. Герсєванов у серпні 1864 р., звітуючи губернатору про трирічну роботу Новомосковського мирового з'їзду, констатував: «крестьянское дело в уезде кончено», висловлював подяку всім мировим посередникам та просив представити їх до нагороди [487, с. 129-130]. Два рази М.Б. Герсєванов з Курилїним були конкурентами на виборах повітових предводителів дворянства, де останній отримував сповна чорних куль. На третіх виборах Курилїн зневірився у підтримці дворян, не балотувався «и Владимирский крест, мечта губернских секретариков идущих в легкую службу депутата, исчезла для него» [227, арк. 30 зв.]. Щоб позбутися такого посередника, дворяни Новомосковського повіту домовились обрати його головою Управи повітового земства, сподіваючись, що згідно ст. 11 Положення про мирових посередників той залишить цю посаду. Більше ніхто не балотувався й Курилїн вперше отримав від дворянства білі шари. Однак губернатор своїм мовчанням дозволив йому обіймати обидві посади [227, арк. 31 зв.]. Мимохідь зазначу, що саме з цим Курилїним, ніби борцем за права селян, пов'язаний той фактично єдиний епізод, коли на початку роботи повітового земства голова Управи заявив, що не сяде поруч з селянином [140, с. 167].

У цивільній кар'єрі М.Б. Герсєванова справа єлизаветинських селян зіграла важливу роль. Він ніби й мав підтримку дворянства, проте це не допомогло зберегти посаду. У листі до генерал-губернатор Коцебу М.Б. Герсєванов писав: «По делу где я прав по Закону, по совести и по духу крестьянских учреждений, Г.

Начальник Губернии советовал мне выйти в отставку, что по окончании отпуска я и намерен сделать. Но после семилетнего безвозмездного служения по выборам, хотелось бы выйти с честью» [227, арк. 39 зв.]. Новим повітовим предводителем дворянства 1866 р. було обрано Олексія Олександровича Гана.

І.О. Кочергін, намагаючись зрозуміти ставлення Герсєванова до селянської справи у контексті протистояння двох посадовців, закидав на адресу Миколи Борисовича недостатню станом на 1860 р обізнаність з поміщицькою справою і те, що він ставив свій досвід вище за досвід інших [421, с. 40]. Навряд чи це справедливо, адже на той час, М.Б. Герсєванов уже 22 роки був повноправним власником маєтку та й половина опублікованих на той час його статей була присвячена саме різноманітним господарським питанням, інтерес до яких Микола Борисович проявляв ще до отримання володіння.

Відносно ж зневажливого ставлення до досвіду інших, гадаю, скоріше повинно йтися не про зневагу, а про розбіжності між ідеалами та дійсністю. «Ідеал» дворянина і його предводителя у Миколи Борисовича, судячи з відгуків опонентів, був найромантичнішим, і як будь-який ідеал він мав мало спільного з реальністю. Саме ідеалам Микола Борисович віддавав перевагу над досвідом. Ідеальні цінності формуються у дитинстві – потрібно казати правду, слабких захищати, допомагати товаришам, любити Батьківщину, вони сформовані батьком – губернським предводителем дворянства. Імовірно, Микола Борисович гарно засвоїв ці цінності, якщо ще у 51-річному віці генерал-майор у відставці М.Б. Герсєванов вірив у чесність, порядність і розум більшості дворян, апелював до них, як до самозрозумілих речей. Судячи з реакцій, це була дратівлива позиція для багатьох оточуючих М.Б. Герсєванова.

2.4. Земська діяльність М.Б. Герсєванова

Цікава особливість біографії Миколи Борисовича – кожна подія, яку можна було б оцінити як провал, поразку, відкривала йому шлях до нових і все більших успіхів. Через позицію Миколи Борисовича стосовно Селянської реформи завершилася його військова кар'єра, однак у результаті він став предводителем

дворянства, головою мирового з'їзду. Бажання губернатора В.Д. Дуніна-Борковського усунути такого предводителя призвело до його нової кар'єрної сходинки вже на ниві земської роботи.

Катеринославське губернське земство розпочало свою роботу 15 вересня 1866 р. Його діяльність знайшла відображення як в узагальнюючих монографіях з історії дворянства, земських та інших установ імперії, так і в спеціально присвячених Катеринославщині творах, починаючи з перших підсумкових ювілейного характеру робіт і завершуючи рефлексіями сучасних істориків і краєзнавців, які подавали різні оцінки, висвітлювали різні аспекти і сфери відповідальності земств губернії [292; 328; 338; 414; 418; 421; 423; 427; 442; 463; 539]. Однак, попри значну кількість праць, у тому числі й історіографічних узагальнень [300; 348; 500], історики все ж констатують, що «питання включення дворянства до структур повітових та губернських земств Катеринославської губернії, а також роль, оцінка і самооцінка (підкреслено мною – *К.Г.*) дворянами своєї діяльності у земських установах до цього часу залишаються не дослідженими» [423, с. 296]. У контексті теми дисертації необхідно відзначити, що, по-перше, у відборі персоналій земців історики переважно звертали увагу на так званих ліберальних діячів, серед яких не варто шукати М.Б. Герсеванова [442, с. 157-158], по-друге, навіть у найбільш розлогих начерках, наприклад О.І. Кочергіна, наш герой щодо земської діяльності або згаданий мимохідь [423, с. 301, 320], або представлений фрагментарно, схематично, без детального аналізу позиції, поглядів, дій [421, с. 17-26]. Тому в даному разі функціонування земських установ краю розкривається в першу чергу під персонологічним кутом зору, через дії та самооцінку Герсеванова, що важливо для подальшого аналізу його творчості.

У 1866 р., з початком запровадження на Катеринославщині земських установ, М.Б. Герсеванов як предводитель дворянства увійшов до числа гласних губернського земського зібрання від дворян Новомосковського повіту. На першому ж засіданні губернського земства 15 вересня 1866 р. кандидатуру М.Б. Герсеванова було запропоновано на посаду секретаря земського зібрання. Втім її зайняв барон М.О. Корф. М.Б. Герсеванов же став членом комісії з

розкладки губернського збору [196, с. 21]. 16 вересня він та гласний О.М. Короленко виступили проти прийнятої системи голосування, адже «способ подачи голосов вставанием с мест несогласных ... в собрании, состоящем из 30 членов, людей образованных, вполне способных выражать свои мысли, почти неуместен». Крім того, стоячи потрібно було дочекатися поки їх порохують, тому дехто сідав ще до завершення цієї процедури [196, с. 14].

У щотижневих донесеннях до МВС губернатор В.Д. Дунін-Борковський радів, що на посаду голови Губернської управи було обрано спокійного Д.Н. Бразоля з Олександрійського повіту, але й хвилювався: «Не смотря на этот выбор, который, казалось бы, можно считать выражением сознания большинством необходимости спокойного ведения дел, предоставленных ведению земских учреждений, Губернское Собрание приняло направление, которое вызывает с моей стороны усиленное внимание к тому, чтобы сдержать его в пределах законности» [276, арк. 65, 65 зв.]. Д.Н. Бразоль виявився занадто спокійним і М.О. Корф, людина активна та переконлива, зумів перебрати управління на себе. Разом з М.О. Корфом до списку «небезпечних» осіб потрапили: «гласный Поль, помещик Верхнеднепровскаго уезда, человек раздражительный и беспокойный, или постоянно недовольны местными властями, как например Новомосковский Предводитель Дворянства Герсеванов; вокруг этих лиц группируются те, которые легко увлекаются эффектным словом и усваивают чужие мысли, по неимению собственных выработанных мнений» [276, арк. 66].

Втім перші пропозиції та записки М.Б. Герсеванова не містили нічого крамольного і торкались необхідності будівництва залізниці. Варто зазначити, що ще у 1856 р. Микола Борисович виявив інтерес до цієї проблеми і видав першу свою брошуру на цю тему – «Какие железные дороги выгоднее в России – конные или паровые». З 1857 р. він був ініціатором і активним членом Комісії про залізниці при Товаристві сільського господарства Південної Росії [240, арк. 1-14], неодноразово в своїх текстах повертався до даної теми, а з початком земської діяльності активно включився у лобіювання прокладання залізниці через Катеринослав і ставив це питання на різних рівнях.

У лютому 1866 р. губернатор В.Д.Дунін-Борковський відмовився визнавати дійсною постанову Новомосковського повітового земства щодо представлення губернському земству записки М.Б. Герсеванова про Московсько-Чорноморську залізницю, оскільки в ній «приведены стратегические соображения, не подлежащие обсуждению земских учреждений» [280, арк. 2 зв.]. Свою записку Микола Борисович особисто представив гласним з початком роботи губернського земського зібрання у вересні 1866 р. для клопотання перед урядом про початок робіт з будівництва залізниці. Підтримати доповідь-клопотання закликав секретар зібрання М.О. Корф, у результаті її схвалив 21 гласний з 28 [196, с. 67].

Через побищення посади повітового предводителя, у М.Б. Герсеванова виникли проблеми з продовженням роботи в земстві, адже він потрапив до нього не в результаті виборів, а як предводитель дворянства. На початку 2-го чергового засідання 21 листопада 1867 р. М.Б. Герсеванова не внесли до списку гласних, проти чого він висловив протест. Голова засідання П.А. Струков посилався на відношення від губернатора, де той пояснював, що, звернувшись до Сенату, отримав відповідь про небажаність відсутності зв'язку між гласним та повітовим земством. Більшість присутніх на зібранні дійшла висновку, що доводи Сенату є тільки побажаннями й не мають сили Закону. З іншої сторони, згідно ст. 51 Положення про земські установи, зібрання повинно складатися з гласних, які були обрані терміном на 3 роки, а тому визнало право М.Б. Герсеванова займати цю посаду [198, с. 2].

На засіданні у грудні 1867 р. М.Б. Герсеванова обрали головою Управи. Він отримав 18 голосів «за» та 6 «проти». Але склалась незрозуміла ситуація: 3 грудня голова Управи Бразоль та її члени (окрім П.А. Пчюлкіна) висловили небажання займати свої посади. Одразу було проведено балотування, за результатами якого обрано нову Управу. Проте журнал засідання, в якому були зафіксовані вибори, не був готовий того ж дня і його ніхто не підписав. З відкриттям засідання 4 грудня голова Струков отримав від губернатора пакет, після відкриття якого, без пояснення причин і оголошення його змісту, засідання було закрито, як і вся сесія. Журнал засідання 3 грудня, який мав бути свідоцтвом про зміни в складі Управи,

був підписаний лише декількома гласними на квартирі Струкова. Губернатор поспішив доповісти в МВС про порушення. Та рішення Сенату було на користь М.Б. Герсеванова. Зазначалося, що дворяни проголосували і якби мали якісь зауваження щодо легітимності виборів, висловили б думки. Однак вони мовчали, а підпис – не головне, адже сам вибір було зроблено всіма членами Управи.

Дочекавшись затвердження на посаді, 11 січня М.Б. Герсеванов прийшов до Управи вже у якості її голови й одразу приступив до ведення усіх справ, хоча суми та майно залишались у старих членів. Викликавши нових членів Управи, Микола Борисович отримав від них відмову займати посади. Тоді він просив губернатора про скликання зібрання. Між тим, він залишався при справах один. Через те, що не було кому перейняти суми земства, Управа не виконувала своїх фінансових зобов'язань. 20 січня на допомогу після хвороби прийшов гласний І.М. Яковлев, який, розуміючи скрутність становища, продовжив виконувати службові обов'язки. Але тепер захворів М.Б. Герсеванов, який у листі від 25 січня сповіщав І.М.Яковлева: «Совещание из 3-х докторов, приглашенных мною, решило, что для скорейшего излечения от постигшей меня легкой простуды нужно прекратить занятия делами, запереться дома и никого не принимать в течении десяти или пятнадцати дней» [199, с. 112]. Губернатор знову телеграфував до Валуєва з повідомленням про тяжку хворобу М.Б. Герсеванова та із запитанням: хто ж має його заступити. Міністр відповів, що закон не може передбачити всього й залишив рішення по виборам заступника за самими гласними, які обрали графа В.Є. Канкріна.

Налагодженню функціонування земства заважало протистояння між гласними. М.Б. Герсеванов у статті, в «Одесском вестнике» від 30 січня 1868 р., скаржився, що замість дозволу провести позачерговий з'їзд для обрання нових членів Управи, користуючись хворобою Голови, до справ повернулись колишні її члени, які ще й обрали свого Голову [120].

На цю статтю відреагував один з гласних Н.І. Штанський. Під зовнішнім виглядом пристойного листа, у цій відповіді досить прозоро приховані закиди М.Б. Герсеванову: «Я поставлен в необходимость высказать известную всем

истину: интересы земства должны быть поставлены выше интриг, оскорбленного самолюбия и искательства» [223]. Зрозуміло, що беручи до уваги умови обрання М.Б. Герсеванова на посаду, спроби не допустити цього з боку деяких гласних, постійне протистояння з губернатором, Микола Борисович трактував дії старої Управи як чергове зазіхання на свої права. Штанський торкнувся й питання здоров'я, намагаючись пояснити цим власні дії та натякнути на недостатню самопожертву М.Б. Герсеванова: «Вновь избранный председатель заболел опасно и надолго, так что не мог заниматься даже на дому» [223]. Як бачимо, хоча б з самого факту публікації статей, М.Б. Герсеванов не у всьому дослухався лікарів і продовжував роботу. За кілька днів Микола Борисович повернувся до Управи.

Позачергове засідання Катеринославського губернського земства відбулося у лютому 1868 р., головував П.А. Струков. Гласні довго сперечалися стосовно правомірності зміни складу Управи. Ніяких постанов про звільнення членів «старої» Управи не було, лише оголошено їх бажання залишити посади. Тож Управа мала три різні склади: під керівництвом Бразоля, під керівництвом Герсеванова (яка не погодилась займати посади) і той, що діяв під керівництвом Канкріна під час хвороби Герсеванова. Відставка перших була лише задекларована, обрання других – не підписано необхідною кількістю гласних, треті – тимчасово виконували обов'язки. Рішенням Сенату М.Б. Герсеванова було затверджено головою Управи, що гласні прийняли, не сперечаючись. Однак стосовно інших членів Управи ніяких наказів не було. Було вирішено обрати нових членів губернської земської Управи, якими стали: Іван Васильович Бурхановський, Іван Миколайович Філіп'єв, Іван Дмитрович Яковлев; почесними членами: Дмитро Никонович Бразоль, Віктор Єгорович Канкрін, Олександр Максимович Короленко. Цей склад було затверджено й Управа почала спокійну роботу.

На засіданні 4 березні 1868 р. М.Б. Герсеванов поставив питання про важливу для краю проблему. Він зробив доповідь про кінну залізницю і запевнив, що інженер Є.Каншин готовий розпочати будівництво і залучити інвесторів. Зібрання доручило полковнику Родзянко вести перемовини з можливими учасниками концесії і зняти копії з креслень, нівеліровок та кошторисів Феодосійської дороги.

Управі було доручено через губерньське керівництво просити про найменування дороги на честь імператриці Маріїнською, про підтримку справи генерал-губернатором, а сенатора Левшина – бути заступником у цій справі у Петербурзі [199, с. 68]. До цього М.Б. Герсеванов уже з'їздив подивитися кінну залізницю з Австрії до Богемії, результати спостережень надрукував і розіслав гласним для ознайомлення, а також написав статтю до «Одесского вестника» [30].

У квітні 1868 р., коли Микола Борисович поїхав до Петербургу, в тому числі й для зустрічі з Є.В. Каншиним, у земстві вже більш впевнено його заступником обрали гласного від Новомосковського повіту О.М. Короленка. Сам М.Б. Герсеванов вважав його людиною надійною. Ще у 1864 р., описуючи протистояння в губернії, він зазначав: «Партия враждебная дворянству успела назначить известного Г-на Маламу членом губернского присутствия, что произвело всеобщее в губернии раздражение. Для противодействия ему предводители избрали г-на Короленко, который принял на себя тяжкий крест бороться с увлечениями чиновников и демагогов. Наконец г-н Малама удаляется, та же партия употребляет все усилия чтобы на его место назначить одного из его приятелей Г-на Буракова, с целью противодействовать именно Г-ну Короленке» [246, арк. 9]. Тим часом губернатор у своєму конфлікті з головою земства не втрачав жодної найменшої можливості написати або телеграфувати про М.Б. Герсеванова до МВС.

Як уже зазначалося, М.Б. Герсеванов надавав великого значення розбудові інфраструктури. У жовтні 1868 р. він інспектував будівництво мосту в с. Голубівці Новомосковського повіту, за яке відповідав член новомосковської управи О.Т. Дверницький. У результаті той отримав декілька зауважень, що роботи розпочались пізно, а матеріал, який доставили для паль, не достатньо міцний: «Г-н Дверницький оправдывался в таких точно выражениях, какие я имел честь слышать от Вашего превосходительства» [277, арк. 213]. З чого логічно припустити, що Дверницький доповідав Дуніну-Борковському про стан справи з мостом. Але за законом піклування за станом дорожніх споруд лежало на Управі. Дверницький же не лише не доповів М.Б. Герсеванову, але й на письмові запити не відповідав: «От

высоко просветленного ума Вашего Превосходительства не укроется, что подобные действия членов Управы, не принося делу никакой существенной пользы, могут только сеять семена недоразумений между администрацией и Земством» [277, арк. 213 зв.]. Та адміністрація була не проти таких непорозумінь і, можливо, деякі члени Управи діяли саме на догоду губернатору.

У вересні того ж 1868 р. проходили вибори губернського предводителя дворянства. Кандидатами на посаду були генерал-майори П.А. Струков та М.Б. Герсеванов. Губернатор В.Д. Дунін-Борковський, мотивуючи тим, що від виборів до затвердження пройде час, вважав за необхідне для продовження роботи Губернського земського зібрання призначити тимчасову кандидатуру титулярного радника Я.Я. Савельєва. Беручи до уваги, що «вновь избранный старшим кандидатом на должность Губернскаго Предводителя Генерал-Майор Струков, а также и избранный вторым кандидатом на эту должность Генерал-Майор Герсеванов не удовлетворяют требуемым для председательствования Губернским Земским Собранием условиям и по этому, во всяком случае, представляется необходимым, для пользы дела, что бы для председательства этим собранием было назначено особое лицо» [277, арк. 198, 198 зв.], наприклад той же Савельєв, який не раз виступав у коаліції з губернатором проти Миколи Борисовича.

На початку жовтня 1868 р. М.Б. Герсеванов був зосереджений на справах, адже зіштовхнувся з хворобою усіх нових починань – не пропрацьованістю норм та правил роботи у Положеннях про земські установи. Губернська земська управа просила губернатора призначити чергове земське зібрання на 25 листопада, на що отримали відмову, адже передбачалося на січень скликати позачергове зібрання для обрання мирових суддів уже новими гласними, тому що підходило до завершення перше триріччя діяльності Управи. Для цього вже в першій половині грудня потрібно було відкрити виборчі з'їзди, а тому чергове засідання можна було провести лише у першій половині місяця, а не 25 листопада.

Миколу Борисовича це не задовольнило з декількох причин. Губернатор у своєму рішенні виходив з того, що каденція старих гласних закінчувалась із завершенням третьої чергової сесії губернських зібрань. Проте, згідно зі ст. 8

Положення про земські установи, гласні обиралися терміном на три роки, а більшість з них були обрані у лютому 1866 р., тому нові гласні не можуть їх замінити раніше лютого 1869 р. Якщо ж точно дотримуватися смислу 8-ї статті, то навіть не раніше першого чергового Земського зібрання, яке буває восени. Крім того, навіть якщо обрати нових гласних у грудні, то перевірка їх прав повинна була бути виконана, знову ж таки, на першому черговому зібранні. І нарешті, навіть якщо відкинути юридичну точку зору, то «старые гласные служившие три года, ознакомившись в течение служебной деятельности со своими избирателями и с уездными деятелями, изберут Мирowych Судей с большим ручательством в безошибочности выбора, чем новые гласные, которые могут вовсе не знать мнений, способностей и добросовестности кандидатов в Мировые Судьи; и сделать на первом шагу ошибку, которую в три года нельзя будет поправить» [277, арк. 202 зв., 203].

Суттєва зміна, яка відбулася з Миколою Борисовичем за часи його громадської роботи – оволодіння бюрократичними практиками. Хоча ще 5 років тому він сам писав: «Мировые съезды представляли, быть может, единственный пример согласия и *отсутствия бюрократии*; этим успехом обязаны идее о порядке и законности, которым проникнуто было постоянно новомосковское дворянство» [5]. Нові реалії потребували нових навичок. Але найважче змінити характер і Микола Борисович цього, на щастя, не зробив. Однак через свої уявлення про гідність і мораль у бюрократичній боротьбі з губернатором він програв.

Дунін-Борковський призначив чергове земське зібрання на 15 листопада, а М.Б. Герсеванов не зміг зібрати гласних. До цього часу не могли бути готові всі папери і через велику територію губернії інформація про нову дату могла не дійти до мешканців віддалених сіл. Густий лід йшов Дніпром усю першу половину листопада, що унеможлиблювало переправу. Тому в листі до голови Олександрівської управи, де було більше за всіх гласних, Герсеванов радив не поспішати й приїхати хоча й пізніше, але з більшою кількістю людей.

Саме 15 листопада переправа стала можливою і до Катеринослава доїхало декілька гласних із зарічних повітів, але їх було недостатньо для оголошення

засідання відкритим. М.Б. Герсєванов поспішив надіслати естафети головам повітових управ із запрошенням скоріше приїхати. До приїзду гласних, які запізнилися, тим, хто прибув вчасно, набридло чекати й деякі з них повернулися додому. Отже, відкрити засідання знову було можливо. Певний вплив мало також те, що до цього часу не було затверджено людину на посаду губернського предводителя, який мав головувати у засіданні. Це місце все ще тимчасово посідав мало кому відомий Савельєв, «только что избранный в Уездные Предводители Дворянства, неизвестный гласным, ибо он не был Губернским Гласным и даже назад тому два года забаллотирован был в звание Уездного гласного» [277, арк. 220 зв., 221].

Таку ситуацію М.Б.Герсєванов не прорахував. Дунін-Борковський поспішав інформувати Петербург про зірване засідання, підозрюючи саботаж зі сторони М.Б. Герсєванова, який «отнесся к Председателям Уездных управ и некоторыми гласными, частным от себя отзывом, как мне сделалось по личному моему с некоторыми гласными объяснению известным, с предуведомлением, что бы они не приезжали ранее 25 числа» [277, арк. 218 зв.]. Савельєв також запідозрив саботаж, про що й доповів у Петербурзі міністру внутрішніх справ [277, арк. 240]. М.Б. Герсєванов же був вимушений писати генералу Струкову, який також знаходився в столиці, з проханням доповісти про засідання Валуєву, щоб міністр не спирався лише на доноси.

Цікаво, що сам факт того, що земське засідання не відбулось, центральну владу ніби й не надто хвилював. Але злива листів, доносів, скарг, кількість людей, які поїхали з цими паперами до Петербургу, вказували на масштабну кризу в губернії. Так конфлікт між земством та місцевою адміністрацією вийшов на нові обрії. Розуміючи особистісне підґрунтя конфлікту, генерал-губернатор П.Є. Коцебу був змушений втрутитись з намаганням вирішити питання. Він пропонував Герсєванову особисто писати до нього про суперечки з губернатором, а з губернатором збирався обговорити ситуацію під час візиту останнього до Одеси [277, арк. 237].

Нічого фатального не відбулось, земство продовжило свою роботу, а нове засідання пройшло з 5 по 24 січня 1869 р. М.Б. Герсеванова обрали секретарем засідання, на якому в перший день було вислухано скаргу ростовського гласного Андрія Матвійовича Байкова на голову Управи і на те, що дата засідання була обрана вкрай не вдало: «Середина ноября – самое неудобное время. Дурная дорога и препятствия, представляемые Днепром, не случайное, а нормальное явление в половине ноября» [197, с. 113]. Микола Борисович відповідав, що особисто пропонував провести засідання або у вересні до дворянських виборі, або відразу після – у жовтні. Проте гласні більшістю голосів вирішили зустрітися у листопаді. Управа вважала за краще призначити дату – 25 листопада, чого не дозволив губернатор. За повільну ж доставку пошти до Байкова М.Б. Герсеванов тим більше не відповідав [197, с. 5-6]. Зібрання, вислухавши Миколу Борисовича, виправдало його розпорядження й вирішило, що Байков не мав достатнього підстав для звинувачень, про що його й було поінформовано [197, с. 6]. Погоджуючись з незручністю листопада як часу для зібрань, було вирішено наступного разу провести засідання в жовтні.

Під час засідання 9 січня прозвучало нове звинувачення в бік М.Б. Герсеванова та гласного А.П. Письменного від виконуючого обов'язки губернського предводителя Савельєва у перепонах листопадового засідання, на яке М.Б. Герсеванов відповів: «Обвинения я считаю слишком важными и покорнейше прошу, как милость, рассмотреть это тяжкое обвинение тот час же» [197, с. 22]. Гласні погодились розглянути це питання після обговорення кошторису на рік. До звинувачень Савельєва взагалі не повертались, вони не справили на гласних враження, довіра не була підірвана. 10 січня М.Б. Герсеванов зробив звіт про використання наданих у його особисте розпорядження 1000 крб., що відразу ж і був затверджений [197, с. 30-31].

Проте сам М.Б. Герсеванов реагував на звинувачення активно. Тому про безпідставну, на його думку, скаргу надрукував замітки у декількох періодичних виданнях, де цей виступ Савельєва назвав доносом. Останній також виявився активним автором і відповів статтею «По поводу губернського собрания

Екатеринославского земства», наголосивши, що протестує не один, а ще з двома однодумцями. Цікаво, що М.Б. Герсєванова він назвав улюбленцем і письменником особливого гуртка саботажників з гласних. Сам же він лише вирішив виказати те, про що думали інші. «Протестовать, или если угодно, доносить стране, о неправильности и бесплодности действий ея избранных, было есть и будет самым лучшим и вернейшим средством воспитания и упрочения всякого самоуправления» [205], – вважав улюбленець губернатора.

Рішення, прийняті земством, Савельєв вважав нелегітимними, оскільки серед присутніх гласних були лише дворяни, четверо з яких, у тому числі й М.Б. Герсєванов, не мали права голосу, на думку автора, адже Микола Борисович не був обраний гласним, інші ж продали маєтки в губернії і перестали бути землевласниками. Як відомо, на практиці при обранні до земства на 3-річний термін враховувався стан на момент виборів і вступу на посаду.

М.Б. Герсєванов у відповідь спростував існування «гуртка» тим, що більшість рішень приймалися не одноголосно, суперечки виникали на кожному кроці, що суттєво уповільнювало роботу. А відносно роздумів стосовно жертвності у протесті, Микола Борисович зазначав: «Протестовать стране, когда это сопряжено с неприятностями, бывает не редко признаком гражданского мужества. Но г-н Савельев забыл совершенно, что он протестовал первоначально не пред страной, а пред губернской администрацией, прося ее представить его заявления высшей администрации. И потому едва ли не право собрание, согласившееся с мнением одного из мнимых руководителей этого кружка» [91].

Одне з найдискусійніших питань цієї сесії стосувалося наповнення сільських хлібних магазинів і необхідності для цього посилення громадської оранки. У листопаді 1868 р. Губернське по селянським питанням присутствіє проводило засідання, на яке було запрошено декількох гласних, зокрема й М.Б. Герсєванова, але в якості досвідчених поміщиків, «что его очень удивило, ибо в других губерниях вопрос рассматривался в июне и местная управа была приглашена как управа» [197, с. 73]. Катеринославське присутствіє у своїх рішеннях спиралося на відгуки та донесення мирових посередників, які жодного відношення до магазинів

не мали, а дані, що вони подавали, були набагато більш оптимістичними, ніж здавалося зі справ, які надходили на опрацювання Управі. У зв'язку з цим М.Б. Герсеванов зазначав: «Я и подал протест в губернское присутствие, что заключения его не могут быть верны, как основанные на донесении тех лиц, которые по закону не имеют права заведовать сельскими магазинами» [197, с. 74].

Чергове засідання Катеринославської губернської земської управи почалось 22 жовтня 1869 р. Після закінчення першої каденції проходили нові вибори гласних у повітах. З цього часу Микола Борисович став гласним вже по виборам, але не від Новомосковського, а від Павлоградського повіту. І цього разу він також був обраний секретарем, погоджуючись щоправда за умови спрощення форми ведення журналу засідань, де «он намерен излагать только сущность бывших в обсуждении вопросов, направление, какое приняли прения и мотивы, почему они были облечены в окончательное постановление» [194, с. 4]. Якщо ж хтось з гласних бажав, щоб його слова були занесені до журналу в точності, міг того ж вечора надіслати їх письмово до Управи.

24 жовтня більшістю гласних було вирішено перейти до обрання нових членів Управи. Микола Борисович відмовився від балотування й залишився при думці, що до оголошення результатів ревізійної комісії стосовно діяльності Управи переходити до виборів нових членів завчасно. Проте вибори відбулись і новим головою губернської Управи став Никанор Іванович Штанський. М.Б. Герсеванова разом з С.С. Потоцьким і М.С. Мазаракі обрали почесними членами Управи. 26 жовтня Микола Борисович просив звільнити його з посади Секретаря, адже редагування журналів засідання займало багато часу, не залишаючи можливості відвідувати ввечері засідання ревізійної комісії, на яких він, як голова Управи, що закінчує свою роботу, мав би бути присутнім. Але на прохання гласних М.Б. Герсеванов погодився продовжити нести обв'язки секретаря: «Я глубоко убежден, что земство есть новая живая сила России, что ему предстоит великая будущность; я верный слуга земству, и, как вы, Милостивые Государы, избранные лица земством губернии, то не могу не исполнить Вашего желания и остаюсь Секретарем Собрания, пока мое здоровье позволит» [194, с. 27].

На цій сесії головним питанням було заснування Катеринославського банку, покращення водопостачання нагорної частини міста, боротьба з ховрашками та жучками. Микола Борисович брав участь в обговоренні усіх цих питань. З приводу боротьби з небезпечними для сільського господарства жучками, Управа призначила премію у 100 крб. автору найкращого способу боротьби зі шкідниками. А М.Б. Герсеванов доповідав, що потреба в цьому відпала, адже він надрукував в «Одесском вестнике» статтю з описом найкращих засобів, апробованих у Франції [194, с. 61]. Він також був обраний членом делегації до Петербургу для клопотання з приводу відкриття Катеринославського банку.

Підводячи підсумок роботи Губернської управи під своїм головуванням, М.Б. Герсеванов казав гласним: «Милостивые Государи! В заключении отчета Управы сказано, что в три года существования Управы не принесено на нее ни от кого ни одной жалобы. Члены постоянно одушевляемы были мыслью прийти к этому важному для них результату, и действительно на Председателя бывали жалобы, на Управу ни одной» [194, с. 33].

Важливо також відзначити, що рішення Ревізійної комісії за період головування М.Б. Герсеванова містили лише декілька зауважень технічного характеру, порад про покращення побуту в богоугодних закладах і ніколи звинувачень у недбалстві, грошових нестачах. Навпаки відмічалось розумне ставлення до земських сум, розміщення їх на процентному рахунку в банку, обережне використання, що призвело до збільшення доходів земства. А богоугодні заклади, не зважаючи на можливі вдосконалення, утримувались у бездоганному порядку, про що свідчила не лише сама комісія, але й книга відгуків для візитаторів. Цьому сприяла увага до них з боку Управи: «Сверх того, богоугодное заведение разновременно посещается членами управы и ее председателем, то порознь, то совокупно, иногда даже в 10-ть часов ночи» [197, с. 564]. Хоча й ходили чутки, ніби добрий квас зварили лише перед прибуттям комісії [197, с. 564], але відзначалася також велика дбайливість, старанність, уважність, хазяйновитість голови та членів Управи й у веденні справ при заготівлі продуктів і матеріальної бази для лікарні (одягу, білизни, ліків тощо) [194, с. 295].

На цьому служіння М.Б.Герсеванова земству не закінчилось. 18 жовтня 1870 р. розпочало свою роботу V чергове губернське засідання, де Микола Борисович знову представляв павлоградське дворянство. Першого ж дня його вкотре було обрано секретарем зібрання, але він вимушений був відмовитись: «Будучи Председателем Губернской Управы, два раза занимал я должность Секретаря Губернского Собрания; знаю трудность этой обязанности; но сочувствуя вполне Земству, ценя лестный для меня выбор, с удовольствием взялся бы за дело, несколько знакомое, и, быть может, оправдал бы доверенность вашу, если бы не усталость от поездки в Петербург, с которой только я вчера возвратился, и болезненное состояние, которые ставят меня, к прискорбию, в необходимость просить увольнения от этой обязанности» [195, с. 4]. Новим секретарем став П.О. Янченко.

Саме через стан здоров'я М.Б.Герсеванов пропустив декілька засідань, але 25 жовтня знову включився в роботу. Вірогідно, навіть під час лікування він активно спілкувався зі своїми соратниками по земству, був у курсі всіх питань. Тому по поверненню до роботи він та О.М. Короленко запропонували відновити обговорення питання стосовно Базавлуцької (Бузулуцької) переправи [195, с. 13]. Ця не надто масштабна проблема дуже ілюстративна для розуміння пришвидшення процесів модернізації на Півдні імперії і деякого відставання людини в усвідомленні конкретних наслідків цієї модернізації.

Переправа на р. Базавлук існувала вже довгий час і через неї проходила поштова дорога, якою користувалась велика кількість мандрівників і перевізників вантажів до Херсону та Одеси. Крім того, по цій річці проходив кордон між Катеринославською та Херсонською губерніями, що потребувало значної узгодженості для підтримки переправи в належному стані. Кожного року на декілька місяців через весняну повінь пошта, мандрівники та вантажі мали робити великий крюк для об'їзду. Тому питання налагодження проїзду було нагальним вже довгий час. Ініціатива у цій справі належала Херсонському губернському земству, яке зі свого берега побудувало дамбу й у січні 1869 р. звернулося до Катеринославського земства з пропозицією зробити щось і зі свого боку.

Для дослідження проблеми на місці до Базавлука було направлено члена Управи І.О. Тимченка. Разом з колегою з сусідньої губернії вони виробили два варіанти вирішення проблеми. Зібрання земства пропозицій Тимченка не прийняло й навіть голова земства М.Б. Герсєванов, спираючись на власне обстеження переправи, радив побудувати греблю з лівого катеринославського берега [194, с. 557]. Через відсутність коштів вирішено було залишити питання на доопрацювання земства [194, с. 61].

За рік до наступного засідання губерньського земства виявилось, що позицію М.Б. Герсєванова підтримує Херсонське губерньське земство, «Строительная и дорожная компания», член Управи П.Ф. Бельченко, архітектор Денисенко та ін. Доповідаючи зібранню про результати калькуляцій, Управа, посилаючись на думку колишнього голови М.Б. Герсєванова, просила дозволити виділити 10 000 руб. на будівництво греблі [195, с. 114]. Альтернативою цього проекту була інша гребля за проектом Денисенка вже за 30 000 руб. Більшістю голосів дешевший проект було затверджено [195, с. 11]. Але наступного дня на засідання повернувся сам М.Б. Герсєванов, рішення цього не підтримав і запропонував його переглянути [134, с. 13]. Деякі гласні вважали, що вже затверджене положення не може переглядатися в наступних засіданнях, на що їм відповіли – ніколи не пізно подумати ще раз і змінити рішення на краще.

Позиція Миколи Борисовича, підтримана О.М. Короленком, Я.Г. Даниленком, А.П. Письменним, П.П. Поляковим, В.О. Яковлевим, полягала у тому, що переправа значно втратила свою важливість через появу паралельних шляхів – пароплавства від Нікополя (біля якого й тече р. Базавлук) до Херсона, усі грузи які раніше йшли суходолом тепер відправляються по Дніпру; залізниці від Єлисаветграду до Кременчука, якою користуються усі, хто їде до Одеси, а таких абсолютна більшість. Таким чином, переправою користується невелика кількість місцевих жителів, які прямують до Херсону, а влітку перевезення майже відсутнє. Тому пропонувалося підтримувати переправу в належному стані, не витрачаючи великих сум на греблю [195, с. 128-129].

Як уже зазначалося, ще під час головування в Управі Микола Борисович особливо піклувався шляхами сполучення, зрозуміло, це питання взагалі турбувало його особисто і на будь-якій посаді лобіювання розвитку системи сполучення в губернії було під його пильною увагою. На засіданні 26 жовтня 1870 р. його, разом з В.Г. Христофоровим та О.М. Короленком, одностайно обрали до новоутвореної Комісії для складання статуту земської дорожньої поліції [195, с. 20-21]. Як би до обраних не ставились інші гласні, але ця важлива справа могла бути доручена лише тим, хто був у змозі скласти розумний документ.

Особливу подяку отримав Микола Борисович від Зібрання за виконання функцій депутата в Петербурзі за справами Земського банку [195, с. 28]. Саме по виконанню цього обов'язку М.Б. Герсєванов повернувся зі столиці 17 жовтня 1870 р. і на шляху до дому підірвав здоров'я. На той час проект створення банку в Катеринославі був знайомий лише міністру внутрішніх справ, який ще не дійшов консенсусу з цього питання з міністром фінансів. Крім того, Міністерство фінансів не могло нічого зробити, поки Державна Рада не розгляне нормальний проект поземельного банку, який було подано лише 6 квітня 1870 р. Особливого оптимізму щодо швидкого вирішення питання М.Б. Герсєванов не мав: «Г. Директор Канцелярии по кредитной части полагает, что утверждение последует через месяц или два, но три Члена Государственного Совета, которых я просил об ускорении сего дела, сказали мне, что по известному им течению дел в Государственном Совете, что утверждение последует едва ли ранее Мая месяца будущаго 1871 г.» [195, с. 394].

Разом з іншими різноманітними дискусіями, думками й позиціями, які були викликані до життя V-м черговим засіданням Земства, показовим у даному разі є деяка ескалація протистояння почесних членів Управи та її голови. До цього часу посада «почесного гласного» була де в чому формальною. На неї обирали поважних, авторитетних гласних, до досвіду яких зверталися лише у найважливіших питаннях, скоріше для надання ваги прийнятим рішенням. Новий голова Управи Н.І. Штанський, на думку почесних членів, знехтував заведеним порядком. 28 жовтня 1870 р. на засіданні на прохання М.С. Мазаракі та

М.Б. Герсеванова було узгоджено формування Комісії для визначення обов'язків Почесних членів Управи. Для підтвердження необхідності такого кроку Микола Борисович, Микола Семенович і Сазонт Савич Потоцький подали дещо викривальну заяву, в якій говорилось, що Штанський, по-перше, не лише не сповіщав членів Управи про необхідність приїхати для обговорення питань, а й вони не допускались до справ, коли випадково опинялися в Управі; по-друге, запрошував на торги, але забував запросити на укладення контрактів та на переторги.

Коли ж Голова виїхав з міста на декілька місяців і виконувати його обов'язки обрали Герсеванова, то за два дні по вступу на посаду до Управи з'явився підрядник з Херсонської губернії і вимагав негайно підписати контракт, на основі існуючих домовленостей: «Найдя его (контракт – *К.Г.*) невыгодным для Земства, М.Б. Герсеванов отказался его подписывать. Контракт заключен на три года, во время самой сильной засухи, по ценам, на печеный хлеб и мясо, высшим против прошлого года. В течении трех лет мог случиться обильный урожай, ржаной хлеб мог упасть на половину, и временный Председатель мог подвергнуться самым сильным укорам Земства, за то, что будучи калифом на час, подписал контракт, по его мнению невыгодный» [195, с. 404]. По-третє, без узгодження було змінено персонал у лікарні, що тим більше привернуло увагу, оскільки без жодних причин під звільнення потрапив сумлінний працівник, який не мав протекції. Почесні члени сподівались, що «будут приглашены при поверке сумм, для совещания в важных случаях, они думали, что их обязанность есть, блюсти великий принцип гласности, без которого Управа может скоро обратиться в канцелярию» [195, с. 402]. Ця думка була почута гласними, наслідком чого стало створення Комісії, до якої увійшли М.Б. Герсеванова, В.Г. Христофоров, І.М. Кранц та І.В. Бурхановський. Ними швидко було прийнято та затверджено рішення, за яким Управа повинна звертатися до почесних членів, а саме: у питаннях перевірки сум; торгів, укладання контрактів; неприбуття після запрошення не зупиняє дій Управи. А головне, «члены Управы без жалования, имеют такие же права, как и члены с содержанием» [195, с. 594]. Це рішення було оголошене й підтримане 31 жовтня

1870 р., але вже за відсутності М.Б. Герсеванова, який з 30 жовтня не відвідував засідання через хворобу.

Земська діяльність вінчала всю кар'єру М.Б. Герсеванова, маючи безліч проектів та планів, на 62-му році життя він помер 4 червня 1871 р. у своєму маєтку, був похований на міському кладовищі Катеринослава поруч з батьками (див. дод. Є).

Таким чином, М.Б. Герсеванов – представник середнього прошарку дворянства, отримав типову освіту, обрав розповсюджену професію, зробив кар'єру, традиційну для своєї родини. Серед його родичів було багато військових, представників командного складу армії, відповідні до генеральських посади займали й родичі – цивільні службовці. Там, де була потрібна підтримка мас, М.Б. Герсеванов постійно був у числі перших. Авторитет серед селян, дворян, військових завжди виявлявся у виборних посадах, але там, де справа була за чиновництвом та бюрократією, на підтримку він, мабуть, і сам не надто розраховував і не завжди її отримував.

М.Б. Герсеванов також був продовжувачем публіцистичної традиції. Його батько, Борис Єгорович, активний член петербурзького, а згодом, катеринославського дворянського товариства, відомий у свій час публіцист. Хоча Микола Борисович написав у декілька разів більше за батька, інтересу до своєї особи сьогодні він завдячує не кількості творів, а часу та місцю проживання.

РОЗДІЛ 3

ТВОРЧИСТЬ М.Б. ГЕРСЕВАНОВА ЯК РЕАКЦІЯ НА АКТУАЛЬНІ СУСПІЛЬНІ ПРОБЛЕМИ 1840–1860-х рр.

Як вже зазначалося, багаточисельні тексти М.Б. Герсеванова були викликані до життя не тільки власною допитливістю та бажанням автора підтримувати перо у бойовій готовності. Значною мірою їх презентація публіці пов'язана з небайдужістю як до нагальних суспільних та економічних проблем, так і з орієнтацією на тогочасні літературні запити, моду або ж стиль життя освіченого дворянина. І все ж більшість творів М.Б. Герсеванова, так чи так, зорієнтована на пошук відповідей на актуальні проблеми, які поставали перед суспільством, дворянством, державою. Всі роботи, незалежно від тематики, жанру, обсягу, можна поділити на дві великі групи, перша з яких умовно визначена як «різне», друга – «літературна критика». У даному розділі увагу присвячено саме першій групі праць, які аналізуються за тематичним принципом. При цьому з усього значного обсягу творів М.Б. Герсеванова перевага надається тим, які, по-перше, практично обійдені увагою науковців, по-друге, у свій час викликали найбільший суспільний резонанс. Виняток становить лише видана 1860 р. у Берліні брошура «О социализме редакционных комиссий» [72], яка відбиває його позиції по селянському питанню, а також праці, що стосуються шляхів сполучення, оскільки перший сюжет проаналізовано в монографії Т.Ф. Литвинової [440], а дискусії щодо залізниць, які розпочалися в Росії в один час з іншими європейськими країнами наприкінці 1820-х рр., розглянуто німецьким істориком Фрительфом Шенком [549].

3.1. Господарські праці катеринославського поміщика

Господар – одна з ключових іпостасей М.Б. Герсеванова і як власника маєтку, і як публіциста загалом. Характерні риси його публіцистичної спадщини – раціональність, готовність до технічних інновацій, небайдужа позиція. Їх умовно можна визначити «господарськими», як по відношенню до власного майна, так і власної Батьківщини, адже питання кордонів, бруківки, водопроводів та багатьох подібних, до яких він звертався у власних текстах, в основі суто господарські.

Своєю чергою «військові» риси характеру – хоробрість та швидкість відповіді – додали публіцистиці пороху, полеміці запальності, а М.Б. Герсєванову – проблем.

Публічному виступу М.Б. Герсєванова стосовно господарських питань передувало успадкування маєтку та 6 років практики розпорядження ним. Однак тут варто зазначити, що на цей час у освіченої публіки імперії уже склалася, у тому числі й викликана практичними потребами, звичка голосно висловлюватися на економічні теми. М.Б. Герсєванов не міг опинитися осторонь «агрономічного руху», який все потужніше розгортався в Росії, зачепивши й освічене панство українських регіонів [437]. Отже, Миколу Борисовича також варто віднести до поміщиків-експериментаторів, «кабінетних» агрономів, освічених господарів, джентльменів-фермерів (як їх називають сучасні фахівці), які не тільки потребували літературних порад, а й творили «літературу настанов» [346].

Першим сюжетом, за який взявся молодий ще недосвідчений господар, був живопліт. Іще у 1837 р. на шляху до маєтку свого батька він якогось зустрів управляючого, який розповів про успіхи облаштування живоплоту з верби. У 1838 р. Микола Борисович отримав у спадок занедбаний маєток Миколаївку. Натхнений давно прочитаним та тільки-но почутим, по приїзді до села молодий хазяїн завзято й масштабно узявся за справу: відразу обрав місце для майбутнього будинку та саду, навколо якого наказав вирити рів для облаштування живої огорожі, наказав нарубати декілька возів верби, вирити неглибокий рів, повтикати, як радив управитель, кілки верби у землю під кутом 60° хрест-на-хрест і переплести їх. Він детально описав свої подальші дії: підбір необхідних рослин, ретельно їх перелічуючи, консультації з досвідченими садівниками, пошуки корисної інформації, у тому числі й у «Записках» Товариства сільського господарства Південної Росії, витрати на купівлю насіння в Одесі тощо. «Посеяв все это в грядках, – писав М.Б. Герсєванов, – в хорошо вскопанной земле, я уехал опять на службу, дав строгие наставления как обходиться с посаженными деревьями» [81].

Незважаючи на відпустки з 9 січня 1839 р. на 2 місяці та з 29 вересня також на 2 місяці, у маєток він не навідувався й результати своїх перших господарських

спроб зумів побачити лише у 1840 р., коли отримав відпустку на один рік. По поверненні до дому М.Б. Герсеванов змушений був констатувати: «Таким образом, у меня, совершенно пропали трехлетние труды», адже значна частина насаджень загинула, а деякі довелося знищити через відсутність очікуваного результату [81]. У зв'язку з цим, варто відзначити, що ретельність, з якою М.Б. Герсеванов описував власні садівничі справи, не забуваючи жодної дрібниці, характеризує його ставлення до всіх своїх обов'язків, у тому числі й до письменницької діяльності.

Подолати невдачу вже більш досвідчений хазяїн вирішив, висадивши акацію насінням у грядках, а разом посадив насіння гледичи та дикої маслини. На жаль, посухи 1841 р. та 1842 р. не сприяли жвавому росту, проте акація витримала випробування і восени 1842 р. її перенесли на призначене місце. Тієї ж осені Микола Борисович наказав викопати з лісу сотню диких груш, яку також разом з крушиною було посаджено насінням. Не приховуючи власних невдач, Микола Борисович підсумовував одну зі статей щодо живоплоту: «Неудачи свои в разведении живых изгородей, я приписываю больше всего совершенной моей неопытности в садоводстве, частью также четырехлетней засухе, и частью песчаной почве, выбранною мною для сада: но что же делать; лучшего места не было» [81].

У тому ж 1843 р. М.Б. Герсеванов опублікував статтю «О живых изгородях» у більш відомому освіченій публіці журналі «Отечественные записки» [48]. Ця стаття, яка більшою мірою несе на собі відбиток молодості, романтичності та малодосвідченості автора, повна філософських роздумів про сільське життя, силу людини над природою і мріями про вдячність майбутніх поколінь. Цілком справедливо вона була критикована Францом Майєром [172], який залишився невдоволеним пропонованим списком рослин для живоплоту та підходом М.Б. Герсеванова до розрахунків його економічної доцільності. Перша справедлива претензія Майєра – важливо вказувати місце апробації, адже, наприклад, біла акація, барбарис, гледичій, крушина, дика маслина, обліпіха, запропоновані М.Б. Герсевановим, не підходять для Середньої Росії [172, с. 5]. А

от тополя, як матеріал для живоплоту, згаданий, але не пояснений Миколою Борисовичем, викликав у Майєра цілком зрозуміле здивування. Представник середньої смуги Росії також висказав зауваження щодо не згаданого М.Б. Герсевановим мінус живоплоту – сприяння утворенню кучугурів та загалом затримці снігу. Найважливіше критичне зауваження – оцінка економічної доцільності, адже М.Б. Герсеванов писав, що живопліт нічого не коштує, «если не приводит в коммерческий расчет труда своїх робочих» [48, с. 18]. На це Майєр логічно парирував: «Давно просвещенная часть руських хозяев привикла работу считать деньгами» [172, с. 2]. Загалом такий аргумент видається досить дивним для Миколи Борисовича. Пояснити його можна хіба що перемогою форми над змістом. Як бачимо з інших статей, він пильно слідкував за продуктивністю праці своїх селян і не міг не вимірювати її грошовим еквівалентом.

Статті М.Б. Герсеванова у столичних виданнях відрізняються яскравою, дещо штучною пишномовністю, заграванням з читачами. Намагаючись заслужити довіру, він апелював до колективного досвіду, до традиції задля інновації. Так він вперше опинився серед не «освічених» господарів. Шкода, але надалі наш герой не повертався до теми живоплоту, тож ми не можемо оцінити успішність його дослідів.

На ранньому етапі творчості М.Б. Герсеванова масштабом та категоричністю виділяється стаття «Замечания о торговых отношениях Сибири к России» [25], яка планувалася як частина більшої праці стосовно історії торгівлі. Ця стаття стала відповіддю, а, вірогідно, й активізувала в російській журналістиці питання «використання» та перспектив розвитку Сибіру. Журнал «Отечественные записки» забезпечив М.Б. Герсеванову широку аудиторію читачів та поважне місце у подальшому вивченні сибірського питання. Висновки Миколи Борисовича не були райдужними. Щоб не виробляла Сибір як частини Російської імперії, це не можливо нікуди доставити через відсутність шляхів сполучення. А якщо їх побудувати, то через надзвичайно великі відстані вартість товарів буде захмарною. Сучасний історик О. Еткінд у своїй праці «Внутренняя колонизация» зазначив, що на початок ХІХ ст. Росії легше та дешевше було доставляти вантажі на Аляску

морським шляхом через три океани, ніж по суші через Сибір: «На транспортировку пушнины из Аляски через Сибирь в Китай уходило два года; американские корабли доставляли ее за пять месяцев» [561, с. 15].

Асортимент продуктів, який могла запропонувати Сибір – хутра та чай. Однак хутряний промисел почав занепадати, а торгівля чаєм була нічим іншим, як перепродажем китайського напою в Кяхті. Купуючи тут чаю на 7,7 млн. карбованців, Росія продавала в Китай товарів на 8 млн., на що Герсеванов зауважував: «Что это значит в сравнении с общим итогом торговли в России? Очень мало! О мягкой рухляди... нечего жалеть: эту отрасль промышленности, независящую от труда человеческого, нельзя поддержать» [25, с. 30]. Та головне, що важкі природні умови не лише звузили сфери традиційного господарювання до звіроловства, але й відбилися на характері місцевого населення: «Обработка одних и тех же произведений и, следовательно, единообразие в жизни – все это неминуемо имело влияние на умственный характер азиатцев, действуя с одной стороны на их нервную и мускульную систему, с другой на воображение, утомленное возвратом одних и тех же ощущений» [25, с. 27].

На думку М.Б. Герсеванова, комплекс зазначених факторів не сприяв активному заселенню регіону. Підсумувавши різні статистичні дані, він наводив загальну кількість населення Сибіру – 1 810 000 мешканців. Відсутність крупних культурних та економічних центрів він вважав перепорою розвитку «гражданственности» краю. Аргументи М.Б. Герсеванова, навіть підкріплені безліччю історичних фактів та статистичних даних, подавалися як констатація сучасного становища, однак навряд ставили хрест на можливостях. Тим не менш, один з найвідоміших дослідників Сибіру М.М. Ядрінцев у ґрунтовній праці «Сибирь как колония», яка була написана та видана до 300-річчя підкорення та мала на меті популяризувати регіон, вимушений був зробити посилання на «Известного писателя Герсеванова, доказавшего в 40-х годах, что Сибирь не имеет никакой будущности и существует на счет России, принося скорее убытки чем выгоды» і констатувати: «...но это был не один взгляд Герсеванова, это был приговор многих русских людей» [562, с. 233].

Заперечення на зауваження М.Б. Герсєванова все ж були й очікувано прийшли з Сибіру, з м. Нерчинськ, від відомого кореспондента «Отечественных записок», О.О. Мордвінова⁸. У своїх «Возражениях» [176] той, щедро цитуючи «жесткие нарекания» нашого героя, викривав його глобальні висновки та паралелі, спростовував наведені М.Б. Герсєвановим кількісно-якісні дані. Першу частину «Возражения» було присвячено запереченню ідеї М.Б. Герсєванова щодо продуктивних можливостей регіону в минулому. Мордвінов питає: «Где здесь цветущее положение торговли Сибири?» у минулому, а на сучасному етапі пропонував дивитися на Сибір як на «обыкновенную провинцию, необработанную, довольно щедро наделенную естественными произведениями, которые, по нетребовательности края, спят до времени без употребления» [176, с. 30], тобто минуле темне, а сучасне вкрито туманом – картина користі очевидна не кожному. Стаття Мордвінова цікава не лише прикладом логічного парадоксу. Другу її частину автор присвятив цитуванню деяких думок про регіон Геденштрома, Кирилова та Словцова, і таким чином сформував специфічний комплекс поглядів на Сибір.

М.Б. Герсєванов парирував в «Ответе на возражения г. Мордвина» [85] у тому ж томі «Отечественных записок». Це була перша його публічна полеміка на сторінках авторитетного видання. У м'якій манері (згодом стиль став більш жорстким) Микола Борисович відстоював наведені цифри та їх інтерпретації. Він протистояв не лише Мордвінову, але і його авторитетам, посилаючись на інших – Щукіна, Полевого, Мальтбрюна та приходив до елегантного висновку: «г. Мордвинов судит здраво, когда не следует чужим указаним, и соглашается с нами» [85, с. 52]. Прогнози М.Б. Герсєванова щодо Сибіру не справдилися, на це вказують і економічні показники, і назва недавньої тематичної монографії «Сибирь: имидж мегарегиона» [503]. Але це одне з важливих загальнодержавних питань, яке постало на порядок денний російської суспільної думки саме завдяки М.Б. Герсєванову, на що звертають увагу й сучасні російські дослідники історії цього краю [361].

⁸ Мордвінов Александр Александрович (1813–1869) – письменник, краєзнавець, викладач Нерчинського повітового училища.

Розуміння Сибіру як колонії розпочалось не з М.Б. Герсеванова. До цього часу на питання: «що є Сибір у складі Російської імперії?» намагалися відповісти як державні інституції, так й окремі мандрівники, а також і мешканці регіону. Шляхом елементарного порівняння з досвідом інших імперій, Сибір – колонія, це величезні території, захоплені відчайдухами у період Великих географічних відкриттів, штучно заселені. Цікаво, що приймаючи колоніальний статус Сибіру, росіяни не вважали себе колоністами/колонізаторами: «там де ми, там Росія». Така парадигма властива й М.Б. Герсеванову. Щодо Сибіру Микола Борисович демонстрував актуальну на всі часи проблему різноплановості приватних і державних інтересів. З одного боку, монархіст (на той час синонім імперця), лояльний до уряду, який з величезною армією готовий та вважає доцільним обороняти широченні кордони. З іншого, – господар, на той момент голова родини, чий особисті матеріальні інтереси не співпадали з державними. М.Б. Герсеванов, по-суті, сам, хоч і в третьому поколінні, колоніст, який чітко розумів свою знаковість по відношенню до автохтонного українського населення, відчуваючи при тому його «своїм».

За притаманними його аргументації історичними прикладами, об'єктивними роздумами з претензією на раціональність, в економічній «дискредитації» Сибіру Микола Борисович приховано вів боротьбу за інвестиції, пропонуючи вільним капіталам інші, більш надійні, поля для заробітку – Південну Україну. М.Б. Герсеванов не вірив у перспективність видобувної промисловості Сибіру, але мав впевненість у надійності сільського господарства України. А вже за декілька років із захопленням писав про Грушевські антрацити та облаштування шахт, інвестиції та високу якість копалин [99]. Безперспективність промисловості – зараз звучить дивно, особливо на фоні чисельних неврожайних років першої половини XIX ст., а от увага до місцевих антрацитів була цілком виправданою. Грушевка довгий час постачала копалини для місцевого транспорту та промисловості. То ж не важливо що, а важливо де, і для М.Б. Герсеванова, якщо не Женевське озеро на старість, то Південь України. У що ж інвестувати у сільському господарстві регіону в умовах кріпацтва, коли генетика не знайома, добрива органічні, а

машини – скоріше диво техніки, а не засоби виробництва? У шляхи сполучення. Планаційна економіка, що органічно встановилась разом з кріпацтвом, була спрямована на вивіз збіжжя й вимагала налагодженої інфраструктури. Її ж вимагали і військові потреби, особливо з 1853 р. Та М.Б. Герсеванов, автор Військово-статистичного опису, зрозумів це раніше й намагався відстоювати саме цей аспект господарського будівництва.

По поверненню з-за кордону, М.Б. Герсеванов у 1846 р. багато часу провів удома, займаючись господарством. У «Земледельческой газете» у цей час з'явилося декілька статей, які дають уявлення про проблеми, які поставали перед Миколою Борисовичем. Він зізнавався, що, піддавшись загальному захопленню молотильними машинами, й собі придбав одну. Але за довгої відсутності хазяїна ця машина, і без того погана, простоювала. Тепер же власник вирішив виправити справу, а за порадами звернувся у тій же «Земледельческой газете» по настанови чернігівського поміщика, члена Московського товариства сільського господарства, Вільного економічного товариства Д.І. Кандиби [437, с. 192]. Проте без відповіді залишилось питання про необхідну швидкість роботи машини для різної сировини, «т. е. для сырого и сухого хлеба, для ржи и арнаутки. Известно, что от скорости вращения его зависит главнейший успех молотбы» [11].

Плідність господарської ниви у публіцистиці М.Б. Герсеванова не була б можливою без спеціальних видань з відповідної тематики, які з'явилися у Російській імперії з 1830-х рр. і в яких публікувався Микола Борисович. Несправедливо буде стверджувати, що питання методичної допомоги в облаштуванні маєтків не турбувало поміщиків та державу до цього часу. Та варіанти подолання інформаційного голоду були різні. У бібліотеці середнього поміщика, що слідує, наприклад, з аналізу колекції книг Дніпропетровського історичного музею, була спеціальна література, щоправда не чисельна та переважно енциклопедичного характеру, перекладені з німецької мало інформативні для господарів Південної України видання. Цілий комплекс проблем, що постали перед ними – економічні, соціальні, логістичні – вимагали втручання та нових форматів обміну досвідом. Господарська тема в публіцистиці, мабуть,

найліберальніша, тому і за допомоги держави, і за приватної та громадської ініціативи у першій половині XIX ст. уже існувало достатньо майданчиків для спілкування господарів-практиків.

У загально державному масштабі таким виданням стала «Земледельческая газета» (ЗГ), видання якої розпочалося у 1834 р. у Санкт-Петербурзі. Довгий час вона залишалася форумом для господарів різного рівня, від державних селян до крупних землевласників. Кореспонденти не лише обмінювались методами, спостереженнями та перемогами, а й спілкувались, задаючи питання, надаючи відгуки, продовжуючи спілкування в приватному листуванні [437, с. 186-189]. Іншим виданням стали «Записки», а згодом «Листки» Товариства сільського господарства Півдня Росії в Одесі. Перші з них вийшли у 1832 р., через 4 роки після заснування самого товариства. Це видання мало більш елітарний характер, торкалось, як видно з назви, місцевих проблем і швидко стало найвпливовішим у регіоні.

І з «ЗГ», і з «Записками» М.Б. Герсеванов співпрацював паралельно, цілком усвідомлюючи їх різницю. У 1844 р. навіть надрукував статтю «О Записках Общества Сельского Хозяйства южной России в последние три года» [50] в «Земледельческой Газете», де критикував редакторів за нерегулярне видання номерів, переважання французької мови та дуже спеціальних статей, які «занимают только ученых по обязанности». Сам М.Б. Герсеванов так сформулював цікавий для місцевого господаря порядок денний: «Между тем наблюдения местных жителей, опыты над новыми растениями, отчет об урожае, простые замечания о погоде, описание уезда в статистическом отношении, ход торговли в какомнибудь порте, в десять раз полезнее и любопытнее списков растений дикорастущих на Кавказе, который, заметим мимоходом, не входит и в состав Новороссийского Края» [50]. Як завжди вірний слову, Микола Борисович прославився статтями саме такої направленості (про що свідчить список його праць), а згодом навіть редагував «Листки».

Справжньої популярності в сфері економічних досліджень та публіцистики М.Б. Герсеванову надали матеріали, що суцільно охоплювали господарство

Таврійської губернії. Це стало можливим завдяки роботі Миколи Борисовича у 1847 – 1848 рр. над «Военно-статистическим обозрением Таврической губернии», значна – військова – частина якого залишилась секретною, а економічними спостереженнями наш герой щиро ділився з охочими. Відповідні статті були надруковані у чисельних профільних виданнях – «Записках ИОСХЮР», «Земледельческой газете», «Журнале Министерства государственных имуществ» тощо [105; 114; 115; 116].

До 1849 р. відноситься перший знайдений мною Звіт «Императорского общества сельского хозяйства Юга России». М.Б. Герсєванов, дійсний член Товариства, у цьому році встиг взяти участь у двох з семи комісіях, що їх призначало товариство [238, арк. 1 зв.]. Під час його перебування у Трансільванії до Товариства звернулися представники Вільного економічного товариства з проханням надати ілюстрації до статті М.Б. Герсєванова «Об овцах Таврической губернии», яку готували до друку в «Трудах ВЕТ» німецькою мовою. За відсутності автора Рада Південного товариства довірила переклад та підготовку зображень дійсному його члену О.Д. Княжевичу, після чого всі матеріали було надіслано до ВЕТ [238, арк. 49]. Наступного року М.Б. Герсєванов знову взяв участь у роботі двох комісій Товариства – у ревізійній та присвяченій питанням розведення вівців [238, арк. 102 зв.]. У 1851 р. він брав участь у шести комісіях з тринадцяти, а також займався редакцією його «Записок» [237, арк. 222]. У 1852 р. Микола Борисович був членом 4 комісій та рецензував роботи, що подавалися до «Записок» [238, арк. 318]. Так, наприклад, «Новороссийский огородный альманах» поміщика Гижицького не витримав критичного аналізу, щоб бути надрукованим коштом Товариства [238, арк. 290].

1853 р. розпочався досить мирно, Микола Борисович встиг взяти участь у 3 комісіях Товариства, присвячених, зокрема, лісовиробництву [238, арк. 421]. Цього року Ученим Комітетом Міністерства державного майна було оголошено декілька конкурсів. М.Б. Герсєванов став претендентом одного з них, присвяченого пошуку дієвих способів боротьби з ховрашками, і став суддею іншого, метою якого було створення «Ручной книги в вопросах и ответах для новороссийского

крестьянина» [238, арк. 420]. У справі боротьби з ховрашками М. Мурзакевич у некролозі віддав М.Б. Герсеванову прапор першопрохідника. Теми тотальної шкідливості цих гризунів Микола Борисович торкнувся ще у 1843 р. [79].

Відмітимо, що методи боротьби з ховрашками та іншими шкідниками описував пан Розен у тій же «Земледельческой газете» ще у 1842 р. [203]. Стаття М.Б. Герсеванова мала «звітний» характер і для господарів була цінною тим, що в її основі лежав практичний досвід, а для науковців – цікавими спостереженнями за суспільними відносинами. Наприклад, розмірковуючи над виливанням ховрашків водою з норок, він зазначав: «Надобно начинать с пахатных полей, а не с толоки. Обыкновенно, высылают, рано весною, баб и мальчиков с ведрами, выливать еврашков, наказывая каждой душе принести в день один или два десятка хвостиков. Ведрами нельзя носить воды далеко; люди ходят вокруг села по толоке, где весною прежде всего показываются еврашки, стараясь как-можно скорее отбыть наложенную на них повинность. От этого, пугливые зверьки, обезпокоиваемые на выгонах, перебираются подалее к полям и там распложаются» [79]. Як бачимо, одна з рис молодого господаря М.Б. Герсеванова – придумувати своїм селянам корисне дозвілля – нарубати верби або наполювати хвостиків ховрашків.

Микола Борисович намагався слідкувати за тими методами, що пропонувалися у пресі, але критично їх оцінював: «Кто-то, в журнале Министерства Внутренних Дел, предлагал не в шутку заставлять мальчиков идти сзади плуга с пуклом лозы, и убегать сусликов, выбегающих из-под сошника. Читая это, всякие не кабинетный хозяин улыбнется; такой способ столь же действителен, хотя не так опасен, как и способ ловить змей руками. Об этом способе тоже где-то было писано: надобно схватить ловко змею за хвост, трухнуть ее сильно в воздухе, от чего с нею тотчас делается род обморока, – и она не может укусить» [79]. Сам М.Б. Герсеванов вирішив боротися з навалою широкими ланами, адже ховрашки живуть у твердій землі, а на лани ходять лише поїсти, тож великі орані площі страждали менше: «Мои крестьяне, бывшие сначала недовольными заводимыми вновь большими ланами, сознались наконец в том, что на их маленьких нивах,

еврашкам гораздо привольнее жить» [79]. Мимохідь зауважу, що зрозуміла настороженість до ініціатив поміщика-експериментатора часом все ж не виправдовувала себе. До потенційно перспективних заходів Микола Борисович відносив такий – обмокнути клаптик паперу в сірку, закласти в норку, пригорнути землею, щоб перекрити доступ кисню, та підпалити, тим самим замордувавши гризуна газом. Та при цьому все ж виникає проблема: «Этот способ кажется был бы лучше всех, если бы можно было увериться в точном исполнении; кто поручится, что крестьянин, посланный в поле, не побросает или не пожжет бумажек, и не проведет дня под скирдою сена в мирном сне» [79]. Наразі, ховрашків тепер віднесено до Червоної книги України. Тож, можливо, у цьому є й внесок М.Б. Герсеванова.

3.2. Герсеванівські травелогі

У контексті розгляду інтелектуальної історії провінційного дворянства Російської імперії важливим є розуміння процесів розповсюдження ідей та думок – від урядових наказів до революційних ідей і новинок моди. Очікувано головним центром формування інформаційного посилу була столиця. Втім не лише для петербурзького чи московського, а й для провінційного дворянства з точки зору культурного, політичного та й економічного досвіду доволі важливими стали закордонні мандрівки, на чому наголошується й у недавній історіографії [289; 307; 319; 430; 516; 552]. Традиційний маршрут включав у себе Німеччину, Францію та Італію, допускались і певні доповнення. Такі гранд-тури (*Grand Tour*), не зважаючи на відсутність урядової підтримки, стали невід'ємною складовою повноцінного культурного життя освіченої людини і, як результат, велика кількість подорожніх історій з'явилася на сторінках найпопулярніших журналів.

М.Б. Герсеванов протягом життя багато часу провів у Петербурзі, втім ніколи не бажав залишитися там назавжди. Тому описи столиці, так само як і Москви, можна віднести до літератури мандрівок. Одна з перших його статей, написана практично в жанрі травелогів і надрукована ще у 1839 р. у журналі «Сын Отечества», була присвячена поясненню різниці між двома столицями імперії [87].

Уже з перших робіт у стилі М.Б. Герсеванова виокремлюється любов до посилань на історичні передумови та господарські сюжети. Але в даному випадку особливо виразними є характеристики театрального життя міст, які виходять за межі мистецтвознавчих, перетворюючись на презентації широкої картини соціального життя.

На думку М. фон Дрізена, дійсний любитель мистецтва частіше за все «принадлежит к интеллигентному (не редко обеспеченному) классу общества», а суспільство «в праве желать, чтобы эта интеллигентность проявилась в пренебрежении к протоптанным дорожкам, а главное, в разумном понимании своей культурной миссии» [375, с. 7]. М.Б. Герсеванов, можливо не надто усвідомлено, але впевнено йшов до виконання своєї культурної місії і театр сприймав не лише як сценічне дійство.

У театрах Микола Борисович бачив вираження цивілізованості, смаку, ознак суспільної та національної приналежності: «Взглянем на театры северной столицы, их три: Александринский, назначенный преимущественно для Русского театра, Михайловский, для французского, и Большой для оперы и балета. Есть кроме того немецкая труппа, она играет на Михайловском театре» [87, с. 8]. Руський театр збирав найдобрішу провінціальну публіку, яка полюбляє поплескати за власні кошти: «Ни одна публика, может быть во всей Европе, не наслаждается театром с таким фанатизмом» [87, с. 9]. Саме Олександрійський театр, за спостереженнями тогочасних театральних петербурзьких кіл, відкривав провінційним акторам шлях у столиці: «Нынче каждый хам летом (Гамлетом) хочет непременно дебютировать» [145, с. 54].

У Михайлівському театрі збирався інший люд, дехто ходив туди як на службу, багато місць було абиновано. Місцеву публіку важко було вразити, вона бачила все найкраще в світі. Тут мало аплодували, але тим дорожче було визнання. Серед відвідувачів можливо було зустріти красуню, яка на вечір забувала про народну нелюбов до французів, молодого чиновника, офіцера, сім'ю багатого негоціанта, літератора, француза-вчителя: «В Михайловском театре самая умная, беспристрастная и образованная публика; кроме нее ни одна публика во всей

России не в состоянии оценить игры очаровательной Allan» [87, с. 9]. У Великому театрі на прем'єрах можна було зустріти найкращу французьку публіку, в інший час тут «господствует смешение всех наций, званий» [87, с. 9].

У Москві два театри, Большой та Малий, де танці популярніші за театр. Утім деякі п'єси, особливо народні драми, що зображують середні класи, граються краще, ніж на Півночі [87, с. 10]. Французький театр тут, на відміну від Петербургу, часто був порожнім. Дійсно, театр став настільки невід'ємною частиною життя, що наш герой згадував його у декількох описах міст, від Риму до Херсону. Через 18 років – у 1857 р. М.Б. Герсеванов писав про успіхи французької театральної трупи в Херсоні, яка протягом шести тижнів була там на гастролях і мала великий успіх [4]. Якщо порівняння театрального життя Риму та Херсону – новий історіографічний виклик, то подібне відносно столиць вигадав навіть не М.Б. Герсеванов.

І все ж є велика різниця між діловою поїздкою, внутрішнім туризмом та поїздкою закордон. На жаль, далекі мандрівки російського дворянства не є достатньо вивченими, виняток становить дисертаційна робота М.С. Стефко «Европейское путешествие как феномен русской дворянской культуры конца XVIII – первой четверти XIX века» [516] та статті І. Ширле [552].

Термін перебування за кордоном підданих російської держави завжди був обмеженим і з 1834 р. складав не більше 5 років. Крім того, у першій половині XIX ст. туризм не міг бути офіційним приводом для від'їзду з Батьківщини. Маємо досить багато матеріалів про перебування за межами Росії декількох найближчих родичів Миколи Борисовича, які дають змогу зрозуміти механізми виїзду за кордон. Всі Герсеванови у зазначений час їздили на Захід для покращення стану здоров'я. Борис Єгорович лікувався у 1817 р. на Баденських водах, Єгор Борисович у 1845 р. на Емських водах, Пелагея Василівна у 1852–1855 рр. у Відні. З Миколою Борисовичем ситуація дещо складніша. Його перші біографи М. Мурзакевич і М. Чулков зазначали, що за кордон Герсеванов вирушив у 1845 р. для покращення здоров'я, після перебування у складі 5-го піхотного корпусу на Кавказі. 12 вересня за дії проти горців він отримав звання підполковника. Цілком вірогідно (на жаль,

ніяких документів стосовно його подорожі поки не знайдено), що після поранення і задля покращення здоров'я він відвідав Австрію, Швейцарію, Францію та Італію. Спираючись на його нотатки стосовно побаченого і офіційної мотивації подорожі, варто повірити, що мистецтво дійсно лікує.

14 березня 1844 р. Микола I видав наказ, згідно з яким кожен дворянин, який був на службі і збирався виїхати за кордон для лікування, мав надати Свідоцтво. У січні 1845 р. брат нашого героя, Єгор Борисович, звернувся до губернатора з проханням про дозвіл на виїзд разом з сім'єю, сплативши за документи 25,5 рублі сріблом. До запиту губернатора А.О. Пеутлінга міністру внутрішніх справ з цього приводу Є.Б. Герсеванов додав чотири свідоцтва про своє захворювання на астму (*asthma periodicum*) і відсутність перешкод для закордонного лікування від лікаря Катеринославської гімназії, Верхньодніпровського земського суду, Катеринославського губернського предводителя дворянства та Катеринославського губернатора. Цього виявилось достатньо і 16 березня вийшов наказ про надання закордонного паспорта за № 87 для пана Герсеванова [278].

12 лютого 1852 р. паспорт отримала Пелагея Герсеванова. У лютому 1854 р. з Відня вона надіслала міністру внутрішніх справ Д.Г. Бібікову прохання про подовження паспорта на два роки, адже тяжка хвороба, яка змусила її залишити Батьківщину, не відступила. Окрім власного листа французькою, на підтвердження необхідності лікування Пелагея Василівна додала листа свого лікаря німецькою. На жаль, красивий, але все ж специфічний почерк лікаря не дозволяє дізнатися про подробиці закордонного лікування дружини полковника М.Б. Герсеванова, який саме в цей час виконував обов'язки генерал-квартирмейстера військ князя О.С. Меншикова у Криму [279, арк. 3]. Мабуть, саме через нестабільність зовнішньополітичного становища, неясність позиції Австрії у конфлікті Росії з союзниками, М.Б. Герсеванова отримала відстрочку лише на рік. Ще одна жертва війни.

Сам Микола Борисович мав декілька закордонних подорожей, частково в складі експедиційних угруповань російських військ, а частково в рамках суто

мирних культурних експедицій. Дві такі великі подорожі, у 1845 р. та 1858 р., стали предметом циклу статей та заміток.

Перша закордонна мандрівка була насичена, Микола Борисович зі своїм товаришем Германом Антоновичем Гізетті⁹ відвідали Австрію, Німеччину, Францію, Швейцарію та Італію. Спостереження та враження М.Б. Герсеванов виклав у шести досить великих статтях, які були надруковані в «Отечественных записках» з 1846 р. по 1848 р. З листування Миколи Борисовича з редактором журналу Андрієм Олександровичем Краєвським відомо, що він планував надіслати до редакції також статті про Париж та про Кавказ. Ці роботи приносили й матеріальну винагороду: «Вы писали, что гонорар за статьи в Смесии назначен от 15 до 20 руб. сер. за лист, что от меня зависит назначить цену статьям: я доволен буду, не принадлежа к литераторам, 15 руб.» [285, арк. 1].

Подорож 1845 р, зокрема безпосереднє знайомство з Італією, надихнула Миколу Борисовича на написання «Путевых впечатлений» і роздумів щодо природи театру. Величність залишків амфітеатру в Помпеї, Колізей у Римі, численні терми – все це, на думку М.Б. Герсеванова, було протиприродою Форуму і створювалося задля того, щоб «...народ, эти праздные, отставные солдаты, как их занять? Чем цезари вознаградят их за право толкаться целый день на форуме, шуметь и подавать свой голос? Для забавы народа, считающего себя превыше царей, надобны ему зрелища; чтобы занять его праздность и заставить забыть форум, надо новое сборное место, где бы он мог проводить целый день ничего не делаая» [112, с. 105].

Як бачимо з «Впечатлений», М.Б. Герсеванов був у театрах Риму та Неаполя. Про римський дізнаємося не багато, лише те, що з нього було небезпечно повертатися ввечері через неосвітленість вулиць і велику кількість злодіїв. Знайомий М.Б. Герсеванова німецький артист, який мешкав у кращому районі Рима, радив ходити ввечері з ліхтарем та ножом для самозахисту [112, с. 98]. А от у Неаполі 15 жовтня 1845 р. Микола Борисович відвідав виставу в театрі Сан-Карло [108, с. 81], помічаючи не тільки те, що відбувалося на сцені. Цього дня святкували

⁹ Гізетті Г.А. (1805 – 1881) – сенатор, таємний радник.

іменини королеви, про що о 5-й годині ранку гарматними пострілами сповістили всіх у місті. Королівська фамілія також відвідала театр, де давали оперу «Два Фоскарі» і балет. Зала була заповнена нарядними дамами та військовими у парадних мундирах, що додавало їй блиску. Місцевою особливістю був вартовий, який стояв спереду сцени біля королівської ложи і мінявся кожні 5–10 хвилин, не зважаючи на те, що коїлося на сцені за його спиною. Крім того, М.Б. Герсеванова вразили костюми танцівниць, які замість рожевих трико, «здесь бедненькие наряжены повыше колена в зеленое трико, и от-того немного похожи на сатиров». Виявилось, що ця ідея належала дамі з вищого суспільства, яка дуже турбувалась чеснотами танцюристок. «Убедившись, что ножка Терпсихоры, обтянутая розовым трико, возбуждает грешные мечты, ведет к соблазну, губит тело и душу, – писав Герсеванов, – особа эта думала, как бы помочь злу, и плодом ее дум была коренная реформа в нравах, т.е. в трико: вместо розового сальфида надела зеленое» [108, с. 81].

Про результати таких реформ Микола Борисович намагався дізнатися в офіцера, який займав сусіднє крісло, втім безрезультатно: «...отвечал так сухо, что я принужден был замолчать» [108, с. 81]. Цікаво, що Д. Григорович вміння «бойко поговорить с незнакомым соседом как со старым приятелем», відносив до беззаперечно корисних та приємних якостей глядача [145, с. 49]. Більшість співаків Микола Борисович вважав посередніми, баритона Колетті – не вартого його слави, а першу співачку пані Тадоліні – чудовою.

У своїх роздумах стосовно любителів театру вже згаданий фон Дрізен дійшов висновку, що «любовь к искусству большею частью соединена с возможностью любить его» [375, с. 7], тобто кожен має робити свою справу – грати, писати, спостерігати, цінувати, відповідно до власних талантів та вмінь. Не можемо стверджувати, що Микола Борисович був видатним театралом. Він мав нетривіальний смак, сміливість виказувати власний погляд, був шанувальником жіночої краси і театр загалом давав цим якостям вихід. Зауважимо, що М.Б. Герсеванов не обговорював репертуар чи якість вистав, утім відвідування театру вважав невід'ємним приємним обов'язком освіченої людини. Не був

Микола Борисович і романтиком від мистецтва. Показовим з цієї точки зору є його зауваження, що архітектурні або скульптурні шедеври Риму багато втрачають, коли їх оточують бруд, сморід і злочинність. Можливо, людині мистецтва всі побутові негаразди не заважають, але «всякому другому здесь жить неприятно; рассмотрение бессмертных произведений искусства не вознаградит его за неудобства всякого рода, встречаемые на каждом шагу, и, осмотрев все замечательное, путешественник с нетерпением считает дни и часы, чтобы скорее выехать из Рима» [112, с. 98]. Це не заклик сибарита, це позиція освіченої людини, яка не фанатично, але любила мистецтво.

Симптоматично, що бруд центральних клоак суттєво відволікав М.Б. Герсєванова від проникнення духом Великої історії, натомість підводячи до думок про глибину падіння. Ця риса відрізняє його від інших авторів, сам факт перебування яких у давній столиці загиблої імперії ніби затьмарював усі сучасні її негаразди. Ця подорож була насичена не лише театрами: «Турист должен смотреть все, что попадется ему на глаза, смотреть равнодушно, не увлекаясь никакими предубеждениями» [86, с. 5]. Це був принцип М.Б. Герсєванова. Але часом доводилося зізнатися: «К стыду нашему, барельефы кажутся нам самым ложным родом, тщетным усилением скульптуры выйти из пределов, назначенных ей искусством и природой» [86, с. 21].

Такий прагматизм однак не завжди був притаманний нашому герою. Над військовими діями він розмірковував більш, ніж романтично. А говорячи про падіння християнства у боротьбі з «півмісяцем» під час Кримської війни, апелював, скоріше, до роману про хрестоносців, ніж до політичних інтересів середини XIX ст.

Укладання грамотних статистичних описів і при тому власний туристичний досвід сприяли обранню М.Б. Герсєванова 30 січня 1854 р. членом Російського географічного товариства [211, с. 12].

Після виходу в запасні війська, а саме восени 1858 р., Микола Борисович ще раз відправився у тривалу закордонну подорож, відвідав нові та вже бачені міста: Лондон, Париж, Неаполь, Каїр, вірогідно Стамбул. У результаті в газеті «Русский

инвалид» оперативно з'явилися декілька його фейлетонів. Три з них точно підписані, а ще один під назвою «Константинопольские женщины» [161] без зазначення автора, але за стилем та змістом дуже схожий на творчість нашого героя.

Статті, авторство яких не викликає сумнівів, присвячені військовій тематиці й наводять на думку, що М.Б. Герсеванов, який багато часу присвятив роздумам про причини поразки Російської імперії у Криму, вирішив вивчити не лише власне положення, але й зрозуміти супротивника, так би мовити, «зрозуміло, чому ми програли, але чому вони перемогли». «Не легко туристу, не имеющему времени заводити связи и знакомство, попасть в казарму, – писав він – однако можно; и мне удалось посмотреть казарму гвардии, расположенную близ Трафальгарского Сквера» [27], – нетривіальний туристичний маршрут у Лондоні, не кожен турист взагалі знайде час для казарм. Але подивитись було на що: «Воздух в спальне чист: в каждой зале казармы есть вентиляторы; все освещается гасом». І все ж з цього приводу М.Б. Герсеванов не був емоційним, відмічаючи, що: «Сорокалетний мир усыпил Англию. Крымская война застала ее врасплох», – але англійці швидко зорієнтувалися і наразі продовжували збільшувати воєнну міць.

Настільки глибоко у буденне військове життя колишніх супротивників Микола Борисович занурився лише в Англії. У Франції він був свідком огляду військ та маневрів, а у Єгипті – військово-похідного руху. Хоча в своїх нотатках питому увагу М.Б. Герсеванов приділив французам, «церемониальный марш» яких «в некоторых частностях отличается от нашего» [93], більше його вразили єгиптяни. Військо, яке на очах нашого генерал-майора переправлялося через Ніл, здивувало багатством, навіть розкішністю обмундирування й при цьому слабкою дисципліною та відсутністю господарського підходу: «Лошади не подобраны; в паре дышловых, разномастных; одна очень большая, другая маленькая. Колеса неуклюжи, спицы, и в особенности ступицы, безобразно толсты, хотя оси железные» [28]. Як бачимо, не було дрібниць, які б не цікавили Миколу Борисовича. Подорожні нотатки видають у ньому людину спостережливу, кмітливу та зацікавлену.

3.3. Антиалкогольна публіцистика М.Б. Герсєванова

До проблеми пияцтва Микола Борисович звертався декілька разів у різних формах. Спочатку як молодий поміщик конкретного маєтку, а згодом, ставши більшим циніком, у контексті «обговорення» відкупної системи. Ця проблема сильно турбувала М.Б. Герсєванова, навіть М. Мурзакевич у некролозі, вважав важливим зазначити, що Микола Борисович досяг 62 років «постоянно трезвой жизни» [460, с. 362]. Крім того, що це перше велике питання, про яке М.Б. Герсєванов став публічно висловлюватися, думки, викладені ним, дозволяють відтворити бачення «ідеалу поміщика» в розумінні Миколи Борисовича, а також виявити кореляцію між «ідеалом» та суворою дійсністю. Цей «ідеал» контрверсійний, але відвертий, важливий для розуміння «поміщицької правди». До того ж даний сюжет може дещо додати до розуміння проблеми пияцтва та сприйняття її суспільством, що, безумовно, заслуговує на спеціальну увагу через недостатню розробленість у вітчизняній історіографії.

Наслідки пияцтва серед власних селян турбували й спонукали М.Б. Герсєванова до дії: «Видев несколько человек из дворовых, умных и способных, спившихся с круга и погибших чрез то, я начал думать о том, как бы уменьшить или предупредить гибельный порок» [103]. Маєток він успадкував у 1838 р., а вже у 1842 р. представив ґрунтовну, але теоретичну статтю «О пьянстве в России» [71] на сторінках «Отечественных записок», а 1846 р. в «Земледельческой газете» [103] уже опублікував інформацію про практичні заходи, які реалізував у маєтку.

Наскільки непростим був шлях до публікації праць з цієї важливої суспільної проблеми показав епізод 1842 р., коли певне збентеження Головного цензурного комітету було спричинено статтею, на справді брошурою, «О пьянстве в России» [184], автором якої, імовірно, був М.Б. Герсєванов. Відомий цензор, професор О.В. Нікітенко у листопаді 1843 р. виніс цю статтю на розсуд засідання Комітету. Попри те, що матеріали пройшли цензуру перед друком, це рішення здалось Нікітенку поспішним, адже автор [М.Б. Герсєванов] використав данні, що були

надруковані в «Кратком обозрении питейных сборов с 1839 по 1843 год». Комітет зв'язався з міністром фінансів Є.Ф. Канкріним, який підтвердив побоювання Нікітенка, «Обозрение» було надруковано перед проведенням торгів виключно для відкупників і ці данні не варто було виносити на публіку. Але остаточне рішення міністр все ж покладав на Цензурний комітет. Натомість Міністерство народної освіти виказало більше пильності щодо наведених у творі даних, «ибо рассуждения об них могут возбудить возражения, которые правительство в необходимости будет делать; чрез что даже будет повод к неприязненным столкновениям» [271, арк. 2]. Та резолюція Комітету була лише: «прийняти до відома». Отже, 1845 р. в Одесі без зазначення авторства було видано брошуру катеринославського поміщика «О пьянстве в России и средствах истребления его» [184]. Вірогідніше за все, анонімом був М.Б. Герсеванов, на що вказують і його зацікавленість темою, і схожість змісту та стилю його статей з брошурою, і сам він у подальшому згадував, що надрукував брошуру про пияцтво і не лише одну, а дві (одну французькою).

Прагнення М.Б. Герсеванова побороти «зеленого змія» розбилося об державний інтерес щодо прибутків з винокуріння. Але не лише через це. Микола Борисович не знайшов підтримки й серед поміщиків-сусідів. Сам він відверто писав, що згадані статті та брошура «навлекла нам множество неприятностей, даже от коротких людей» [97]. Перша порада, яку отримав молодий поміщик М.Б. Герсеванов від сусідів – відкрити гуральню, прибуток з неї вірний, це допоможе привести до ладу маєток. Микола Борисович так робити не став, адже наживатися на слабкості людській – справа дурна, а працівникам на гуральні в якості винагороди наливали безкоштовно дві-три чарки, тож власними руками привчати до горілки – зовсім неприйнятно. Це важлива риса образу «ідеального поміщика». Син заможного батька, Микола Борисович, хоч і отримав у спадок небагато, ніколи не був у настільки скрутному матеріальному становищі, щоб на шляху до грошей нехтувати мораллю. До його честі, своїм принципам він не зрадив і в подальшому. А от для інших поміщиків, у яких з'явився «правильний» сусід, натяк на не шляхетність подібного заробітку, міг бути образливим.

Друга риса поміщицького «ідеалу» втілювалася у практичних заходах М.Б. Герсеванова. Так він зменшив кількість дворових за рахунок не зайнятих постійно: «Кузнецы, столяры и другие живут теперь у меня на деревне, имеют свой дом и хозяйство, и работают как крестьяне три дня на барщине, три дня на себя. Уменьшение числа праздных людей, неминуемо, влечет уменьшение пьянства» [103]. Інший крок – обмеження у шлюбних правах: «Поставил я на первый раз правилом, чтобы крестьянин не мог жениться прежде, нежели не будет иметь пары молодых бычков ... Со временем, когда люди привыкнут к этому нововведению, лет через пять или десять, эта обязанность увеличится; брак не будет дозволяться, пока жених не приобретет пары рабочих волов и исправного воза, чтобы в собственном экипаже отвезти молодую в церковь ... кроме того, на женихе не должно быть никаких долгов, ни подушных, ни в сельский магазин» [103].

Усвідомлюючи суворість таких заходів, Герсеванов пояснював: «Может быть, многим покажется несправедливым ограничение на права вступления в брак. Это новое нововведение не стесняет права, а отдаляет его только на некоторое время; приблизить его зависит от трудолюбия и доброй нравственности жениха» [103]. Зрозуміло, що така позиція може трактуватися як відверта несправедливість, а софістика про «не стесняє, а отдаляє», не робить її більш гуманною. І все ж, це міра для боротьби з конкретною бідною, а також з бідністю. Якщо не вистачає самодисципліни, може допомогти зовнішній контроль, який, до речі, з боку поміщиків був не тільки власною забаганкою, а й обов'язком перед державою та суспільством. Основною жертвою зловживань алкоголем, за спостереженнями Миколи Борисовича, були бідняки, яким властивий фаталізм небажання змінювати звичне положення речей та, як писав ще один український поміщик С.М. Кочубей, відсутність прагнення «к лучшему» [123]. Своєю вимогою щодо шлюбу М.Б. Герсеванов намагався хитро побороти згубну звичку.

Якщо з неписьменними шанувальниками горілки М.Б. Герсеванов боровся санкціями, то з грамотною публікою – статтями. «В России мало сказать, что общее мнение в пользу водки: это не мнение, а вкоренившееся с юных лет, всосанное с материнным молоком внутреннее убеждение» [71], – такого висновку

він дійшов після знайомства з багатьма статтями у журналах. Зміст таких публікацій переважно зводився до того, що головне – міра випитого: «...должно заключить, что горелка, как и прочие хмельные напитки, не только не *яд*, но напротив того, *целебное вещество*, которое можно без вреда здоровью, и даже нужно употреблять (разумеется, только не чересчур)» [217, с. 4]. Подібні пояснення для М.Б. Герсеванова були більше схожі на самозаспокоєння, а проблема з суспільної перетворювалася на персональну.

Ще однією цікавою рисою характеру М.Б. Герсеванова можна вважати те, як органічно й при тому нелогічно в ньому співіснували лояльність до уряду та боротьба з його рішеннями. Наприклад, в якості біди, ще гіршої за горілку, Микола Борисович називав опіум і нещадно викривав англійців та їх політику в Китаї: «Этот постыдный торг – новое доказательство, до какой крайности может достигнуть корыстолюбие, необузданное законом; он унижает человечество до промысла, который стоит наравне, а может быть и ниже торга невольниками ... и должен быть назван настоящим своим именем – величайшим злодейством». Натомість його розчулило, що «Государь Император повелел строжайше воспретить продажу опиума китайцам по Кяхте – новый пример великодушия и справедливости!» [71]. Але водночас в імперії існувала система винного відкупу, яка сприяла розповсюдженню пияцтва і зниженню якості горілки.

Дивно, але спочатку, М.Б. Герсеванов бачив у відкупі союзника, або хоча б механізм для боротьби зі згубною звичкою. Один із методів такої боротьби він також вважав заміну горілки пивом. Оскільки ж відкуп і горілки, і пива знаходився в одних руках, то відкупникам, як уявлялося, було все одно чого більше або менше продавати, аби сума сходилася [183, с. 133]. При чому сам автор зазначав, що горілка дешевша та швидша у виготовлені. Тож виступ проти відкупу стане для М.Б. Герсеванова продовженням загальної боротьби з пияцтвом у 1859 р., коли від битви за кожного конкретного свого селянина (яка не дала бажаних результатів), Микола Борисович перейде до наступу на систему в цілому.

Винний відкуп існував у Росії протягом 140 років. Передбачалося, що держава, як монополіст, продавала право на продаж горілки та вина на певній

території на певний термін. Починаючи з 1840-х рр. питні податки займали перше місце в загальному обсязі податкових надходжень до державної скарбниці (до 46%) [334; 336]. Відкупники склали корпорацію з власниками гуралень (поміщиками) та утримувачами шинків. Їм було вигідне високе споживання товару, тим більше контроль за якістю покладался лише на совість відкупників та шинкарів. Ліквідація відкупу, одна з важливих реформ Олександра II, була реалізована «Положением о питейном сборе» (1861 р.) з 1 січня 1863 р. Частково це сталося під впливом суспільної думки, а значною мірою через зловживання відкупниками своєю монополією, нехтування інтересами навіть поважних учасників своєї корпорації. Як вважав історик В.В. Похльобкін, російське купецтво «фактически “втихую” захватив в свои руки государственную монополию на водку в виде откупов превратило откупную систему в источник своего непрерывного и бесхлопотного обогащения» [482, с.212]. Величезна кількість скарг на утиски та здирництво підкріпили побоювання уряду, що відкупники не доплачували податків, приховували частину прибутку і настільки сильно впливали на падке до хабарів чиновництво, що стали загрозою центральній владі [349].

Напередодні ліквідації відкупу це явище та його представники (перш за все крупний відкупник В.О. Кокорєв) стали об'єктом викривальної публіцистики та карикатур. М.Б. Герсєванов же виявився більш передбачливим і ще в березні 1859 р. подав до Цензурного комітету свій нарис «О статье Кокорева об откупах на продажу вина» [272, арк. 41-51]. Та дозволу на публікацію він не отримав і рукопис залишився в архівній справі Комітету. Один з найбагатших людей Росії, підприємець, який став відомий тим, що безкоштовно пригощав у Москві оборонців Севастополя, Кокорєв у статті виклав свої погляди на необхідність відміни відкупів і заміни їх акцизною системою. Але, на думку М.Б. Герсєванова, за шляхетною маскою «реформатора» ховався «торговець». І цілі у них були дуже різні. Зміна формату для заможного та авторитетного у сфері відкупу підприємця призвела б не до зменшення прибутку, а до ліквідації інституту торгів, на яких часом доводилося переплачувати. Таким чином, у руках колишніх відкупників акцизна система лише ліквідувала б зайву конкуренцію і зовсім не захистила б

населення, що спивалося. Кокорєв відверто писав, що головний мінус відкупу – торги, а його цікавив заробіток. М.Б.Герсеванову не потрібно було нічого інтерпретувати, лише для переконливості підкреслити слова опонента.

Останній відкуп 1859 – 1863 рр. було реформовано за проектом Кокорєва, який передбачав часткову (у декількох губерніях) його заміну акцизом. Критика і проекту, і його автора, і того, що реалізовано проект зацікавленої особи, – все це знайшло місце у статті М.Б.Герсеванова. Отже, Міністерства фінансів «по изменившимся обстоятельствам, не может изъявить согласия на печатанье» [272, арк. 42]. Сам Микола Борисович також писав про ці нові обставини: «...еще недавно откупа считались чем-то в роде государственной тайны; об них не писали, и только с половины прошлаго года стали кое что говорить» [272, арк. 42]. Однак ніби й невинні зауваження не сприяли публікації. І все ж, відчувши зростання суспільного інтересу до теми, М.Б.Герсеванов у своєму рукописі настільки детально розписав роботу системи, способи її обходити, хабарництво, контрабанду тощо, що у результаті вийшла справді повна картина неконтрольованого споживання населення з інструкцією. В основі критичного огляду М.Б. Герсеванова лежала ще й особиста неприязнь до людей типу Кокорєва, для яких на першому місці був «бариш».

До торгів останнього відкупу в № 95-му «Экономического указателя» 1858 р. М.Б. Герсеванов зустрів дивно позитивну статтю про те, що селяни Ковельської губернії дали клятвену обіцянку не пити горілки. До них приєдналися селяни сусідніх губерній і утримання тривало вже три місяці [15]. Активний практик на ниві боротьби з пияцтвом, М.Б. Герсеванов мало в це повірив і припустив, що така інформація – справа рук відкупників, які напередодні торгів бажали б збити ціну. Своє питання Микола Борисович адресував редактору «Экономического указателя», І.В. Вернадському і в чергове натрапив на особисті закиди. Коротка, але різка відповідь Івана Володимировича містила багато посилань на інші статті з власного журналу. Він був впевнений, що М.Б. Герсеванов виписував це видання й дивувався невдачам Миколи Борисовича у власному маєтку [134]. Відповідь М.Б. Герсеванова швидко вийшла друком. Він виправдовувався тим, що бачив

лише цитати з «Указателя» і стежити за даною проблемою на його сторінках не мав змоги. Водночас за все життя М.Б. Герсеванов бачив лише двох людей, які вилікувались від згубної звички пиячити [97].

Важливо зауважити також, що, порівняно зі статтями 1840-х рр., значно змінився настрій М.Б. Герсеванова. Від оптимістичного та націленого у майбутнє, він став більш цинічним, безвірним та відстороненим.

3.4. Єврейське питання в трактовках М. Герсеванова

Історія виникнення та трансформації саме цього національного питання у багатонаціональній Російській імперії має значну історіографічну традицію. Попри це, кількість праць різного роду та ідейно-тематичного спрямування стрімко зростає в останні десятиліття, у тому числі й за рахунок досліджень, близьких до даної теми [320; 370; 404; 457; 561]. Все ж історики продовжують наголошувати на слабкій розробленості цілого ряду аспектів «єврейської проблеми», яка все ще потребує свого неупередженого дослідника [347, с. 340-341]. Значною мірою це стосується ставлення до «єврейського питання» різних категорій українського суспільства. Мимохідь зауважу, що навіть позиції українських митців, чому все ж присвячена незначна увага, до сьогодні в історіографії залишаються мало проясненими. Певним чином амбівалентність поглядів українських літераторів XIX – початку XX ст. на євреїв, українсько-єврейські стосунки представив Григорій Грабович. Однак ця тема для самого літературознавця була лише своєрідним лакмусовим папірцем у вивченні літературного процесу. При цьому, розуміючи попередній характер свого огляду, він констатував «майже суцільний брак досліджень» цієї важливої проблеми, що не дозволяє робити «однозначні синтезуючі висновки» [350, с. 258].

Попри заклики деяких сучасних істориків розібратися з антисемітизмом батьків-засновників українського руху [456, с. 87-88], ця прогалина в історіографії ще не заповнена, хоча на необхідності її вивчення, у тому числі й щодо сприйняття євреїв освіченою публікою Наддніпрянщини, звернув увагу О. Міллер у своїй монографії 2000 р. Зрозуміло, що у тих нечисельних дослідженнях годі шукати ім'я М.Б. Герсеванова, якого українська історіографія жодним чином не відносить

до вітчизняної традиції. Щоправда, його ім'я у зв'язку з єврейською темою іноді у загальноросійському контексті побіжно згадується іноземними авторами [347, с. 358; 570, с. 42-44]. Отже, даний підрозділ дисертації, не претендуючи на повноту висвітлення «єврейського питання», є спробою не тільки зрозуміти ставлення до нього М.Б. Герсєванова, а й зробити маленький внесок у розробку проблеми у цілому.

Не зупиняючись у деталях на входженні єврейської проблеми у владний та суспільний дискурс Російської імперії, адже це вже зроблено попередниками, зауважу, що актуалізується «єврейське питання» завдяки ініціативі зверху – державній політиці Олександра II та його планами збільшити права цієї національної групи. Попри те, що важливі мотиви, що становили основи визначення єврейства, були закладені у Росії ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [347, с. 346], російська інтелігенція, яка історично тонко відчувала запит, на початку Великих реформ дещо зненацька знайшла поруч із собою єврейство, відзначаючи «дивакуватість», але перспективність цього народу. Певним чином це можна зрозуміти, адже до цього часу, на думку С. Гольдмана, євреї не були центральною темою, яка турбувала уряд і суспільство [347, с. 351].

Масовим виступом «за єврейство» став «літературний протест» у «Русском вестнике» проти спроб журналу «Иллюстрация» виступити з антиєврейськими статтями [455, с. 123]. Одна зі статей [200] була підписана 48-ма літераторами (І. Тургенєв, А. Краєвський, М. Чернишевський, К. Кавелін та ін.), до яких у наступній книжці долучились ще 99, зокрема, П. Куліш, М. Костомаров, М. Номис, Т. Шевченко, Марко Вовчок. Іншу з аналогічним захисним настроєм статтю 1858 р. написав сам П. Куліш і опублікував у листопадовій книжці того ж «Русского вестника» [149]. Підписами його підтримали ті ж М. Костомаров, М. Номис, Т. Шевченко та Марко Вовчок. Щоправда, цей протест кваліфікувався не стільки як про єврейський, скільки суто літераторський, адже «Иллюстрация» нанесла образу *письменникам* єврейського походження [340, с. 734].

Загальноросійська дискусія умовно може бути поділена на два табори: традиціоналістський, рупором якого став І.С. Аксаков, та ліберальний, який взяв

на озброєння чергову перспективу цивілізаторської місії. Цікаво, що з сучасної точки зору, патетика саме другого табору виглядає найбільш образливою. Наприклад, хірурга М.І. Пирогова, попечителя Одеського учбового округу (1856 – 1858 рр.), під час інспекцій вразили підстрижені нігті учнів, про що він писав із захватом.

Загальним для обох таборів, на мою думку, є віддаленість (часто фізична) від межі осілості, яка, своєю чергою також може виступити межею в поділі дискусії. Автори, які повсякденно проживали в її межах по-іншому розуміли суть «єврейського питання», в той час, як столичні колеги не надто розумілися на проблемі практичної комунікації між християнами та іудеями.

Єврейське питання висвітлювалось на сторінках «Северной пчелы», «Русского инвалида», «Русского вестника», санкт-петербурзьких та московських «Ведомостей» тощо. Але мотором для дискусії залишалась одеські видання.

М.Б. Герсєванов – не позбавлений стереотипів, він відчував нагальність питання з позицій державної та побутово-економічної. Поштовхом долучитися до дискусії для нього стала стаття М.І. Пирогова в «Одесском вестнике» [190], де видатний хірург, викладав результати інспекцій єврейської школи – талмуд-тори, та власні роздуми на цей рахунок. Уперше Пирогов опинився в цій школі за 9 місяців до того і знайшов багато чого для суттєвого покращення, а вдруге виявив, що все круто змінилося, чим був приємно здивований. Попечитель побачив причину таких суттєвих змін у національних властивостях єврейського народу, а саме у вмінні звикати та позбавлятися звички: «Вследствие этих двух качеств... изменились и вид и сущность училища» [190]. Мабуть, якщо б поважний хірург просто показав, як все прекрасно у цій школі, М.Б. Герсєванов не взявся б за перо. Але задля контрасту, попечитель зробив закиди на адресу християнських шкіл, які не справляли враження оновлення, а місцеве дворянство нібито обходило єврейські школи благодійністю. Тобто, ніби талмуд-тора змінилася, головним чином, «вопреки» і лише частково «завдяки».

Реакція М.Б. Герсєванова «Єврейская школа в Одессе» мала досить різкий тон і була надрукована не в «Одесском вестнике», як можна було очікувати, а в

«Санкт-Петербургских ведомостях», і торкалась не так євреїв, скільки Пирогова. Невеличка стаття є лише дуже стислим варіантом розлогого роздуму «О еврейской школе г. Пирогова», рукопис якого зберігся у матеріалах Головного управління цензурою [266]. М.Б. Герсєванов на офіційному бланку командувача 14-ї піхотної дивізії звертався до міністра Народної освіти з проханням дозволити публікацію окремої брошури та в разі дозволу відправити її до Херсону, адже «статье этой следовало поступить на рассмотрение в Одесский Цензурный Комитет», але: «как г. Пирогов, антихристианское учение которого опровергается в ней, занимает место Председателя Одесского Цензурного Комитета, то он был бы судьей в собственном деле» [266, арк. 1]. Посада Пирогова унеможлилювала публічну критику і на зверненні М.Б. Герсєванова було поставлено резолюцію «оставить без производства» [266, арк. 1]. Крім того, подібну критичну статтю просто не надрукували би в «Одесском вестнике». М. Мурзакевич навіть у некролозі відмітив, що позиція М.Б. Герсєванова з цього питання спричинила «против его нерасположение нескольких евреефилов, превозносивших их в Одесском Вестнике» [460, с. 361].

У статті Микола Борисович застерігав від милування рисами національного характеру народу без знання його історії і прикладів практичної реалізації цього характеру. Для доведення думки М.Б. Герсєванов навів декілька прикладів з давньої історії єврейського народу і дійшов висновку, що, безумовно, в ній можна знайти приклади героїзму та самовідданості, але лише для власних, а не загальнолюдських, державних або дружніх інтересів: «происшествие с левитом Евфраимом послужило поводом к мести; одиннадцать колен пошли войною на колено Веняминово: 26000 воинов, выставленных последним, все погибли за исключением 600 человек. Сделав однажды вторжение в землю Маданитов, евреи вырезали все население, состоявшее из 200 000 человек, оставив жизнь одним девочкам. Естественно, что враги их, когда брали верх, в свою очередь обходились с ними без пощады... при осаде Иерусалима Титом, погибло их болем 1 000 000; утром отражали они приступы римлян – ночью дрались между собою» [16]. Дивує

лише, що могло збентежити людину, яка з 16 років займалася військовою справою і наразі була генерал-майором.

Особливості історичного розвитку, на думку М.Б. Герсєванова, не виховали у єврействі намагання «звикати» та «вміння позбавлятися звички», як заявляв М. Пирогов. «Восемнадцять веков прошло с тех пор, как евреи разсеяны по всему земному шару; живут везде, но нигде не сближаются с туземцами... Причина тому очевидна: слепая привязанность к преданиям старины, которая и есть главная отличительная черта их – не в укор г. Пирогову, который говорит, что они одарены способностью отвыкать» [16], – ця думка М.Б. Герсєванова виглядає дещо кучою і більше закидом Пирогову, ніж непохитною логічною конструкцією. Але це стосується лише даної газетної статті. У рукописі, брошурі та наступних статтях теорія «самобутності іудеїв» М.Б. Герсєванова отримала суттєвіше обґрунтування.

М.Б. Герсєванова також вразило, як легко М.Пирогов «пленився» змінами в навчальному закладі. Микола Борисович доводив, що попечитель Учбового округу своїми прямими наказами та побіжними зауваженнями, очевидно, окреслив те, що хотів би побачити. Тож, його здивування та намагання довести, що він ні до чого, а це лише збіг раціонального бачення інспектора та народної мудрості євреїв – помиті діти, натоплені кімнати, звернення повним іменем – викликали роздратування М.Б. Герсєванова. Як у Пушкіна: *«Ах, обмануть меня не трудно!.. Я сам обманываться рад!»*. Підсумовував Микола Борисович тим, що яскраві враження М.Пирогов отримав від зовнішньої сторони проблеми повноцінної інтеграції єврейської громади до російського суспільства. Однак головне – в середині – в розвитку освіти та позбавленню східних традицій [16]. Цілком раціональне зауваження, але наскільки воно справедливе щодо всієї діяльності М. Пирогова на ниві розвитку освіти в Одеському, а згодом Київському учбових округах – питання риторичне.

«Межа осілості» у головах зробила М.Б. Герсєванова не зрозумілим для, наприклад, «прогресивної» московської публіки, але зблизила з українськими авторами «Основи» – П. Кулішем та М. Костомаровим. У 1858 – 1862 рр. викарбовується одна наскрізна особливість дискусій стосовно «єврейського

питання» – не можливо написати так, щоб не образити нікого з євреїв. М.Б. Герсеванов не ставив собі за мету когось образити, як не думав і про те, що може образити. А от паралельний україно-єврейський диспут проходив не без уїдливої іронії та звинувачень. Це пояснюють тим, що «протягом усього ХІХ ст. як українське, так і єврейське суспільство переживали процес формування національної свідомості та власної політичної ідентичності, а тому усвідомлено або, частіше, інтуїтивно зосереджували увагу на найістотніших питаннях національного існування та виживання» [350, с. 238].

Уперше, у червневому випуску «Основи» за 1861 р. була надрукована стаття «Недоразумение по поводу слова «жид» [180]. Це була відповідь редакції на лист невідомого п. П-в (В. Португалов, один з євреїв-читачів «Основи» [456, с. 87]), стосовно його «ображеного самолюбства» [180, с. 135] словом «жид» у публікаціях журналу. В загальній частині статті редакція пояснювала, що не мала на меті нікого образити, а згадане слово є єдиним загальнозрозумілим терміном для визначення єврея на території України – так склалося історично і, відповідно, лінгвістично. Зауважу, що О. Міллер таке пояснення назвав нелогічним, адже слово «жид» однаково часто зустрічалося як в україномовних, так і в російськомовних статтях «Основи» [456, с. 88].

І все ж, після предметного/наукового пояснення походження та історії використання слова «жид», редактор не залишив без уваги особу п. П-в і саме ця емоційна складова, як бачиться, викликала подальшу баталію. П-в, декілька разів у своєму листі наголошував на своїй університетській освіті та супутньому досвіді, Редактор же, посилаючись на народні думи та місцеву історичну практику, вважав, що проблема не у слові: «Разве не смешно обольщать себя тем, что с переменной названия хоть на волос улучшатся отношения народностей?» [180, с. 140]. Автор «Одесского вестника» Думашевський, сам єврей, висловив схожу думку в статті «По поводу статьи о Мошках и Иоськах»: «Дело не в уменьшительном окончании имен, а в его знаменательности» [153]. Цікаво, що М.Б. Герсеванов, який описував різні сторони характеру та побуту євреїв, був досить обережний з термінами і використовував «Євреї», «іудеї». Але в брошурі «О народном характере евреев» є

й такий розділ: «Безнравственность жидов, проявляющаяся в шпионстве, откупах, контрабанде, делании фальшивых денег» [60, с. 55-69].

Незабаром до критики позиції «Основи» долучився єврейський журнал «Сион», який видавався в Одесі російською мовою. У вересні 1861 р. була надрукована редакційна стаття «“Основа“ и вопрос о национальностях» [179], автор якої не бачив загрози у слові «жид», водночас знайшов підривні сепаратистські ідеї у відповідях «Основи», на чому наголосив та спробував звернути увагу російської публіцистики, закликавши провідні журнали стати суддею у спорі. Відповідали «Сиону» П. Куліш і М. Костомаров. Останній, зокрема, писав: «За иудеев восстает на нас вся литературная Великороссия. Врагов у нас много, враги сильны. Но делать нечего, убежать постыдно, и *громады* бросать не подобает» [162, с. 39]. Дійсно, цілий ряд журналів підтримали заклик «Сиона» [456, с. 89].

Ця дискусія цікава тим, що торкається взаємовідносин двох народів, які не були панівними у державі. На користь українцям – кількість та автохтонність, на користь євреям – мода, про що писав М. Костомаров: «*Русский Вестник* увлекся модою. Для него при слове Еврей существует только одна отвлеченная идея равноправности; исторической почвы совсем нет; современных отношений к юридическим и экономическим условиям жизни южнорусского народа он и знать не хочет... – До этого народа [українського – *К.Г.*] дела нет: он теперь уже не в моде!» [162, с. 55]. Ця суперечка для дослідників суспільної думки важлива й тим, що вона відверто демонструє саме її «українську» складову, яка засвідчила єдність народного та інтелігентського сприйняття єврейської проблеми.

Прийоми та риторика української сторони на сьогодні виглядають жорсткими. Так, Португалову радили не тільки добирати слова, а й водночас подумати «и о нашей народности, которая имеет же свои права, и прежде всего, право говорить тем языком, которым оно всегда говорило?» [180, с. 139]. Але в українських реаліях того часу була й інша проблема: «До сих пор еврейское племя живет особняком ... не имеет ничего общего с нашим народом и не сделало ни одного

шага к сближению» [180, с. 141]. Так розуміли питання не лише українофіли. Не виключенням був і Герсєванов.

У серпні 1860 р., через непорозуміння з Одеською цензурою, М.Б. Герсєванов звернувся до Санкт-петербурзького цензурного комітету з проханням дозволити видання двох статей, надрукованих ним за рік до того у «Северной пчеле» однією брошурою під назвою «О народном характере евреев и вторжении их в Россию» з декількома змінами і загальним висновком [273]. Місяць пішов на узгодження з Центральним цензурним комітетом і незабаром в Одесі була видана брошура з цензурованою назвою «О народном характере евреев» [60].

Імовірно, працюючи над статтями, М.Б. Герсєванов занурився в історію єврейського народу, яка його вразила і він відчув потребу поділитися відкриттям, особливо на тлі дискусій перед наданням євреям більших громадянських прав. У статтях у «Северной пчеле» та у брошурі ще більше була розширена історична частина й, відповідно, висновки стосовно перспектив співіснування християн та іудеїв. М.Б. Герсєванов спирався не лише на досвід історичної науки, але й на положення гуморальної медицини, про жовч, як одну з чотирьох визначних рідин для характеру людини. Чи був цей аналіз пошуком істини, чи аргументом на підтримку власних уявлень? Скоріше друге. Однак в основі лежало не прагнення до навмисного викривлення, а недостатність наукового інструментарію у пересічної, небайдужої людини. Картина єврейської історії у М.Б. Герсєванова виходила сумна та жорстока, під соусом жовчі. Автор сам писав, що в таких умовах нема чого чекати від народу. Але Микола Борисович був далекий від песимізму стосовно перспектив співіснування різних народів імперії.

Одне з місць, які цензура прибрала з рукопису – пасаж про користь від міжконфесійних шлюбів та «возможность дарования кроме того Евреям полноправия» [268, арк. 2]. Тут М.Б. Герсєванов виявився надто ліберальним. Зближення культур бачилось йому перспективним. Але, як і українські однодумці, він вважав, що кроки назустріч повинні зробити ті, кому це все ж більше потрібно, тобто євреї, християни ж підтримають, бо позбавлені жовчі, добродушні та недалекоглядні. У результаті «цивилизация вообще выиграет от этого сближения,

которое обещает ей содействие племени умного и энергичного». «Расовой ненависти нет и в книге Н. Герсеванова... автор, в сущности, желал бы сближения христиан с евреями, но его тревожит, что евреи ненавидят другие народы», – йшлося в статті «Антисемитизм в России» [340, с. 736]. Але не всі читачі були налаштовані поблажливо.

У «Московских ведомостях» за участі М.Б. Герсеванова розгорнулася ще одна дискусія. Доктор Я.М. Пассовер, штаб-лікар, власник клініки лікування холодною водою [159], єврей за походженням, знайшов історичні похибки та сперечався з приводу наявності причинно-наслідкових зав'язків між подіями тисячолітньої давнини та сучасністю. Але сам він, зокрема, писав: «Англия теснит Индию не потому, чтобы им особенно нравился процесс покорения и теснения, а для того чтобы вызвать покоренные народы к полноправной политической и гражданской жизни». Доктор був ображений версією М.Б. Герсеванова щодо походження афганців від іудеїв та ймовірними людськими жертвоприношеннями останніх у давні часи. Це, на думку критика, «высокая галиматья» [188]. Наш герой, наводячи ці не беззаперечні факти з давньої історії, посилався на джерела. Пассовер посилався на інші джерела та емпіричний досвід: сам він людських жертв не приносив і не народив жодного афганця.

У результаті все звелось до порівняння авторитетності джерел. На боці Миколи Борисовича – знайомий українським дослідникам К. Мальт-Брюн з відомою роботою «Géographie mathématique, physique et politique de toutes les parties du monde», а також А. Moreau de Jonnès, дослідник єврейської історії М. Rabelleau, К. Ремона «Afghanistan» (1843 р.), Е. Гіббон, М. Костомаров та ін. Натомість Пассовер залучив працю А. Бальбі, вірогідно, «Atlas ethnographique du globe, ou Classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues» (1826 р.), підручник Г. Кльодена «Lehrbuch der Geographie» (1814 р.), праці Ю. Клапрота, Ф. Вількена, Х. Лассена та ін. М.Б. Герсеванов у полеміці визнавав свою програшну позицію, адже сам писав у маєтку, де під рукою – лише власна бібліотека, а московський лікар мав ширші можливості. Дивна дискусія, яка мала б

відбутися на університетському семінарі, а не на шпальтах газети між лікарем та військовим.

Аналізуючи особистість М.Б. Герсеванова, виникає питання – навіщо він взагалі вступив у цю полеміку? Його відповідь не справляє враження Маніфесту, не виблискує непохитністю позиції, «єврейське питання» не було для нього чимось настільки важливим, щоб ламати списи. У своєму дописі він виправдовувався (один з небагатьох разів), що захищає не історичні інтерпретації, а власне право висловитися. А відповідь на питання «навіщо?» дав сам М.Б. Герсеванов: «Мы отвечали бы презрением на статью сплошь наполненную подобными выражениями, постарались бы изгладить из памяти имя критика, который пользуется свободой писать для того, чтобы ругать безпощадно человека, котораго вина вся в том, что не разделяет ученых его мнений; но он назвал нас публично и бездоказательно лжецом; такой клеветы, высказанной в первый раз, человек, себя уважающий, не может оставить без ответа» [82]. Позицію М.Б. Герсеванова супроводжувала примітка редакції «не можем согласиться» [82]. Більше Микола Борисович цієї теми не торкався.

Пассовер, своєю чергою, в одному номері з відповіддю М.Б. Герсеванова, опублікував «Ответ на ответ», який вже залишився без уваги. Агресивність Пассовера у цій дискусії нашттовхує на думку, що мотивацією для її початку стало не ображене національне почуття, а якась особиста проблема, брошура ж М.Б. Герсеванова просто опинилась під рукою. Але саме цей коротенький, побіжний, можливо, навіть випадковий епізод, який потрапив на шпальти московської газети, у подальшому став приводом для клеймування М.Б. Герсеванова «черносотенным публицистом».

Мимохідь варто відзначити, що питання походження афганців остаточно не вирішено до сих пір. Людські жертвоприношення були властиві багатьом культурам, і, за виключенням прикрих рідкісних девіацій, поборені самим розвитком людства разом з вірою у цілющі властивості холодної води проти сифілісу.

Таким чином, відмічаємо схожість позицій української «Основи» та М.Б. Герсеванова. Перша знаходила обґрунтування положенню євреїв та

відношенню до них інших народностей у прикладах української історії, другий – у світовій. Однак вони сходились у трактуванні причин непорозуміння двох народів і шляхів його подолання. Тому, щодо «єврейського питання» Миколу Борисовича можна вважати представником не російської суспільної думки, а української її складової (не через національну приналежність, а завдяки глибокому зануренню до теми).

3.5. Візуалізація суспільної проблематики

Даний сюжет, на перший погляд, доволі несподіваний у творчості М.Б. Герсеванова. Невипадково на нього зовсім не звернули увагу біографи. Звернення до нього у даному дисертаційному творі стало результатом архівної евристики, в ході якої виявилось, що аналіз візуальної художньо-сатиричної складової у творчій спадщині М.Б. Герсеванова допомагає створенню більш цілісно портрету.

Історія карикатури здебільшого цікавила мистецтвознавців та художників. Соціокультурний та політичний контекст їх появи розглядалися побіжно. Найбільш ґрунтовні роботи на цю тему належать О.В. Швинову, Л.Р. Варшавському та Г.Ю. Стерніну [321; 515; 543]. Дві останні з них не позбавлені недоліків, притаманних радянській історіографії загалом: за художнім аналізом проявлявся класовий підхід та надмірне акцентування на класовій боротьбі. Тим не менше, Л.Р. Варшавський компліментарно згадав М.Б. Герсеванова у зв'язку з «Альбомом» Дурова «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны», але проаналізував його у відриві від постаті автора, незважаючи на псевдонім, все ж встановленого цим відомим російським мистецтвознавцем. Таким чином, наш герой увійшов в історію карикатури, що пройшло повз істориків та краєзнавців.

Період 1858 – 1860 рр. – від переведення до запасу до обранням повітовим предводителем дворянства – видався для Миколи Борисовича вкрай плідним на публіцистичній ниві. У 1858 р. він отримав час і можливість для великої закордонної подорожі, час на спостереження та аналіз. Його було обрано

повітовим предводителем дворянства, отже, він мав впевненість у собі та бачення перспективи. На фоні активізації російської публіцистики загалом, все це призвело до появи близько 30-ти нових робіт М.Б. Герсеванова.

Серед строкатої тематики статей Миколи Борисовича завжди залишалась одна, ближча до серця – армійська. Після болючої поразки в Кримській війні російську армію цілком зрозуміло піддавали критиці, проте, на думку М.Б. Герсеванова, не завжди доречній. Знайшлося багато журналістів, які прагнули догодити суспільству: «Вкус публики настроен в сию минуту против военного звания» [39]. І Микола Борисович, як міг, встав на захист честі військового стану.

Перед російським суспільством постало питання доцільності значної кількості війська, що було наслідком емоційного потрясіння від поразки. Але сам факт того, що воно таки виникло, що армія не виправдала суспільних сподівань і стала об'єктом для критики, до глибини душі вразив М.Б. Герсеванова. У відповідь на заклики сильно скоротити військо Микола Борисович знаходив переконливі аргументи: велика площа держави, відсутність природних кордонів, численність сусідів, багатоетнічне населення тощо не залишають доводів за скорочення армії.

Висміювання армії у карикатурах виявилось для М.Б. Герсеванова ще більш образливим. Та перш за все його турбувало, що військові, які ризикують життям, проводять час у походах, у незручностях, нехтують сім'єю, власними інтересами, стали об'єктом глузування та прискіпування. Тож і його відповідь на це була більш емоційною, з намаганням ніби присоромити: «Доблесть его [офіцера – *К.Г.*] души видно в поле, не в гостиной. Может ли писатель оценить военную доблесть, он, считающий за подвиг, если пред выходом карикатуры, поработает час лишний», адже той же карикатурист, «выходя из театра и отыскивая вечером карету, схватит он грипп, который ставит в особую заслугу». І так проходить все життя – «тепло, удобно, весело, сытно, отрадно душе и телу. Поэзии, правда, нет; но есть проза, мягкая, нежная, музыкальная, успокоительная» [55].

М.Б. Герсеванов високо цінував звання військового, де честь – джерело усіх дій, а відданість – щоденна чеснота. Не маємо підстав запідозрити його у нещирості. В особі генерал-майора гармонійно поєднувалися гордість за

приналежність до військового звання, розуміння багатогранної відповідальності, яка лягає на тих, хто носить це звання, та почуття гумору, а надто самоіронії. На жаль, можна лише здогадуватись, які саме карикатури образили М.Б. Герсеванова, але, зрозуміло, що сатиричний жанр (якщо він належної якості) не повинен ставити за мету образити, а скоріше акцентувати на недоліках, над якими варто працювати. Будь-яка інформація, текстова або візуальна, потребує інтерпретації. Якщо карикатура зображувала погано вдягненого, голодного офіцера, виникало питання: висміювала вона військових чи наголошувала на необхідності покращень в армії?

Подібні міркування виникли й у піхотного офіцера І. Кірша, який на сторінках «Русского инвалида» адресував звернення до М.Б. Герсеванова [158]. Цей офіцер виклав власні погляди на життя військових, які, незважаючи на одноманітність буття, численні самообмеження, нерозуміння з боку цивільних, мали могутнє відчуття обов'язку, яке «твердо ведет их вперед, – ведет и на встречу, часто глядящей им в очи, смерти, и на борьбу с бездною докучливых мелочей, иногда безжалостно оскорбляющих их самолюбие» [158]. Крім того, думки Кірша цікаві спостереженнями та узагальненнями про «преобладающее ныне у нас направление разоблачать некоторые предметы, прежде прикрывавшиеся различными привилегированными покровами». «Действительность ясно говорит нам, – писав він, – что многие из членов нашей семьи далеки от совершенства, что есть даже такие личности, которых существование в среде этой семьи, быть может, не вполне уместно». Унікально відвертий тон (як для людини з військового середовища) робить невелику статтю дуже змістовною. А конкретне запитання: «Таково же воззрение г. Герсеванова вообще на все попытки, предметом которых: показать пытливому взгляду общественного мнения некоторые идиотизмы, неизбежно встречающиеся и в нашей корпорации, подобно тому, как и в других?», не могло не підштовхнути Миколу Борисовича до відповіді, хоч і неспішної.

Статтю «О Карикатурах» М.Б. Герсеванов розпочав зауваженням: «Хотя личность наша, как нам кажется, могла быть оставлена в стороне, но имея в виду дело, а не лица, с удовольствием отвечаем на призыв Г. Кирша» [55]. У відповіді М.Б. Герсеванов сформулював важливі для подальшого розуміння постулати, як от

«в сущности исправляют нравы не по ея [Комедии – К.Г.] силам и не по силам литературы вообще. Все, что она может сделать – это указать на смешную сторону общества» [55]. Апелюючи до прикладів Мольєра, Бомарше, Фонвізіна, Грибоедова, Крилова, Булгаріна, Гоголя, Щєдріна та ін., М.Б. Герсеванов наголошував, що, незважаючи на популярність та вивченість їх творів, дурні не перевелися, біс продовжує бити у ребро літнім людям, хабарі дають та беруть і, таким чином, практична-виховна користь комедії не доведена. З приводу війська, як об'єкту карикатури, він відповів таким чином, що військова спільнота базується на дисципліні та честі, які працюють, коли солдат, офіцер та генерал люблять своє звання та пишаються ним. Для цього корисніше підвищувати їх статус, чому карикатури не сприяють. Карикатуристам Микола Борисович пропонував звернути увагу на гетер та діячів відкупу (перші, до речі, були йому більш симпатичні).

Таким чином, Герсеванов та Кірш стояли на спільних позиціях, що військове життя небезпечне, важке, брудне, але чесне та шляхетне. Різниця полягала у тому, що Кірш вважав, що люди, які обрали собі таке життя, не образяться на висміювання. М.Б. Герсеванов же був переконаний, що таких людей не можна висміювати.

Після статей про карикатури, М.Б. Герсеванов встиг і сам звернутися до цього жанру, видавши під псевдонімом «Дуров» альбом «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны» [123]. У грудні 1859 р. Микола Борисович два рази особисто представляв його до Цензурного комітету, де «личность Г.М. [генерал-майора – К.Г.] Герсеванова, представившего этот альбом в цензуру, была в точности известна в Канцелярии Комитета, так как от того же Г. Герсеванова было представлено несколько статей его, и сверх того в том же декабре 1859 г. рассматривались два его сочинения: 1) О народном характере Евреев и 2) об Жанне Д'Арк (на французском языке)» [267, арк. 3]. Після внесення деяких змін у рисунки та підписи (зокрема замінено «помещица» на «жительница») альбом було дозволено до друку, що й було зроблено вже у січні 1860 р.

Загалом «Похождения» – це 19 карикатур у 6 зошитах, умовно поділені нами на політичну, соціальну та літературну тематику. Авторами були як мінімум

чотири карикатуристи. Чіткий підпис залишив лише А. Русін, олівцю якого належать 4 роботи, по 4 у сховані під криптонімами «AB» та «DR», три під «H» та ще 4 роботи підпису не мають. Літографували оригінали Б.А. Діль та І.П. Беггров.

Ідентифікація змісту карикатур є проблематичною, адже, як класичні, вони мають короткий підпис, який не завжди викликає чітку асоціацію у сьогоdnішнього читача. Простіше ідентифікувати політичні сюжети (їх 5), які мають поширені маркери: обскубаний орел – Франція, маленькі люди у фесках – Туреччина. Не зважаючи на свіжу пам'ять про програну війну, Франція та Туреччина залишились найчастішими героями карикатур і висміювались за малу вагомість.

Свіжим сюжетом можна вважати картину з Федорою, яка тримає на руках малого бородатого чоловіка у черкесці з підписом: «Федора: Ах ты горный волчонок; насилу тебя поймала. Пора перестать кусаться. Будешь умницей? Имам Шамиль: Буду умницей маменька; только побольше давай конфет», – посилення на «нещодавню» здачу в полон князю О. Баратинському Шаміля на вигідних для себе умовах. Літературні сюжети (також 5) зображали головним чином М. Гоголя в образі свині з головою людини, яка «кажется уж не жалея рыла я там изрыла весь задний двор», і очікувано знайшла лише «навоз да сор».

Соціальна проблематика домінувала в альбомі (10 сюжетів), ідентифікувати їх складніше за все, але точно, що М.Б. Герсеванов, який давав поради карикатуристам, сам звернувся до теми відкупу і в альбомі декілька разів під іменем «Штукарев» зобразив відомого відкупника «Кокорєва». У змістовному плані в «Похождениях» бачимо специфіку, притаманну російській суспільній думці загалом: коли йшлося про міжнародні справи, то образ Федори – Росії, максимально приємний, мудрий та сильний, а щодо внутрішніх проблем Федора стає недалекоглядною, довірливою, нерозумною. Історик графіки Л.Р. Варшавський так охарактеризував зміст альбому: «Может быть, патриотические мотивы в альбоме и явились громоотводом от цензурных поползновений для тех двух-трех карикатур в альбоме, в которых социальные истолкования сюжета получают свою остроту» [321, с. 129]. Так, гострою йому

здалася карикатура «Федора строитель», в якій висміяно сподівання на «авось», «сойдет», «на глаз», «на угад» і т. п. Важко бути впевненим стосовно логіки наповнення альбому, адже 19 робіт – це не так багато, щоби повно розкрити проблеми Російської імперії. Втім, розуміючи М.Б. Герсеванова, мабуть, все ж точніше можемо стверджувати, що він був послідовним і сюжети карикатур переплітаються та логічно накладаються на сюжети його публіцистичних текстів.

Вірогідно, карикатури мали успіх, адже відставний підполковник Георгій Палеолог придбав у М.Б. Герсеванова права на друк та продаж другого видання альбому за 800 крб. [267, арк. 5]. Але після літографування малюнків і нового звернення до Комітету, Палеолог отримав від цензури відмову. Потому він намагався отримати компенсацію за витрати, яка була передбачена законом, адже він придбав дозволені до друку малюнки. На що Комітет відповідав простими відписками. Важко однозначно оцінити вплив «Похождений» на суспільну думку або на жанр карикатури, скоріше навпаки, саме видання стало виразом нагальних питань суспільної думки в актуальній художній формі. Незважаючи на успіх, або відсутність невдачі, М.Б. Герсеванов не продовжив діяльність на цій ниві.

Отже, жанр карикатури міцно закріпився у російській публіцистиці другої половини XIX ст. Це образотворчо-літературне мистецтво було досить не простим для виконання, адже потребувало об'єднання сил авторів, художників та літографів, а також складним для цензурування. Однак карикатура стала своєрідним майданчиком для висвітлення найгостріших соціально-політичних та економічних питань у зрозумілій багатьом формі, а проаналізований альбом розкрив іще одну несподівану грань творчості М.Б. Герсеванова.

3.6. Військові студії та публіцистика

Військові студії М.Б. Герсеванова не зовсім коректно відносити до публіцистики, адже вони стосуються його професійної діяльності. Але готовність до публічного обговорення будь-яких проблем та досвід у цьому – безумовний результат попередньої публіцистичної практики.

Активність у військовій тематиці була спричинена Кримською війною. Це справедливо не лише для М.Б. Герсеванова, але й для всієї російської суспільної

думки. Більше того, поштовх цей був травматичним. До цього часу на рахунок російської армії було небагато програних кампаній. Суспільна цивільна думка шукала причини поразки, винних, що на фоні розвитку публіцистики та ліберальних надій, пов'язаних з новим імператором, призвело до нових форм висловлення, в тому числі й карикатур, на власну армію. Військова спільнота на фоні такого несподіваного наступу традиційно зімкнула ряди. Офіційна виважена позиція була висловлена у великих наукових дослідженнях генерала, військового інженера Е.І. Тотлебена [213], віце-адмірала О.П. Жандра [154], генерала, військового історика М.І. Богдановича [312]. Але щодо ступеню їх виваженості все ж варто згадати зауваги О.С. Меншикова, висловлені у розмові з близьким да нього сенатором К.І. Фішером, відносно праці Тотлебена: «Он не знал, что писал, потому что не писал. Милютин (військовий міністр – *К.Г.*) выбрал сам в историографы офицериков Генерального штаба и роздал им по частям; тенденция была им дана; документы не подходящие под программу, обойдены. Так каждый мальчик написал свою тетрадку; Тотлебен сшил тетрадки и сочинил заглавный лист. Вот вам и история» [215, с. 319-320]. До того ж масштаб цих праць також виключав можливість оперативності, тож вони стали надважливим доробком історіографії, але не швидко не задовільнили потребу суспільства у поясненні катастрофи. Це намагалися зробити всі без винятку вже чисельні на той час російські видання, які друкували велику кількість новин з фронтів, а після закінчення кампанії – спогадів учасників.

Дослідники історії Кримської війни не можуть поскаржитися на відсутність джерел, відповідно й історіографія явища більш, ніж насичена, у тому числі й узагальнюючими працями з історії суспільної думки, написаними ще радянськими істориками [406]. Та все ж зауважу, що дослідники різних країн традиційно віддавали перевагу вивченню військової історії цієї війни, майже залишаючи осторонь проблеми, теми сприйняття цієї події суспільством, її впливу на світогляд та художню творчість, того, як вона закарбувалася в історичній пам'яті. Лише в останні роки на цьому напрямку стали помітні певні зрушення [504; 534; 535; 542; 547; 552]. Та, на жаль, це не стосується української історіографії. І до цього часу

українські історики взагалі мало уваги приділяють Кримській війні, тим більше проблемам її сприйняття суспільством. Навіть в узагальнюючих працях з історії XIX ст. цій війні приділяється всього декілька рядків типової інформації [299].

М.Б. Герсеванов почав висловлюватися стосовно ходу війни ще до її завершення й, враховуючи умови, це вказує на те, що він яскраво відчував, що щось пішло не так. У лютому 1855 р. Микола Борисович написав спростування на пересуди журналів союзників з приводу жорстокої поведінки російського майора Ангело в Інкерманському бою [253, арк. 33-34 зв.], де той нібито наказував добивати поранених. Симптоматично, що стаття ця була викликана бажанням саме відповісти іноземцям. Подібна мотивація не унікальна для М.Б. Герсеванова. Капітан Генерального штабу В.М. Анічков у вступі до своїх нарисів пояснював причину їх появи: «Наше описание существенно различествует от множества газетных статей и брошюр, появившихся о том же предмете в Западной Европе, в которых часто подвергаются произвольной критике автора события не только не объясненные, но даже еще не свершившиеся» [127, с. 2].

Свою записку Микола Борисович не опублікував, а наступна – «Поле мертвых близь Севастополя» – з'явилася в «Русском инвалиде» [101] і 5-му випуску «Материалов для истории Крымской войны и обороны Севастополя» [102]. У цій статті М.Б. Герсеванов наголошував, що англійці та французи забули, що вони – християни і за власною волею стали під знамена півмісяця. Це, на його думку, стало результатом уявної освіченості, яка зумовила перемогу марновірства і невігластва. Англійці більше шкодують втрачених коней, історія кожного з яких відома та записана, ніж десятки тисяч померлих солдат. Навіть поховання мертвих союзники спершу довіряли туркам, які особливо не розбирали чи живий, чи мертвий російський вояк: «Потомки нынешних клеветов магометанства, объезжая через два-три века обширнейшее в мире поле мертвых, будут думать: нечестивый XIX век! Сколько десятков тысяч легло здесь жертвами, принесенными для осуществления богопротивной мысли» [102, с. 422].

Як вже зазначалося, у 1858 р. М.Б. Герсеванов отримав можливість здійснити закордону подорож, у рамках якої відвідав країни-союзниці і не лише з

туристичним інтересом. Значну увагу він приділив аналізу військової організації цих країн. Його спостереження стали основою ґрунтовної статті «О причинах тактического превосходства французов в кампанию 1854 и 1855 годов» [69]. Ця робота стосувалася не лише французів, а містила аналіз підготовки та дій власне російських військ. Не будемо стверджувати, що саме Герсеванов вкотре вперше гостро актуалізував їх, але більшість його зауважень були враховані в рамках реформ, які розпочались у війську після поразки в Східній війні.

Не всі роботи цього періоду було надруковано. Наприклад, у лютому 1868 р. Микола Борисович планував написання історії Дунайської кампанії 1854 р. З проханням «о позаимствовании копий с документов из Департамента Генерального Штаба и других архивов Военного Министерства, что облегчит собрание материалов», він звернувся до військового міністра Д.О. Мілютіна [254, арк. 30], однак отримав відмову: «Доставление Вам копий дел Военного архива совершенно невозможно» [254, арк. 31]. Чи повністю це відбило бажання збирати матеріал іншими шляхами та досліджувати тему, не можна бути впевненим, але наразі подібної публікації не знайдено.

У червні того ж 1868 р. М.Б. Герсеванова турбувала вже інша проблематика: «Я занимаюсь историею втораго и третьяго разделов Польши и мне необходимо ознакомиться с делами военного ведомства, могущими служить к изучению и объяснению действий русских войск в Польше с 1792 по 1795 год. Имею честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство [Д.О. Мілютіна – *К.Г.*] о допущении меня в подведомственные Вам архивы для занятий означенным предметом» [254, арк. 67]. Хоч цього разу звернення мало схвальну резолюцію «Вам открыт доступ в военно-ученый архив Главного Штаба» [254, арк. 68], результат досліджень М.Б. Герсеванова також невідомий.

Найбільший резонанс очікувано мала тема Східної війни. У 1863 р. вийшла вище згадувана велика тритомна робота колективу авторів під керівництвом Е.І. Тотлебена «Описание обороны Севастополя». Офіційним винуватцем поразки було визнано князя О.С. Меншикова і ця версія не сильно різнилася з укоріненою в суспільній думці. М.Б. Герсеванова такий висновок не задовольнив. Відстоюючи

свій варіант правди, він зіштовхнувся не лише зі старими особистими конфліктами, а й з особливістю функціонування законів у Росії, які часто називають «національними», як от верховенство волі високопосадовця над положенням Закону.

Активність, з якою М.Б. Герсеванов взявся захищати колишнього начальника (той для спростування звинувачень нічого не робив), могла б викликати здивування, як би не минулий публіцистичний досвід. Часом М.Б. Герсеванову було достатньо й меншого приводу. До того ж, звинувачення на адресу командуючого кидали тінь і на його Штаб, в якому Микола Борисович був особисто при князі, очолював Штаб та був генерал-квартирмейстером. Коли на зміну О.С. Меншикову для командування російським військом було призначено М.Д. Горчакова, з ним прийшов і новий Штаб, у тому числі в особі П.Є. Коцебу, який, власне, й очолив Штаб, та С.П. Бутурліна.

У 1866 р. М.Б. Герсеванов подав на розгляд цензури дві статті – «В заштиту Князя Меншикова» и «В заштиту генерал Данненберга». Микола Борисович під «захистом» розумів думку про неправдивість звинувачень Меншикова в тому, що він не передбачив масивного десанту союзників, а Данненберга, як командуючого військами при карколомно програному Інкерманському бою за помилки в надісланих диспозиціях. Статті потрапили в роботу до військового цензору Л.Л. Штюрмера, однокурсника М.Б. Герсеванова по Військовій академії. За правилами цензури обидві статті мали бути дозволені до друку, але існували «некоторые уважения, заставляющия меня воздержаться от пропуска рукописи» [251, арк. 1]. Після консультацій з військовим міністром, в якості приватної відповіді, цензору, як «старому приятелю», було доручено відповісти: «Что первая статья может поднять вновь ту невоздержанную и назойливую полемику, которая ведена была после Парижскаго мира, иностранными и русскими повременными изданиями, и об возобновления оной не может желать ни наше Правительство, ни князь Меншиков. Что вторая статья, если и достигнет (?) предположенной цели, то вина подчиненнаго упадет на его начальника, т.е. на князя Меншикова и что обе

статті, не можуть бути приємні автору сочинення об обороні Севастополя [Е.І. Тотлебену – К.Г.]» [251, арк. 1, 1 зв.].

Цензор не бажав брати на себе відповідальність і дозволив би друк лише за наявності письмових згод О.С. Меншикова, П.А. Данненберга та Е.І. Тотлебена, що виявилось неможливим. Зі змістом своїх статей Микола Борисович ознайомив Е.І. Тотлебена, з метою змінити його думку стосовно означених питань, на що той відповідав, що мети не досягнуто, і взагалі «так как В.П. желал знать мое мнение, то скажу откровенно, что считаю излишним печатать эту статью, потому что это могло бы повлечь к бесполезной полемике весьма щекотливого свойства и поставит меня в крайне неловкое положение относительно Кн. М. Тем, что я буду вынужден доказать самым положительным образом то, о чем мною сделаны были только намеки» [251, арк. 4]. Цікаво, що у М.Б. Герсєванова було не менше трьох екземплярів цього листа, один яких отримав адресат (копія зберігається в архіві ВМФ РФ), а ще одна копія була зроблена у 1868 р. і наразі зберігається в РНБ, у фонді М.К. Шильдера (на той момент – ад'ютанта Тотлебена).

Незважаючи на натяки у несвоєчасності, М.Б. Герсєванов теми не полишив і 1867 р. у Парижі видав брошуру «Несколько слов о действиях русских войск в Крыму» [35]. Це компіляція неоприлюднених статей на захист Меншикова та Данненберга, виданої «О причинах тактического превосходства» і доповнення у вигляді документів. За версією, що була заявлена М.Б. Герсєвановим М.М. Похвисневу, начальнику Головного управління зі справ друку, Микола Борисович мав виїхати до Парижу на лікування і просто не встиг надрукувати її у Росії [270, арк. 1]. Проблему ввозу накладу брошури до Російської імперії було вирішено після надання військовим міністром Д.О. Мілютіним інформації про неї імператору: «Государь Император имея в виду, что в этой книжке не заключается ничего положительно противного правилам цензуры, не изволит находить достаточных законных причин к воспрещению впуска в пределы Империи экземпляров этого издания» [270, арк. 4]. Особиста резолюція імператора мала потішити М.Б. Герсєванова, але головного болю та клопоту з появою брошури у нього побільшало. О.С. Меншиков пережив цей факт досить спокійно,

Е.І. Тотлебен скопіював листа. Проти ж М.Б. Герсєванова розпочали кампанію штабісти М.Д. Горчакова – Коцебу та Бутурлін.

Цивільним іноді важко зрозуміти закони існування військової спільноти. Парадоксально, але навіть програні кампанії можуть бути запорукою нагород та підвищень. Сам Микола Борисович отримав підвищення – звання генерал-майора, але переведення з Генерального штабу до піхоти виглядало як «заслання». По-іншому склалася доля штабістів Горчакова. П.Є. Коцебу 1862 р. став Новоросійським та Бесарабським генерал-губернатором, С.П. Бутурлін, генерал-квартирмейстер – наступник М.Б. Герсєванова на цій посаді, у 1855 р. отримав звання генерал-лейтенанта, а з 1866 р. став помічником командуючого військами Одеського військового округу. Честь відкритої відповіді М.Б. Герсєванову випала С.П. Бутурліну. Причиною стало бажання спростувати «звинувачення» на адресу Горчакова про нерішучість його дії у ході кампанії, відверто спрямованими на відступ з часу головування військом. Мимохідь зауважу, що існує безліч протилежних оцінок дій обох командуючих та їх штабів, і думка М.Б. Герсєванова тут не унікальна. Виходячи з аналізу джерел, складається враження, що шляхетна мета захисту пам'яті померлого командуючого, безумовно гідної людини, була лише прикриттям банального зведення якихось особистих рахунків, а, можливо, просто глибокої антипатії. Небезпека від публікації М.Б. Герсєванова, яку відчували у військовій цензурі, міністерстві та Е.І. Тотлебен, виявилась надуманою.

Наприкінці 1868 р. Микола Борисович отримав дозвіл на ввезення брошури до Росії, а вже у липні в «Одесском вестнике» з'явилась рецензія невідомого автора «М», поділена на дві частини [171]. Рецензент у найбільш компліментарній манері відгукнувся на частину «Тактическое превосходство французов»: «Замечания о развитии новой тактики во французской армии, вызванной войной, которую французы вели в Алжирии, краткий взгляд на образ ведения этой войны, мнения о строе войск, об учениях, о боевых порядках Наполеоновскаго времени, влияние новой тактики французов на исход Крымской кампании, – все это вышло из под пера человека, вполне знакомаго с своим предметом, а потому и любопытно и

полезно для каждого военного» [171]. Що ж стосувалося оцінки дій Меншикова та Данненберга, «М» стояв на інших позиціях, високо оцінюючи думку Герсеванова як спеціаліста та очевидця, він аргументовано дискутував, підтверджуючи вислів, що «Фактів не існує, існують інтерпретації».

Незабаром у № 167 «Одесского вестника» було надруковано розлогий розбір брошури М.Б. Герсеванова, зроблений Бутурліним [131]. Стаття розпочиналась описом посад та посадових обов'язків Миколи Борисовича, які подавались у манері, що прозоро натякала на малу значимість М.Б. Герсеванова в армії – «без особой должности», «как старший, заведывал квартирмейстерскою частию в войсках» тощо. Ці зауваги, скоріше, можна сприйняти як натяк на слабку організацію Меншиковим роботи штабу. Розбір присвяченої йому частини просякнутий сарказмом та зверхністю, що супроводжувалося похвалами на адресу Е.І. Тотлебена та його внеску в оборону Севастополя. Бутурлін висловив здивування деякими документами, наведеними в брошурі, особливо тими, що торкалися дій Горчакова.

Задля кращого розуміння характеру дискусії варто навести один епізод. М.Б. Герсеванов вважав, що з отриманням інформації про десант союзників, Горчаков мав би висунути в Крим для підсилення тамтешнього угруповання військ як мінімум 2 піхотні корпуси. Натомість було відправлено 1 дивізію. Бутурлін же величаво пояснював, що не лише 1 дивізію, а ще й 2 уланські полки. Крім того, нібито Горчаков сам здогадався це зробити, а не за поради когось зі штабу, про що писав М.Б. Герсеванов. Більш того, після результатів програного Альмінського бою Горчаков направив до Криму резервну уланську дивізію барона Корфа, натомість до Одеси викликав три піхотні дивізії для оборони міста. Звучить солідно, але чи можна вважати ці рішення беззаперечно дієвими.

З точки зору тактики, відносно військових дій у Криму усталилася думка, що в умовах півострова, найефективнішою могла бути піхота, підтримана артилерією. Використання ж кінноти повинно обмежуватися швидкими вилазками. З цього приводу М.Б. Герсеванов зробив зауваження у листі до П.К. Менькова: «Нам нужна пехота, прислали кавалерию, которая объела Край, нам нужны штуцера,

прислали сестер милосердия» [284, арк. 17]. Тобто, якщо й не можна назвати Горчакова бездіяльним, то й знавцем ситуації на театрі військових дій також ні. В іншому місці Микола Борисович писав, що під впливом трагічного характеру військових дій влітку 1855 р. Горчаков був готовий відступити з Севастополя, а то й взагалі залишити півострів. Не сталося цього через якогось його неназваного знайомого, який вплинув на головнокомандуючого. Але серед різних варіантів спростувань бажання відступати Бутурлін обрав цитату Горчакова з наказу: «Севастополь приковывал нас к своим стенам. С падением его, мы приобретаем подвижность и начинается новая война, война полевая, свойственная духу русского солдата» [131].

Нарешті, у найменш емоційній, найбільш раціональній частині, вже апробованій Герсевановим в окремих статтях, частині про причини поразки, Бутурлін знайшов не мінус, а думку, яку сприйняв як банальність: «Что касается до невыгодного влияния на исход войны в Крыму, приписываемого автором отсутствию у нас железных дорог в южном крае, то конечно никто против этого спорить не станет; но обстоятельство это так известно всем и каждому, что едва ли стоило об нем упоминать» [131]. Всім відомий факт був очевидним ще до 1854 р., а залізниць від того не побільшало. Крім того, очевидність цього факту, про який не варто й згадувати, не зупинила самого Бутурліна від написання статті «О военном значении железных дорог и особенной их важности для России» [132].

Рецензія невідомого «М» продемонструвала, що брошура М.Б. Герсеванова мала безліч спірних моментів, пов'язаних, головним чином, з інтерпретацією об'єктивно встановлених обставин. Відгук же Бутурліна не можна назвати рецензією, він не демонстрував глибокого знання військової складової, як і розуміння ситуації або знайомства з іншими роботами автора для аргументованої критики. Це був просто емоційний випад. Якщо б Бутурлін забув про самолюбство та загравання з недвозначними натяками, а сконцентрувався на предметі, місце в «Одесском вестнике» було б витрачене з більшою користю.

На Герсеванова ж найбільше враження справила фраза: «г. Герсеванов взводит (хотя конечно безсознательно, как мы то думаем) клевету на покойного

главнокомандующаго» і він очікувано став боротися за своє чесне ім'я. З публікацією відповіді на зауваження та звинувачення Бутурліна виникли проблеми. Микола Борисович надіслав Сергію Петровичу варіант відповіді, щоб та не стала неочікуваною. Та останній відповів, що залишає за собою право на зустрічну відповідь, що не мав на увазі образити честі «колишнього товариша по зброї», але що стосується «содействия, о котором вы меня просите, принимая во внимание вашу репутацию (известность, доброе имя), я не смог бы Господин, её вам оказать никоим образом, так как я не имею ни единого отношения с Цензурой, а также с Редакцией Одессой Газеты». Крім того, Бутурлін зізнавався, що й його власна стаття «издана в этой газете, только по инициативе генерала Котцебу, который сильно хотел, чтобы эта статья вышла в свет» [287, арк. 5].

Можливості відповіді М.Б. Герсеванова присвячена ціла архівна справа, яка починається з рідкісного документу – прохання окремого одеського цензора до Центрального цензурного комітету дозволити друк статті Миколи Борисовича: «Руководствуясь ст. 163 Уст. Ценз. По Прод. 1863 г. и можно бы было, подвергнув статью Генерал-Майора Герсеванова некоторым модификациям предложить редактору Одесского Вестника поместить ее в издаваемой им газете, но принимая во внимание, что Его Высокопревосходительство господин Новороссийский и Бессарабский Генерал-Губернатор [П.Є. Коцебу – *К.Г.*] не желает, чтобы статья эта появилась на страницах Одесского Вестника, я не счел себя в праве разрешить настоящее затруднение собственною властью» [267, арк. 2]. Тобто, хоч за законом і можна, але немає на те волі людини, яка стоїть над законом.

До цього М.Б. Герсеванов направив свою статтю просто до редакції газети. Але редактор ознайомив з нею генерал-губернатора і не отримав згоду на друк, хоч така і не була потрібна. Рада Головного управління по справам друку стала на сторону М.Б. Герсеванова, визнаючи, що це відповідає сенсу законів. Крім того, публічне значення образливих висловів на адресу автора брошури не зменшується від заяв, зроблених Бутурліним у приватному листуванні [269, арк. 6]. Та й ці аргументи не головні. Рада Комітету радила П.Є Коцебу все ж таки дозволити друк відповіді, адже «в противном случае он может напечатать возражение независимо

от Одесского Вестника и при этом допустить нежелательныя пререкательства относительно встречаемых им затруднений по сему делу в Одессе» [269, арк. 7].

У № 98-му «Одесского вестника» була надрукована стаття «Ответ генералу Бутурлину» [84], де М.Б. Герсеванов намагався відповісти й на закиди стосовно власної трудової біографії, але лише побіжно й сконцентрувався на уточненні та доповненні наведених у брошурі фактів. М.Б. Герсеванов також помітив, що Бутурлін ніби й не погоджувався з ним, а насправді ніде й не суперечив. Що стосується закидів у необ'єктивності, відповідав показово: «От историка можно требовать полного безпристрастия, от очевидца и участника – никогда. Очевидцы, в особенности участники, важных происшествий, не могут не иметь своих убеждений, очень сильных и честных, которыя впоследствии общественное мнение признает пристрастиями. От него требуется преимущественно честность убеждений и добросовестность при изложении фактов» [84].

Та у цій боротьбі за гласність М.Б. Герсеванов не повністю обіграв цензуру та волю високопосадовців. Він поділив відповідь на дві частини, але завершальної надруковано не було, адже «возлагаемая на редакцию газеты обязанность уже однажды г. Сокальским [редактор «Одесского вестника». – К.Г.] исполнена, и нет основания требовать от него исполнения этой обязанности неоднократно, тем более, что на возражение, помещенное в № 98 «Одесского Вестника», оскорбительных для Вас опровержений больше не появлялось» [269, арк. 19, 19 зв.]. Ця відповідь виявилась достатньо образливою й у 1870 р. «Ответ генералу Бутурлину» в повному, а, можливо, в розширеному варіанті, було видано в Одесі окремою брошурою [83], щоправда без прізвища автора на обкладинці.

Таким чином, хоча М.Б. Герсеванов часто змінював теми, зацікавлення, однак у жодному випадку його позицію не можна назвати поверховою. Тематична строкатість його творчості не виглядає чимось неорганічним. Вдумливість та ретельність підготовки відрізняють стиль М.Б. Герсеванова, що не завжди тотожне досягненню істини. Більшою мірою це пояснюється наявними у автора джерелами, ніж некомпетентністю. Особливою рисою М.Б. Герсеванова можна вважати готовність визнавати помилки, він був відкритим до діалогу та контраргументів.

Але у питаннях професійних він був більш впевненим у собі, що не дивно, адже часом слабкість позиції у дискусії пояснювалася неповнотою бібліотеки/інформації. Професія ж передбачає повне володіння фаховими військовими проблемами.

Характерно, що кожного разу беручись за перо, Микола Борисович глибоко опікувався темою, для нього не було «великих» та «малих» питань. Якщо умовно перегорнути класичний для середини ХІХ ст. великий журнал, поділений на десяток секцій, рубрик з розрахунком для всієї сім'ї, то М.Б. Герсеванов не залишив «слідів» хіба що в поезії. Він виявився включеним в обговорення практично всіх важливих проблем суспільного життя країни та її регіонів. Різноманітність тем зробила його прізвище відомим всюди в імперії – від Одеси до Сибіру. Водночас ця різноманітність завадила формуванню цілісного суспільного, а згодом й історіографічного образу М.Б. Герсеванова. Поціновувачі творчості Гоголя мало цікавились економічною історією Сибіру, сибіряки не переймалися особливостями вирощування живоплоту на Півдні України, а позиції Герсеванова стосовно єврейського питання більшою мірою зацікавили євреїв, які мало турбувалися полюванням на ховрашків. Однак, незважаючи на особистісні оцінки, критики та однодумці віддавали належне тому, що саме М.Б. Герсеванов, офіцер та провінційний поміщик, підняв у журналах надзвичайно важливі теми, роздуми над якими будуть панувати у суспільній думці не одне десятиліття.

РОЗДІЛ 4

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ М.Б. ГЕРСЕВАНОВА

4.1. Й.І. Сенковський та його творчість в оцінках М.Б. Герсеванова

Літературна критика – не центральний, але важливий і часом драматичний жанр у творчій спадщині М.Б. Герсеванова. До критики він звернувся «на підйомі», з виходом у запасні війська у 1858 р., коли ще молодий генерал (49 років), планував зробити багато (мандрувати, можливо, налагодити господарство) і повернутися до служби. Крім того, це час нового етапу розвитку журналістики та публіцистики у Російській імперії, на що, знову ж таки, вплинула Кримська війна – обговорення у пресі причин її катастрофи, лібералізація режиму, в тому числі й цензури, посилена консолідація суспільної думки тощо. До цього нового потужного вихору М.Б. Герсеванов долучився, з одного боку, задля боротьби з ним (виступаючи проти карикатур на армію), з іншого – користуючись ним (видавав власні карикатури, проявив себе як критик тощо).

Першим під приціл Герсеванова-критика потрапив колишній улюбленець публіки – Йосип Іванович Сенковський, одна з центральних фігур літературного процесу першої половини ХІХ ст. [341, с. 323], яка по праву турбувала й турбує представників різних наук, має цілий шерех дослідників та історіографічних узагальнень [202; 218; 352; 398; 412; 425; 465; 502]. Однак для кращого розуміння суті герсевановських нападів на нього необхідно дещо зупинитися на цій особистості.

Юзеф-Юліан Сенковський завдяки своєму дядьку, професору Віленського університету Г.Е. Гроддеку, рано зацікавився Східною історією та мовами. На цій ниві він дістав успіху та справжнього визнання. У 1822 р. (у віці 22 років) він очолив кафедру Східних мов у Петербурзькому університеті. Хоча обирати особливо не було з кого, це не відміняє факту вільного володіння Й.І.Сенковським турецькою та чисельними діалектами арабської мови, згодом він вивчив ще й китайську, монгольську, тибетську тощо, не рахуючи класичних європейських мов. Під час роботи в університеті Йосип Іванович значну увагу приділяв історії,

переклав та видав збірник документів з історії польсько-турецьких відносин, збірник турецьких документів до історії Росії, а запланував більше, ніж виконав. Йому вдалося виховати декілька спеціалістів зі Східної історії (В.В. Григор'єв, В.Г. Тізенгаузен та інші) і багато із задумів були реалізовані саме його учнями. Після 10 років викладацької діяльності несподівано для багатьох інтереси Й.І.Сенковського змінилися, він все більше уваги став приділяти журналістиці [398]. Очевидно, цьому є декілька пояснень, по-перше молодий Й.І.Сенковський ще з ранніх років багато подорожував, був повним енергії, тож потребував нової точки застосування енергії. По-друге, він уже натренувався писати російською мовою, адже ще на початку 1820-х рр. сучасники відмічали, що арабською, турецькою він володів краще. По-третє, власник не лише критичного, а ще й гостро іронічного розуму, Й.І.Сенковський його високо цінував, а підбадьорений підтримкою закоханого студентства, вважав, що має порадувати своєю думкою ширше коло людей, а в умовах російської журналістики початку ХІХ ст., ще й підняти її рівень.

Йосипа Іванович мав і публіцистичний досвід. Ще у Вільно він друкувався у місцевих виданнях, а з 1822 р. познайомився та мав тісні зв'язки з Ф.В. Булгаріним, який з 1825 р. видавав «Северную пчелу». З 1834 р., коли розпочав співробітництво зі О.Ф. Смірдіним і «Библиотекой для чтения», Сенковський остаточно покинув орієнталістику та науку і поринув у журналістику.

Перший у Російській імперії багатотиражний журнал, «Библиотека» швидко перетворилася на справжнього володаря думок чисельного провінційного дворянства. Великий обсяг, різноманітні розділи: «Русская словесность», «Иностранная словесность», «Науки и художества», «Промышленность и сельское хозяйство», «Критика», «Литературная летопись», «Смесь», «Мода», давали кожному члену родини привід чекати на новий номер журналу. Видавець журналу О.Ф. Смірдин зумів залучити до участі у журналі найкращі сили того часу: О.С. Пушкіна, М.В. Лермонтова, О.О. Бестужева-Марлінського, М.І. Греча та інших. Значною мірою це стало можливим, завдяки запровадженню Смірдіним фіксованого гонорару авторам (від 200 до 1000 руб. за сторінку). Крім того, тут

друкувалися переклади творів О. де Бальзака, Жорж Санд, У. Теккерея, Е. Сю, А. Дюма, П. Меріме, Ч. Діккенса та безлічі маловідомих письменників [393, с. 169-174, 295].

Утім, не обійшлося без проблем. «Библиотека», крім іншого, була першим журналом, в якому були розділені функції видавця та редактора і при тому, що платив Смірдин, тримався журнал на редакторі – Сенковському, який відчував себе господарем положення (і мав шалену платню – 15 000 руб. на рік, окрім доплат). Маючи власний погляд на все, він виявився жорстоким редактором. Відправляючи свій твір до «Библиотеки», жоден автор не міг бути впевненим, що впізнає його в друкованому варіанті: безліч творів скорочувалося, доповнювалося, навіть переписувалося на смак Й.І.Сенковського [412, с. 52]. Для молодих та невідомих авторів це було лише приводом для особистої трагедії, а маститі автори погодитись з таким відношенням не могли і швидко відвернулися від журналу – той же О.С. Пушкін, М.В. Гоголь та інші авторитети.. З 1836 р. розпочалася справжня журналістська війна «Библиотеки» Сенковського з «Современником» Пушкіна. Особливо дратівливою для письменників була літературна критика Сенковського, яка з роками ставала все більш поверховою, різкою та безапеляційною.

Українським дослідникам суспільної думки Сенковський добре знайомий перш за все своєю жорсткою рецензією на «Историю Малороссии» М.А. Маркевича. Ця рецензія, видана у 1843 р. [124], викликала величезний скандал, але у дискусіях стосовно власних висловів/творів Й.І.Сенковський не брав участі. І все ж, на захист М.А.Маркевича вишукувались ряди істориків та літераторів. Прикметно, що російські захисники, наприклад П.А. Плетньов, убачали свій «патріотичний» обов'язок у захисті «Истории Малороссии»: «Нельзя же русскому молчать, когда всякий полячишка вздумает так дерзко лаять на него» [192]. У той же час П.О. Куліш на сторінках «Москвитянина» у відповідь Сенковському доводив непольське коріння українського дворянства [166].

Диспут навколо М.А.Маркевича знайшов висвітлення в історіографії [395; 416; 542]. У даному разі варто лише навести декілька цитат з рецензії, щоб у контексті дисертації предметно проілюструвати інтелектуальну спадщину

Й.І.Сенковського: «Самая непостижимая вещь в свете, в XIX в., это бесспорно, та непоколебимая, неподобная важность, с какою некоторые малороссийские историки, одушевляясь покойным казацким патриотизмом, оплакивают падение «гетманщины» воспевают блаженство жителей Украины под батоном казачества, под управлением вооруженной и беспокойной орды отчаянных головорезов и грабителей по ремеслу, и обвиняют в притиснениях соседей... Эти господа и до сих пор не умеют отличить интересу Малороссии как русской страны, от личного интересу «казачества», сборного сословия искателей приключений и добычи, дикой и вечно мятежной рати»; «Нет сомнения, что если бы казачество было уничтожено в конце XVI ст., Малороссия, Россия и человечество чрезвычайно много выиграло бы от этого», «[Малороссия] считала более миллиона жителей, и сорок тысяч буйнаго Казацкого Войска, которое держало ее в рабстве, нищете и варварстве»; «Кзаки отдают себя и свое государство под власть Московскаго Царя, котораго они опять ссорят с соседями, беспокоят на внутренних границах и поставляют в величайшее затруднение своими мятежами и изменами, и Московский Государь приискивает средства к обузданию казачества: это — *нарушение прав и вольностей Малороссии*» [124].

Немає сенсу спростовувати наведені тези. У даному разі важливо зрозуміти, що Сенковський був готовий писати будь-що і робив це вкрай нетривіально, ставлячи, здавалося б, знайомий факт у незнайому позу. Яке враження це справляло на читача? Якщо він був дещо обізнаний з темою, то трактовка фактів Сенковським могла його обурити. Але якщо ця тема далека від читача і він уперше зустрівся з нею, та ще й через авторитетного автора, то мав змогу насолодитися літературними зворотами, думками, «викриванням» і відчути себе готовим до будь-яких дискусій про Малоросію. Нагадаю, що більша частина російської публіки – читачів «Библиотеки», майже нічого не знала про українську історію. Для того, щоб настільки впевнено нести інформацію в маси, Й.І.Сенковському було не обов'язково глибоко знати питання, достатньо лише загальної ерудиції, власного досвіду, своєї аудиторії та впевненості у собі. І, дійсно, провінційне дворянство, чиновництво вірило яскравим формулюванням: «Библиотека имела

огромный, неслыханный успех; влияние ее было обширно; публика верила ей безусловно» [57].

Цілком логічно, що з розквітом російської журналістики у середині XIX ст. збільшувалась кількість видань, кожне з яких мало своїх авторів-улюбленців, відстоювало власні позиції та інтереси, для захисту яких об'єднувалися в коаліції. «Библиотека» Сенковського, разом з «Северной пчелой» Булгаріна істориками традиційно відноситься до реакційного/консервативного крила журналістики. На протилежному ж – ліберальному міцні позиції зайняли «Современник» О.С. Пушкіна, «Литературная газета» А.А. Дельвіга та «Отечественные записки» П.П. Свіньїна, а згодом А.О. Краєвського, «Москвитянин» М.М. Погодіна. Підхід до такого поділу не видається перспективним. Але наразі він схематично відбиває ідейно-літературне різноманіття та протистояння.

Тенденції для «Библиотеки» перетворювалися на несприятливі, журнал важко переживав конкуренцію, формат гумозної критики Сенковського публіці набридав і кількість передплатників зменшилась до трьох тисяч. Видавець Смірдин збанкрутував і 1848 р. продав журнал В.П. Печаткіну, який запросив нового співредактора. Здавалося, «Библиотека» неможлива без свого творця, але реальність довела протилежне. Того ж 1848 р. Сенковський захворів на холеру і майже не брав участі у редагуванні журналу [412, с. 52], який все ж продовжив існування. Після невдалих грошових операцій Йосип Іванович все ж мусив повернутися до письменництва, але в іншому журналі – «Сын Отечества». Тут кожного тижня він видавав фейлетони під назвою «Листки Барона Брамбеуса» (давній творчий псевдонім Сенковського). Ці його останні твори мали великий попит, навіть кількість передплатників журналу збільшилась. Останній з листків Йосип Іванович надиктував за три дні до смерті 1 березня 1858 р.

На хвилі загального інтересу М.Б. Герсеванов також читав «Библиотеку», навіть слідкував за журналістськими баталіями, але відсторонено. Очевидно, що особливий інтерес у нього викликали розділи «Промышленность и сельское хозяйство» та «Науки и искусства». Але й тут редактор знаходив місце для сарказму та жартів, що М.Б. Герсеванову було не до душі, та все ж не настільки

болючим, щоби братися за перо: «Читаете дельную статью, разбор книги, перевод из какого нибудь Английского обозрения, читаете серьезно, хотите учиться, обдумываете, наконец узнаете, что это *пуч*, что в середине есть вставки руки барона; конец отрезан и пришит другой, изделия Сенковскаго!» [57]. М.Б. Герсеванов, до речі, ламає уявлення про закриті табори «консерваторів» та «лібералів», адже друкувався й у «Северной пчеле», й у «Отечественных записках». Друг Сенковського, Ф. Булгарін, редактор «Северной пчелы», розмістив у себе критичний розбір творчості свого приятеля за авторством М.Б. Герсеванова, а крім того розпочав її власними словами: «Мы сами, при жизни О.И. Сенковскаго, говорили ему в лице правду».

Постать Й.І.Сенковського зацікавила М.Б. Герсеванова не сама по собі, а в контексті предметних інтересів Миколи Борисовича, а саме опрацювання ним теми будівництва залізниць та розвитку сполучення з Середньою Азією. У тому ж 1858 р. з'явилися також його статті «Походы древних полководцев в Средней Азии» [104], «Маршрут Александра Македонского в Кабул чрез Туркестан» [33] та, власне, «О проекте сообщений с среднею Азиею» [70].

Статтю М.Б. Герсеванова при друці було поділено на дві частини, перша з яких з'явилася у № 190 «Северной пчелы», а продовження у № 196. За змістом статтю умовно можна поділити на 4 частини. У першій автор заявив про предмет розбору – творчість Сенковського, та віддав належне його розуму, начитаності, широкому кругозору. В другій частині М.Б. Герсеванов перейшов до критики письменника та редактора, поставив під сумнів важливість доробку Й.І.Сенковського з точки зору суспільної користі та реалізації таланту письменника. Третя частина присвячена висвітленню помилок в описі Й.І.Сенковським територій сучасного Афганістану, а четверта, найбільш серйозна, відповідно й критична, – це дискусія не стільки зі змістом, скільки з тоном, на думку М.Б. Герсеванова, занадто веселим і поверховим, а також викладення проблем залізничного будівництва в імперії.

Невеличка перша частина має загальний характер, зупинятися на ній не так важливо для розуміння самого автора та його мотивацій щодо полеміки з

Й.І.Сенковським. А от друга частина розкриває важливі деталі про самого М.Б. Герсеванова. Саме тут, у своїх претензіях, він формулював власне уявлення про критерії корисності дії, головний з яких – результат. «Какия его заслуги в области мышления? Какую идею он выработал? Разъяснил ли он какой-либо новый вопрос в науке или искусстве? Сделал ли важное открытие?», – запитував М.Б. Герсеванов. З точки зору біографії Й.І.Сенковського, важко сказати, чи збирався він сам досягти чогось з переліченого. З точки зору біографії М.Б. Герсеванова, відмітимо, що він керувався дещо ідеалістичним, піднесеним розумінням обов'язку літератора перед суспільством. Як сам він беззастережно виконував військовий обов'язок – захищати інтереси Батьківщини, так і від інших вимагав подібного, від літераторів – *навчати, розвивати, боротися з недоліками* (виділено мною – *К.Г.*). Зрозуміло, що це уявлення виключно М.Б. Герсеванова і Й.І.Сенковський, навіть якби був з ним знайомий, не відчував би себе боржником. Але у даному разі важливо, що Микола Борисович у цих переконаннях був впевненим і непохитним.

Наступна частина – критика статті «Аму-Дарья», опублікованої у «Библиотеке». Вона представляє нам М.Б. Герсеванова – допитливого науковця, однак розкриває лише верхівку айсберга наукового підходу, неочікуваного від людини, яка прослухала не повний курс навчання у ліцеї, все життя провела в армії, пройшла навчання в Академії Генерального штабу, тобто, це лише два роки вузької специфічної освіти та ще й на етапі становлення закладу. Перша проблема, що постала перед дослідником, який прагнув розібратися в історії та географічних умовах Середньої Азії, – пошук джерел. На що у 1858 р. міг розраховувати М.Б. Герсеванов, дислокуючись у Херсоні/Бендерах, навідуючись до Катеринослава та Одеси. У такій ситуації очевидно корисним став всеохоплюючий зміст товстого журналу «Библиотека для чтения», яка, завдяки тиражам, була в бібліотеці кожного.

Найбільші та актуальні відомості про Афганістан європейці мали завдяки англійцям, зокрема, Александру Бьорнсу (Alexander Burnes). Виконуючи місію свого уряду, він декілька років провів на Сході, проїздивши майже всю Середню

Азію, а перебуваючи в Лондоні, у 1834 р., видав розповідь «Мандрівка до Бухари» [126], яка суттєво розширила знання про Афганістан і стала однією з найпопулярніших книг свого часу. Розповідь складалась з трьох частин, її російський переклад вийшов у 1848–1850-х рр. Шукаючи відомості про Середню Азію, Микола Борисович звернувся до «Библиотеки для чтения» за серпень 1835 р. [208], де за авторством Сенковського містилася стаття «Аму-Дарья». Потім тотожну за змістом статтю він знайшов у другому томі «Энциклопедического Лексикона» [182], але вже за підписом «О. И. С.».

Як наголошував у своїй статті М.Б. Герсеванов, Й.І.Сенковський сміливо використовував працю Бьорнса, переробивши під власний стиль, додавши гумору та хибних фактів, що логічно заплутували дослідника. На початку статті «Аму-Дарья», Сенковський окреслював своє ставлення до предмету: «...беру перо в руки не для того, чтобы решить, а только чтобы развить вопрос во всех его частях, показать сегодняшнее его состояние, и отделить от достоверного то, что лежит во мраке» [208, с. 139], Микола Борисович серйозно сприйняв цей протокол про наміри. В результаті прочитання варіацій Й.І.Сенковського на тему географічних умов Середньої Азії, у М.Б. Герсеванова виникло декілька суттєвих уточнень та спростувань. Так, Сенковський, перелічуючи оази, називав: Бухару, Согд, Самарканд, Гісар, Харезму (Хіва), Шегрібз, Карші, Ташкент, Худжед, Кокон та Фергану. М.Б. Герсеванов зауважував: «...что слово, то географическая ошибка... назвал один только оазис, Хиву; остальные же имена вовсе не оазисы, а города и области, составляющие сплошную гористую страну» [57]. Відмітимо, що не лише Хіва, але й Бухара є центром Бухарського оазу, але процент вірних назв у Й.І.Сенковського все одно не високий. Насправді – це назви населених пунктів та історичних областей, що зараз розділені між Узбекистаном, Таджикистаном та Киргизстаном.

Ще одне спростоване твердження Й.І.Сенковського сповіщало про те, що нижче Чарджу (сучасне м. Туркменабат), у річку Амудар'ю впадає річка Зеравшан. М.Б. Герсеванов наголошував, що: «Нет! Не правда... Зер-Афшан ... не впадает и никогда не впадала в Аму-Дарью. Стоило только взглянуть на простую учебную

карту» [57]. Дійсно, мапа на стороні М.Б.Герсеванова. Однак він дещо погарячкував щодо «не впадает и *никогда* не впадала», адже вчені довели, що Амудар'я все ж є давнім гирлом Зеравшану. А от чого ані М.Б.Герсеванов, ані Й.І.Сенковський знати не могли, це того, що у 1960-х рр. буде побудований Аму-Каракульський канал, який технічно пов'яже Зеравшан та Амудар'ю і, як «бачив» Сенковський, нижче Чарджу.

Ці, не надто захоплюючи для пересічного читача дискусії, навряд чи були для М.Б.Герсеванова головним приводом написання рецензії. Можливим емоційним поштовхом стало твердження Й.І.Сенковського про існування мавп у горах сучасного Афганістану при описі автохтонного населення: «...целое поколение грубое, дикое, хищное, которое пожирает медведей и обезьян, и скальпирует своих врагов» [208]. М.Б.Герсеванов уточнив, що неназваний Й.І.Сенковським регіон – країна Кафірістан (Північно-Східна частина сучасного Афганістану, від якого була незалежною до 1896 р.), і жодних інших джерел, які б підтвердили скальпування, не знайшлося. Ведмедів дійсно їли, а от: «Слово «обезьяны» так поразило нас, что мы сочли его за обмолвку» [57]. Пояснюючи читачам особливості клімату в Кафірістані, а саме – суворі зими, і нагадуючи про теплолюбність мавп, Микола Борисович журився та дивувався, як таке можна було написати, ще й двічі надрукувати та 1855 р. навіть видати без змін окремою брошурою, але вже без підпису автора.

Продовження статті Миколи Борисовича було присвячено розбору «Листка Барона Бромбеуса» з журналу «Сын Отечества», у якому той торкнувся теми будівництва мережі залізниць в імперії. Після Кримської війни ця тема дійсно стала популярною і М.Б.Герсеванов палко взявся за неї, до того ж сформулювавши власну думку з цього серйозного предмету в окремій брошурі [29]. Він вважав, що держава потребує скорішого вирішення питання шляхів сполучення, а за залізницею – майбутнє. Однак, коли їх потрібно багато і швидко, а грошей не вистачає, можна звернутися до кінної залізниці. Мінус такого проекту – невелика швидкість, плюс – дешевизна, надійність. Вартість доставки вантажів має вплив на ціну і варіант з кінною залізницею був би гарний тим, що не надто

піднімав ціну на недорогі, але масивні вантажі, на яких заробляли, зокрема, поміщики Південної України – зерно, овочі, фрукти, що їх вивозили до морських портів.

Ідею про завищені показники транспортних витрат у ціноутворенні при переміщенні вантажів Миколаївською залізницею підняв Й.І.Сенковський. Але, на думку М.Б.Герсеванова, «тут опять несколько слов истины, о том что грубые продукты не выдерживают перевозки по железным дорогам на больших расстояниях и слишком от того дорожают, а далее идет балагурство об арбузе». Наведені у статті М.Б.Герсеванова роздуми доводять, що деякий час він і сам із задоволенням читав томи «Библиотеки» від редактора Й.І.Сенковського, адже вони містили й серйозну літературу, інформативні статті, актуальні новини. Та згодом кількість недоліків (несмішних жартів, неперевіраних тверджень) сформували у М.Б.Герсеванова загалом негативний образ та пам'ять про Й.І.Сенковського і в цьому він не був самотнім.

На наш погляд, схожу з М.Б.Герсевановим думку відносно Й.І.Сенковського мав видатний сходознавець А. Кримський. У фундаментальній роботі «История новой арабской литературы» він згадував Й.І.Сенковського, як попередника-дослідника, віддаючи належне його емпіричному досвіду перебування на Сході, але при тому, характеризує його як «рenegата польской народности и пошлого остряка над передовыми течениями Запада», якому притаманна «смесь широкой европейской образованности и даже учености с развязным дилетантизмом и, пожалуй, шарлатанством» [426, с. 241, 242]. Формулювання жорсткіші, але думка тотожна. Зауважу, що ця робота А. Кримського була підготовлена наприкінці 1930-х рр. і за життя автора, який народився у 1870 р., не побачила світ. Зрозуміло, він не був зачарований «Библиотекой для чтения» і не сприймав інформацію з неї як щось нове.

Якщо повернутися до суспільної думки 30-х – 50-х рр. XIX ст. стосовно О.І.Сенковського, то вона, очевидно, мала свої особливості. Пік публіцистичного обговорення літературної діяльності Й.І.Сенковського припав на 1834–1835 рр., саме під час остаточного оформлення «партиї» у російській літературі, про що

багато написано і в мемуарах представників різних таборів, і в наукових дослідження [144; 187]. Вектор статей був виключно критичним, з промовистими назвами. Зокрема, М.Надеждін опублікував статтю «Здравый смысл и Барон Брамбеус» [176], С.Шевирьов – «Словесность и торговля» [221]. В.Белінський у «Литературных мечтаниях», опублікованих 1834 р. у декількох номерах газети «Молва» також наголошував на комерційному спрямуванні «Библиотеки», що вважав надзвичайно шкідливим для літератури [129]. Надруковані у популярних журналах та газетах, жваві, викривальні, ці критичні статті мали успіх у публіки. Крім того, Й.І.Сенковський прямо не відповідав на критику, тож справжньої полеміки не виникало.

Не було секретом для сучасників і жорстке протистояння Й.І.Сенковського з М.В.Гоголем, звернули на це увагу й сучасні науковці [341, с. 325]. Йосип Іванович не був шановником реалізму в літературі, не приховував цього, а от Микола Васильович боляче реагував на критику й у важкі життєві моменти, як видно з його листування, активно шукав односторонців. У 1836 р. Гоголь, один з найприскіпливіших критиків Сенковського, видав статтю «О движении журнальной литературы в 1834 и 1835 гг.» [141], де під нейтральною назвою виклав своє бачення російського літературного фронту. Стаття починалася з огляду декількох сучасних журналів та газет, але, по суті, зводилася до опису «бойових дій» проти «Библиотеки». Необхідність цього М.В.Гоголь навіть не намагався доводити, це було для нього самоочевидним фактом: «Телескоп в соединении с Молвою действовал против Библиотеки для чтения, но действовал слабо, без постоянства, терпения и необходимого хладнокровия» [141, с. 207]. Популярність видання Й.І.Сенковського пояснювалась М.В.Гоголем «ограниченностью» аудиторії, про що він неодноразово згадував: «Сенковский дерзко захватил «Библиотеку», которая понравилась добрым, но ограниченным людям» [141, с. 197]. Для вивчення постаті Й.І.Сенковського ця стаття є найменш інформативною, вона майже позбавлена конкретних фактів та логічних висновків, натомість виключно наповнена власними переживаннями конкурента, про якого якраз містить багато інформації. У результаті з-під пер Микола Васильовича

вийшла сумна картина, фарби на якій відчутно згущені – підступна «Бібліотека» захопила більшу частину публіки (її «ограниченную» частину), добрі та чесні журнали намагалися протистояти, але правильно цього ніхто не зробив. І навіть розлога стаття автора, який знав, що робити, ситуацію не змінила.

Наступна хвиля інтересу до постаті Йосипа Івановича була спричинена його смертю у 1858 р., яка викликала публікацію його зібрання творів, цілого ряду спогадів, зокрема О. Сенковської, Є. Ахматової, О. Нікітенка [341, с. 330], а також полеміку до якої підключився й Герсеванов. На цьому етапі співвідношення критики та позитивних відгуків все більше схилилось на користь Сенковського. Втім причиною цьому була не зміна ставлення до нього, а зменшення інтересу. Останні роки свого життя Й.І.Сенковський провів у забутті й смерть його не стала шоком для публіки, але розв'язала руки як деяким критикам, так, відповідно, й захисникам.

На захист стали родичі, учні та співробітники [150; 204; 207]. І критиків було не так багато, більшість «ідеологічних опонентів» до того часу померли, але не можна не згадати Степана Дудишкіна, якого колеги по «цеху» Д.І. Пісарєв, М.Г. Чернишевський та інші загалом кваліфікували як чесного, правдивого автора. З 1852 р. головний критик «Отечественных записок», він писав про О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Гончарова, О. Фета, навіть М. Герсеванова та ін. На початку 1859 р. в «Отечественных записках» вийшла його стаття «Сенковский – дилетант русской словесности» [152], де автор вирішив, що не буде «оспаривать полузабытые статьи Сенковского, скажем, что предоставляем этот труд тем, кто считает его важным для настоящего времени» [152, с. 455]. Натомість він ще раз переказав біографію Сенковського та на чотирьох сторінках процитував його «Выход у Сатаны» (1832 р.). Далі Сенковський критикувався не через його твори та дії. Дудишкін сперечався з його прихильниками – П. Савельєвим та О. Дружинінім. Зроблений висновок фактично й було винесено у назву статті, де Й.Сенковський іменувався дилетантом: «Дилетант в науке тот, кто решает ее вопросы не потому, что они живут, движут общество, что решения их может принести пользу, а потому, что решение их приятно для дилетанта, что оно

занимает его ум, доставляет ему удовольствие» [152, с. 481], «дилетанту нужно, чтобы им любовались, восхищались; ему прежде всего нужно занимать общественное мнение; а что касается до того, каким образом занимать – ему нет дела» [152, с. 482].

На відміну від С. Дудишкіна, М.Б. Герсєванова змусили звернутися до критики не зверхнє ставлення Й.І.Сєнковського до нього, як читача, а фактологічні та географічні помилки: «Но иногда мистифицировал он публику нагло и безсовестно, рассчитывая вероятно на ее доброту и молчаливость... Можно было бы написать два или три тома, если бы хотели исчислить все небывальщины, которыми барон пресериозно подчивал добродушную и долготерпеливую Русскую публику» [57]. Крім того, тематика, обрана Миколою Борисовичем, могла привернути увагу широкого кола читачів до актуальної на той час проблеми будівництва залізниці, якою переймався М.Б. Герсєванов. Чи був це прорахований крок, чи просто він гостро реагував на проблему, якою цікавився, в якій був обізнаним, мабуть, не дізнаємося. Але навіть структура статті засвідчує її продумане вибудовування.

Стаття, а це легкий з гумором текст, який легко читати, розпочинається з презентації себе та об'єкту, потім викриваються загально визнані безпідставні закиди Й.І.Сєнковського у бік науковців (Шампольона, Кювє та ін.), наступний крок – відкриття чудернацької, але не одразу всім зрозумілої помилки Й.І.Сєнковського відносно існування мавп в Афганістані, а потім: «В доказательство наших слов, разберем первый попавшийся под руку фельетон или листок» [57]. Чи варто дивуватися, що у М.Б. Герсєванова під рукою опинився фейлетон про залізницю? Волею редактора «Северной пчелы», саме частина статті про залізницю стала практично окремим сюжетом-статтею, адже була надрукована в наступному, 196 номері газети: читач її обов'язково прочитає, оскільки про мавп було весело, тут же – серйозна тема.

Позиція М.Б. Герсєванова, таким чином, була унікальною, він став одним з багатьох критиків Сєнковського, але вирізнявся тим, що предмет його уваги була не постать письменника, а висвітлення конкретних тем. Журналісти, цензори,

професійні критики дивились на діяльність Йосипа Івановича зсередини життя російської літературної спільноти, а в основі їх претензій зазвичай – особисті конфлікти та непорозуміння. Зауваження М.Б. Герсеванова, на відміну від інших, носили конкретний характер. Крім того, Микола Борисович виступав від імені цільової аудиторії «Библиотеки для чтения», що робить його думку цікавою як для Ф. Булгаріна, так і для сучасних дослідників.

Отже, можна окреслити декілька причин звернення М.Б. Герсеванова до жанру критики: наявність часу по закінченню військової служби; власні уявлення про суспільно корисні цілі літератури; боротьба за правдивість фактів. Дві останні у своїй основі мають суто індивідуальні тлумачення. Якщо у випадку з Сенковським закиди щодо фактичних помилок виглядають виправданими, то з М.В.Гоголем, все складніше. Якщо Микола Васильович і грішив проти істини щодо порядку отримання орденів, то це можна пояснити художнім прийомом, у чому М.Б. Герсеванов йому відмовляв. І все ж, в основі претензій до М.В.Гоголя лежали більш глибокі причини.

4.2. М.В. Гоголь під прицілом критики М.Б. Герсеванова

Одним з найскладніших питань для аналізу критичного доробку М.Б. Герсеванова є його ставлення до творчості М.В. Гоголя. Хоча предмет дисертаційного дослідження знаходиться дещо над/поза битвою за М.В. Гоголя в усіх її проявах, все ж важко утриматись від окреслення ситуації навколо цього видатного письменника, яка однак у даному разі є лише засобом для власного розуміння особи М.Б. Герсеванова.

Інтерпретації думок М.В. Гоголя його сучасниками та наступними поколіннями, різноманітні оцінки його творчості складають настільки величезний бібліографічний масив¹⁰, що дістатися істини й почути власне М.В. Гоголя майже

¹⁰ Тільки в одному з випусків «Гоголезнавчих студій», які видаються Гоголезнавчим центром Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, опубліковано ряд бібліографій, статей, монографій за 2009–2012 рр. та авторефератів за 1945–2013 рр., які налічують сотні позицій. Див., наприклад: Библиография произведений Н.В. Гоголя и литературы о нем на русском языке (2009–2010): Дополнения / Сост. В.А. Воропаев // Гоголезнавчі студії. Ніжин, 2014. Вип. IV (21). С. 185–194; Бібліографія України про життя і творчість Миколи Гоголя (2011–2012) / Підгот. Н.В. Кузьменко, П.В. Михед // Там же. С. 263–290; Список авторефератів дисертацій, посвящених творчеству Н. В. Гоголя (1945–2013) / Сост. В.А. Воропаев // Там же. С. 148–184. та інші.

неможливо. І, здається, ця проблема виникла вже у М.Б. Герсєванова. Як бачимо з листування та біографій, М.В. Гоголь уже з дитинства готувався бути великим. Добре знайома психологам ситуація, коли дитина, яка має проблеми у спілкуванні, пояснює це власною винятковістю. Його посередньої освіти у поєднанні з доброю вдачею (Батьківщина, яка викликала інтерес у столицях; добрі, люблячі та, що важливо, спостережливі родичі; впливові покровителі тощо) вистачило, щоби таки стати відомим, більше того, великим письменником. Органічна слава після веселих «українських» творів змінилася неочікуваною навіть самим М.В. Гоголем славою засновника «натуральної школи» (за висловом Ф. Булгаріна). Авторитетний критик В. Белінський ще за життя О. Пушкіна у статті «О русской повести и повестях г. Гоголя» поставив Миколу Васильовича на п'єдестал, на «место, оставленное Пушкиным».

Біда прийшла відкіля не чекали, М.В. Гоголь був вимушений виправдовуватися перед своїм великим протектором О.С.Пушкіним. Боротьба за головний патронаж над Гоголем між Пушкіним та Белінським вирішилась без участі Миколи Васильовича самою долею та кулею Е. Дантеса. З 1837 р. Віссаріон Григорович став головним поціновувачем та критиком, утім жорстким, він прискіпливо вчитував кожний гоголівський твір, визначаючи вдалі, менш вдалі, провальні, як «Выбранные места из переписки с друзьями», але все ж з апріорної позиції оцінки творчості генія. Саме В.Г.Белінський сформулював авторитетний образ М.В. Гоголя для всієї подальшої історії російської літератури [459; 464].

Популярність творчості М.В. Гоголя, крім іншого, безумовно, стала результатом шаленого розвитку журналістики та видавництва загалом. Цей процес можна назвати взаємовигідним: видавництво також розвивалось завдяки популярності М.В. Гоголя, видавши його твір, прогоріти було неможливо. Не лише бізнес вхопив вдачу Миколи Васильовича за ніс, писати про нього – майже для всіх не менше безпрограшна тема. У час розквіту журнальної літературної критики кожен метр або початківець подав свої інтерпретації гоголівських творів та оцінки особистості автора. Височенний рівень очікувань від нових творів, зрозуміло, не завжди виправдовувався навіть у найвідданіших адептів. Утім загальною рисою

критики залишалася безапеляційна віра «генію» та «пророку». Гадаю, підтвердженням об'єктивної несподіваності цих високих звань для самого М.В. Гоголя, є його митарства з другим томом «Мертвых душ», тобто страх дати публіці не те, чого вона хоче, а чого вона хоче – автор не дуже знав. З «Ревизором» та першим томом «Душ» все вдало співпадало, інші твори виявилися більш контроверсійними. Таким чином, видання «Выбранных мест из переписки с друзьями» було спричинено не творчим задумом, а творчою кризою. Якщо раніше на питання: «що Ви хотіли цим сказати?», достатньо було відповісти «собрать в одну кучу все дурное и разом посмеяться», на що почути «Так він же геній!», то тепер пояснення «она нужна, она слишком нужна всем» [141, с. 198], не виглядало беззаперечним навіть для друзів. Можна додати, що особливо для друзів – учасників листування.

Для історії суспільної думки комплекс гоголівської критики є побічним джерелом, адже основна частина тих, хто висловлювався – колеги літератори, з оцінкою художніх прийомів, підібраних слів, точності образів тощо. Навіть не В.Г.Белінський, а його ідейний суперник С.П. Шевирьов писав так: «Не *что* избрал художник, а *как* он это воссоздал и как связал мир действительный с миром своего изящного – вот то, что собственно касается искусства, ...чем ниже, грубее, материальнее, животнее предметный мир, изображаемый Поэтом, тем выше, свободнее, полнее, сосредоточеннее в самом себе должен являться его творящий дух; другими словами, чем ниже объективность, им изображаемая, тем выше должна быть, отрешеннее и свободнее от нее его субъективная личность... Поэзия – не донос, не грозное обвинение. У нее возможны одни только краски на это, краски смешного» [222]. Але ж до пересічного читача завдяки своєму «как» автор додасть саме «что». Загальновідомі та визнані звинувачення М.В.Гоголя в безграмотному письмі. Ось як А.О. Григор'єв подавав цей факт: «...действительно, часто неправильный, но всегда своеобразный, всегда пластической гоголевской речи» [352, с. 109].

Інша частина критиків представляють інтерес для роздумів стосовно історичної психології. Можливо, що саме у 1830 – 1840-і рр. у російському

суспільстві виникла необхідність почути «Ты балбес, а все тлен», як достатній поштовх для самовизначення. З часом саме такі інтерпретації стали найрозповсюдженішими. На честь 50-річчя з дня смерті М.В.Гоголя І. Анненський так охарактеризував його посил: «Карающий идеализм Гоголя – это победный золотой луч солнца в затхлом подвале, все равно, упивается ли там поэзией канцелярского шрифта бедный Акакий Акакиевич или суетливо ворошатся слизняки и мокрицы «Ревизора». Луч найдет щель и в камне, и хоть на миг он заставит слизняков и мокриц почувствовать, что они – дети тьмы, а полуидиота Башмачкина прозреть в себе униженное и поруганное людьми подобие бога» [297, с. 224].

Один з авторів «Народной энциклопедии» жорстко підвів ризику соціально-філософському доробку письменника: «Все общество оказывается плохим, и особенно тяжело было то, что Гоголь сумел в лице своих героев дать не типы только просто порочных людей: он указал в них деятелей общества, представителей определенного общественного слоя, руководящего всею страной, – и в этом-то слое обнаруживалось полное отсутствие представления о человеческом достоинстве и о гражданских обязанностях» [462, с. 433].

На занепадницьку позицію схильного до марксизму та алкоголізму Є.А. Солов'єва можна було б не зважати, якщо б його розмахисті думки не з'явилися у дуже популярному «Обзоре минувшего столетия», де він писав щодо М.В.Гоголя: «В жизни нет человека. Есть лишь пошляки, мерзавцы, занятые сплетнями и предрасудками, такие, которых даже ужас смерти не может остановить от самого ничтожного мошенничества» [511, с. 186], або «Гоголь ненавидел пошлость... поняв, что пошлая жизнь это прежде всего жизнь неверующая, наполненная мелочами, удовлетворяющая малым и ничтожным и забывающая о существеннейшем, о смерти – той смерти, которая его, Гоголя – эту вечно ищущую, религиозную натуру – повергала всегда в мистический ужас» [511, с. 185-186].

Все ж М.В.Гоголя не оминула й негативна професійна критика. Це обумовлено суперечливим ставленням до спадщини М.В.Гоголя у російській

літературі, чому приділено достатньо багато уваги в першу чергу літературознавцями та філософами [329]. Серед найвідоміших противників його творчості Ф. Булгарін, Й. Сєнковський, М. Полевой, а з кінця XIX ст. – В. Розанов. Критика перших двох більш схожа на змагання у гостроті язика, яка була спрямована на саму постать М.В.Гоголя, як креатуру іншої літературної партії (це зіграло на руку Миколі Васильовичу, якого, відповідно, ще більше захищали «партійці» – Пушкін, Надєждін та ін.). «Библиотека для чтения» Сєнковського була помічена у зміні тексту «Мертвых душ» і подальшому акцентуванні на безглуздості вже зміненого тексту [222].

Значно більш серйозним і послідовним критиком виступав М.О. Полевой. Микола Олексійович викривав письменника у не знанні російської дійсності та не розумінні того, що М.В.Гоголь все ж таки знав, у претензії на месіанство, у безграмотності тощо. Визнаючи за Гоголем талант та вміле використання жартів, як однієї з якостей українців [193], Полевой полемізував з прихильниками ідеї, що «бруд» та «безвихідь» є синонімами «російської дійсності» на прикладі статі Гоголя «Рим», в якій життя італійської столиці зображено виключно позитивно, адже не може бути десь лише погано, а в іншому місці лише добре. Саме так Полевой – романтик сперечався з Гоголем – реалістом, що ще раз наводить на думку про умовність «номінацій» інтелектуальних течій та гуртків. Цікавим та у даному разі доречним буде процитувати аналіз Полевым уривку, в якому Гоголь описував красуню – албанку Аннунціату: «Полный голос ее звенит, как медь». Хорош голос, звенящий, как медь! ... «Все в ней венец создания, от плеч до античной, дышущей (то есть дышащей) ноги и до последнего пальчика на ее ноге». Все – венец создания, но только от плеч до ноги, античной и «дышащей». А шея и голова?», – а далі критика вразили «женщины, которые подобны зданиям в Италии – или дворцы, или лачужки; ноги, пред которыми показались бы щепками ноги англичанок, немок, французенок и женщин всех других наций» [курсив М. Полевого – К.Г.] [193].

Саме з критикою М.О.Полевого можна провести багато паралелей у М.Б. Герсеванова. Микола Борисович – представник найменш помітної групи

пересічних читачів, ще раз повторюся, тих, хто багато читав та думав, але не завжди оприлюднював друком свої думки, виставляючи їх на загальний розсуд. Від інших критиків нашого героя, як і у випадку з Й.І.Сенковським, його відрізняє непрофесіоналізм у тому розумінні, що розбір особи М.В.Гоголя не був для нього роботою, обов'язковим у формуванні портфоліо. М.Б. Герсеванов звернувся до нього не під час загального ажіотажу навколо творчості письменника, а через суто приватні причини, оцінюючи його власним мірилом. Майже у той же час М.Б. Герсеванов написав щось про М.Є. Салтикова-Щедріна. На жаль, відомо про це лише зі статті М. Яковлева «Жандармы о «Губернских очерках», де автор процитував М.Б. Герсеванова, який характеризував М.В.Гоголя як «подражателя гениальному фанатику Дидероту» [566].

Отже, у 1861 р. в Одесі була видана досить об'ємна брошура М.Б. Герсеванова «Гоголь пред судом обличительной литературы», де він не просто висловлювався з приводу літературних талантів М.В. Гоголя, він вступив у своєрідну полеміку, точніше – в обговорення тих суспільних проблем, які піднімалися творчістю великого письменника. За життя той неодноразово піддавався критиці, особливо за «Выбранные места из переписки с друзьями», які неоднозначно сприймалися й прихильниками Миколи Васильовича. Але наважитися на це після смерті, у час, коли не просто створювався, а й закріплювався культ М.В. Гоголя, міг не всякий. Як зазначила Т. Литвинова, виступити проти було по-генеральськи сміливо [440, с. 683].

Як і М.О.Полевой, на початку брошури М.Б. Герсеванов заявив про відсутність будь-яких особистих контактів з М.В.Гоголем, і, відповідно, про власну неупередженість. У нього не було приватних мотивів узятися за перо. Поштовхом до запального розбору М.В.Гоголя послужили не стільки його твори, записка П. Куліша про письменника, скільки опубліковані листи, оприлюднення яких і дало підстави для публічної розмови, критики, вивело «діалог» за межі особистісного. Зрозуміло, Микола Борисович оцінював не стільки літературний дар Миколи Васильовича, скільки його морально-етичні якості та громадську позицію. Оцінював без врахування величі письменника, як сучасник, який по-своєму сприймав написане та його безпосередні наслідки. До того ж, у даному разі

важливі не стільки характеристики М.В.Гоголя, скільки можливість через них більш глибоко пізнати самого критика.

На відміну від літераторів (як романтиків, так і реалістів), М.Б. Герсеванов відразу максимально конкретно окреслив мету, мотивацію, джерела, на які спирався, та власне бачення проблеми, сформульоване у попередньому висновку: «Чем же был Гоголь? Спросят многочисленные его обожатели. Он был нищий, лакей, ненавистник русской женщины, клеветник ея, клеветник России» [12, с. 8]. Важливий етичний момент – розуміючи різкість власних суджень, Герсеванов відчував необхідність перепросити у матері Миколи Васильовича і дати обіцянку бути скромним, не торкатися сімейних таємниць. Зрозуміло, що хто хотів образитися, той образився, але честь Миколи Борисовича залишилася незаплямованою.

Зауважу, що М.Б. Герсеванов не випадково взявся за творчість М.В.Гоголя саме в період обговорення Селянської реформи, звертаючись у першу чергу до її моральної, ідейної спрямованості. Однак фанати М.В.Гоголя побачили в тексті лише напади на улюбленця і, логічно, зненавиділи невідомого їм М.Б. Герсеванова. Але, якщо б вони побачили злегка прикритий зміст, зненавиділи б його ще більше. Здається, Миколу Борисовича роздратував не сам М.В.Гоголь як письменник, яких багато, а той факт, що той зміг викрити низькі, з точки зору Герсеванова, бажання суспільства та потурати їм. Це нажахало нашого генерала – майданна, брудна сатира, сальність, жорстокість, а точніше немилосердність: «...сначала думали мы, что М.В.Гоголь писал для лакеев, кухарок и кучеров; но познакомившись ближе с духом того времени, сознаемся, что ошибались; он писал для большинства русской публики» [12, с. 115]. Не менше цікаве й інше його спостереження: «Он угодил в одно и то же время разным нужным для него лицам и публике, – успех неслыханный. Казалось, угодить одной из трех властей, значило – навлечь на себя недовольствие остальных двух. Но наш хитрец благополучно плывал между Сциллою и двумя Харибдами» [12, с. 116].

У цьому контексті нагадаю, що сучасні дослідники неодноразово згадували про здивування М.В.Гоголя реакціями О.С.Пушкіна на його «Метрвых душ»:

«Боже, как грустна наша Россия», і про його пояснення з цього приводу: «Меня это изумило: Пушкин, который так знал Россию, не заметил, что все это карикатура и моя выдумка». Та, як зазначив сучасний філософ С.А. Ніжніков, «то, что Гоголь замыслил в качестве «выдумки», оказалось востребованным уже в качестве обвинительного приговора» [464]. Герсеванова ж хвилювали не мотиви та задуми письменника, а те, як могла сприймати його творчість широка читаюча публіка і до яких наслідків це могло призвести. У час створення своєї брошури він уже міг добре відчувати ці наслідки «обвинительного приговора» і водночас загрозу, яка більш яскраво виявить себе у пореформений період, виявить у нігілізмі, на небезпеки якого для суспільства звертали увагу тоді, звертають на це й сучасні історики та філософи, розглядаючи його як глобальне заперечення всіх цінностей культури та цивілізації, як удар по цивілізації [402; 556].

Свій огляд М.Б. Герсеванов поділив на 9 глав, де розглянув М.В.Гоголя як сім'янина; громадянина; письменника. Критерії для оцінки будь-кого як «сім'янина» є найбільш суб'єктивними. Зрозуміло, що у XIX ст. норми моралі та стандарти поведінки були жорсткіше зафіксовані серед дворянства й мало відрізнялися на всіх теренах Російської імперії. Втім розуміння норм та модель використання їх на практиці визначалася індивідуальними особливостями людини та вихованням. Тож у даному випадку справа не в пошуках істини, а в сильному психоемоційному враженні, що справило на М.Б. Герсеванова листування М.В.Гоголя з матір'ю та сестрами.

Судячи з усього, моделі сімейних відносин у Гоголів та Герсеванових діаметрально відрізнялися. Наприклад, Миколу Борисовича дивувало, що М.В.Гоголь у листі «говорит об отце приторно: называет его ангелом», а от до живої матері звертався грубо: «Мне просто было досадно на вашу забывчивость, и чтобы отомстить вам и разсердить вас, я написал это» [12, с. 22] або «Вы очень мало знаете приличия, маменька» [12, с. 23]. На основі цитат з листів та «Опыта биографии Гоголя» П. Куліша Микола Борисович зробив висновок, що Микола Васильович мав серце, «где кроме гордости и эгоизма, ничего не было» [12, с. 29]. Моралізаторство Гоголя обурювало й сприймалося як доволі жорстке,

безцеремонне, деспотичне ставлення до близьких. На думку М.Б. Герсєванова, найважливішим для М.В.Гоголя у стосунках з рідними було прагнення тримати їх «не в страхе Божиєм, а в страхе братиєм, – и грубости, которья делал им на каждом шагу, были средство, коим думал достигь своей цели» [12, с. 35]. Така ситуація оцінювалась як своєрідний компенсатор: «Льстя безпрестанно людям нужным и милостивцам, он как будто отводил душу, изливая горечь на добрых родных» [12, с. 41]. До честі М.Б. Герсєванова, він оцінював/судив поведінку Гоголя-сина й жодним чином не торкався матері-виховательки, адже його синовій досвід був значно більшим за досвід вихователя.

Вирішивши розпочати свою критику, М.Б. Герсєванов як для себе, так і для своїх читачів обрав загальний тон подальшого розуміння написаного М.В.Гоголем. Нагадаю, що за відсутності джерел, ми майже нічого не знаємо про сімейне життя М.Б. Герсєванова, але часто жорсткий та прямолінійний в інших питаннях, там, де справа стосувалася близьких, він виявляв несподівану ніжність. Та це яскравий приклад того, як до чужого монастиря зі своїм статутом не ходять, і всі претензії критиків твору М.Б. Герсєванова можна виправдати все тією ж індивідуальністю у тлумаченні сімейних цінностей. Цілком можливо, що хтось з шанувальників М.В.Гоголя жалкував, що не отримав листа, подібного тому, який письменник відправив до рідних: «Во все продолжение первой недели великаго поста (мне бы хотелось, чтобы вы говели на первой неделе) читать мое письмо, перечитывая всякий день по одному разу и входя в точный смысл его, который не может быть доступен с первого раза» [12, с. 40]. З наведеного М.Б. Герсєванов переконався у пихатості, лицемірстві та деспотизмі М.В.Гоголя і засумнівався: чи міг з такого сім'янина вийти порядний громадянин.

Якщо сім'я – справа приватна, то громадянський обов'язок полягає в суспільному служінні. Ця ідеальна модель М.Б. Герсєванова, реалізована їм у військовій службі, пізніше на виборних посадах і у публіцистиці. А от у діях М.В.Гоголя «автор не нашел решительно ничего похожего на патриотизм или гражданский подвиг» [12, с. 94]. Гоголь ніде не проголошував ідеалів, тотожних герсєванівським, та й не завжди діяв навіть згідно власним постулатам.

М.Б. Герсеванов вважав, що це неправильно – думати одне, говорити інше, а робити третє. Всі так робили та роблять, але принаймні, намагаючись зберегти відповідність правилам пристойності. А Гоголь водночас з релігійною проповіддю агітував за те, що нормально шукати «выгоды служить» [12, с. 48], проявляти професійну недбалість, брехати заради вигоди: «...пожалуйста, напечатай в «Московских ведомостях» объявление об «Арабесках». Сделай милость, в таких словах: что сия книга возбудила всеобщее любопытство, что расход на нее страшный (NB. До сих пор гроша барыша не получено)» [12, с. 56]. Публікація листів з подібним маніфестом перетворила просто негарний приклад поведінки на реальну практику, захищену авторитетом письменника, що виводило її з-під апіорної критики.

Для М.Б. Герсеванова наріжним питанням оцінки творчості виявилася позитивна повчальність, якої у М.В.Гоголя він не знайшов. Таку позицію можна назвати дещо наївною, проте беззаперечно відвертою. У своєму розборі Гоголя-громадянина М.Б. Герсеванов акцентував на тому, що, коли Микола Васильович був позбавлений допомоги покровителів, один на один із проблемами він пасував. Викладацька кар'єра швидко закінчилась, лекції у Патріотичному інституті були визнані нецікавими та нудними. З якоїсь причини М.В.Гоголь все ж намагався закріпитися в історичній науці, приміряючись до гранд-нарративів то з історії Риму, то Середньовіччя, то України, з приводу чого просив: «Изъяви свое мнение об исторических статьях в какомнибудь журнале. Твое слово мне поможет, потому что у меня завелись какие-то ученые неприятели» [12, с. 56]. Плани залишилися планами, бо потребували глибоких, спеціальних вмінь, багато часу, чого у Гоголя не було, до того ж, на думку М.Б. Герсеванова, «природа отказала ему во всех качествах историка» [12, с. 50]. З іншого боку, Микола Борисович підсумовував: «Кажется, никогда плохой выпускник провинциального лицея не делал в столице такой блестящей карьеры» [12, с. 96].

Переїзд М.В.Гоголя за кордон відкрив у нього один цікавий спосіб заробляти гроші. Вже відомий письменник, він шукав знайомства із заможними росіянами, що приїжджали на відпочинок, прикидався ледь не жебраком і просив грошей.

Через Жуковського, від імператора – 5000 крб, згодом ще 3000, 1500 через Прокопича, 2500 від Погодіна, 1000 у Панова, тисячі у Аксакових та багатьох інших, безкоштовно жив у їхніх квартирах, при цьому писав матері: «...явившись к нашому посланнику, в каком бы то ни было месте и государстве, я бы мог всегда занять, сколько мне хотелось» [12, с. 68]. І який же громадянський подвиг без небезпеки, адже «Гораздо легче и безопаснее льстить страстям, угадывать потребности современного общества. Так поступали все, кто хотел единственно успеха... у нас Сенковский и Гоголь» [12, с. 135].

Гоголя-літератора М.Б. Герсеванов логічно вивів зі всієї передісторії і зафіксував, що «не считаем его ни гением, ни поэтом, ни даже художником» [12, с. 103], але «не признавая за ним титла поэта, художника, историка, мыслителя, скажем, что он был даровитый сатирик, тонкий наблюдатель нравов, талантливый писатель повестей» [12, с. 104]. Перше, чого не діставало М.В.Гоголю для вищого статусу, це освіти. М.Б. Герсеванов, як й інші критики, особливо Полевой, наводив приклади граматичних та багатьох стилістичних помилок, посилаючись на ретельно підготовані до видання листи: «О темноте слога в письмах серьезного содержания – и говорит нечего. Адепты принимали это за глубину мысли» [12, с. 107]. При тому Микола Борисович відзначив намагання М.В.Гоголя надолужити промахи і констатував, що з роками у нього покращився почерк, стало менше орфографічних помилок.

Як і М.О.Полевой, М.Б. Герсеванов був впевнений щодо згубного впливу на М.В.Гоголя чисельних захоплених відгуків друзів, що призвело до зазнайства та некритичного ставлення до себе і своєї роботи: «...неумеренные похвалы погубили Гоголя... он усилил свои недостатки, и, вместо того, чтобы идти вперед, пошел назад» [12, с. 113], або «все эти фразы...вскружили голову человеку ограниченному; он принял их за сущую истину; облекся в ризу жреца и иерофанта, стал рисоваться на трибуне и выражаться высокопарными фразами» [12, с. 133]. Крім того, за спостереженнями М.Б. Герсеванова, М.В.Гоголь був позбавлений «священного вогню», без якого «писатель стихов будет не поэтом, а только рифмоплетом» [12, с. 107].

Та головні недоліки крилися у вадах сухого, замкнутого, невідвертого характеру Гоголя, а саме, у відсутності відчуття прекрасного та душевного тепла. Микола Борисович вважав М.В.Гоголя поверховим спостерігачем, який копіював дійсність без обдумування: «...видим людей, которые, в «Утопленнице», едва ли не лучшем его произведении, живут, мыслят, любят, ненавидят на общих законах человеческой природы, тогда как во всех других его произведениях являются не люди, а марионетки или карикатуры». Це й було, на думку критика, причиною невдач М.В.Гоголя на історичному поприщі: «...чтобы изучить и начертать характер исторических лиц и событий, надо глубоко проникнуть в сердце человеческое, быть мыслителем, юристом, экономистом, немного тактиком и т.п.» [12, с. 108-109].

Критична нереальність персонажів найбільше заважала Миколі Борисовичу – герої позбавлені обличчя, мотивації, логіки дій, крім того, «цинізм и сальность», що зростали з кожним твором, недоречний потяг до ефектів, які перетворюються на фарс і в результаті, мало уваги змісту. Він не міг погодитися й з літературними образами. І справа тут не в письменницькому таланті, який ним оцінювався невисоко. Герої М.В.Гоголя, точніше їх зображення, несправедливо карикатурні. Його старосвітські поміщики Іван Іванович, Іван Никифорович, Акакій Акакієвич, персонажі «Мертвых душ» – це або спроба догодити столиці, яка любить підсміюватися над провінцією, або ж намагання сподобатися більшості тогочасної публіки, «в которой замечался в сильной степени грязный элемент». Саме так розцінював критик прагнення М.В.Гоголя «рисовать идиотов». Саме цим М.Б. Герсеванов міг пояснити, «зачем Гоголь выводит на сцену провинцию, которую, как сын Малороссии, должен был любить, и зачем изображал преимущественно идиотов» [12, с. 115]. Як зауважила Т. Литвинова, сприйняття ним героїв М.В.Гоголя можна порівняти з враженнями О.М. Марковича від популярного водевілю О.О. Шаховського «Козак-стихотворец» [440, с. 685]. Так само зображене в «Мертвых душах» сприймалося як «чистая ложь, клевета на провинцию», а образи, виведені письменником, як невідповідні руському типу: в

«Ревизоре» «все ложно, натягнуто, все лица гротески, которые и в глуши провинции составляют исключение» [12, с. 121-122].

Герсеванов інтерпретував зрілу творчість М.В.Гоголя не як бажання розповісти історію та донести думку, а як бажання догодити. І практика на цьому терені у нього була успішна, «он искал угодить столице, которая, как все столицы, любит подсмеяться над провинциею. Идиотизмом же, тривиальностью, цинизмом, он думал нравиться большинству тогдашней публики, ...которая незадолго до того восхищалась “Большим выходом у Сатаны“ Сеньковского» [12, с. 115]. Дивним бачиться використання слів «тогдашняя публика», ніби М.Б. Герсеванов писав про щось сторічної давнини. І, тим не менше, за винятком деяких творів, Гоголь-літератор не створив корисного, такого, що цікавило б М.Б. Герсеванова.

З іншими критиками, типу Булгаріна, Сэнковського та ін., Герсеванова поєднує достатньо потужна національна упередженість. У багатьох випадках негативні зауваження стосовно М.В.Гоголя подавалися поруч із зазначенням його національної приналежності. «Девіації» поведінки що «хитрого хохла», що скритного «жида» Микола Борисович оцінював не без пихатості, з позиції своєї національної «нормальності», у тональності розсудів типу «наших бьют». Провівши все життя в українських губерніях, в оточенні цих «хохлов» та «жидів», Герсеванов хоч дружину собі знайшов «нормальну» – Пелагею.

Крізь весь критичний твір червоною ниткою простежується ще одне цікаве питання – ставлення до жінок. М.Б. Герсеванов присвятив свій труд жінкам, і хоча не відвів їм спеціального місця в структурі твору (імовірно, з відчуття такту), саме ці сюжети роблять завершеним образ М.В.Гоголя і як сім'янина, і як громадянина, і як літератора. Саме епізоди щодо жіночого питання викликали у критика найбільше емоцій. Розсудливий та спокійний в інших моментах, тут М.Б. Герсеванов проявляв свій, як виявляється, палкий характер.

Важко придумати критерії, за якими відносини М.В.Гоголя з жінками можна назвати успішними. Здається, він взагалі не надто любив людей і жінок, сприймаючи їх лише як органічну частину людства. Але М.Б. Герсеванову це виявилось важко прийняти. «Мизогиния» – найсуворіше слово, яке

М.Б. Герсеванов знайшов для Миколи Васильовича. На думку критика, як син, брат, вихователь, викладач, нарешті «джентльмен», він зганьбив себе: «В жінці не бачив не поезію, не грацію, не розкоші створення, не подружку життя, навіть не камелію, не лоретку¹¹, навіть не просту ключницю... а тільки Сеїда або милостивця в криноліні... О чому ж переписуватися йому з дамами, яких оскверняв брудним прикосновением?» [12, с. 85].

Як завжди, у своїх претензіях Микола Борисович більше розповідав про себе, наприклад, цитуючи лист М.В.Гоголя до матері: «А к сестрам моя тепер просьба. Если желают, чтобы супружество это было счастливо, то лучше не составлять вперед никаких радужных планов. Лучше заранее подготовиться ко всему печальному и рисовать себе в будущем все трудности, недостатки, лишения и нужды; тогда, может быть, супружество и будет счастливо» [12, с. 43-44]. Дійсно, не безапеляційний підхід, але, як коментував сам автор, «отымать у невесты всю прелесть надежды, у молодой супруги все мечты о счастии – это ужасно! Сам Мефистофелес не давал таких советов. Если б девушка предвидела, глядя на милаго, сколько горечи найдет она в обвитой розами чаше, которую с светлой улыбкой подносит ей жених, едва-ли не оттолкнула бы она его с ужасом» [12, с. 44]. Тобто, проблема не в тому, що М.В.Гоголь згустив фарби, і шлюб – не обов'язково купа гіркоти, а у тому, що не варто розвіювати солодку оману. «И так Гоголь, не находя удовольствия целовать дамских ручек, протягивал им свою грязную руку. Купаясь постоянно в любимом элементе, он пачкал грязью своих обожательниц» [12, с. 89], – писав М.Б. Герсеванов. Мабуть, не випадково у карикатурах «Похождения новгородской жительницы» він зобразив М.В.Гоголя у вигляді свині, яка завжди знаходить бруд. У дамському контексті «бруд» – це теми та проблеми, від яких благородних жінок, на думку М.Б. Герсеванова, потрібно оберігати. М.В.Гоголь же, дійсно, писав дамам у листах і про свиней, і про «бригадиршу»¹².

У творах М.В.Гоголь також часто поміщав жінок у нереальні обставини провінційної повсякденності, але ж «на балах господствует строгое приличие, как

¹¹ Камелія – утриманка заможних коханців; лоретка – повія, неологізм 1840-х рр.

¹² Бригадирша – дупа

и везде, где есть дамы» [12, с. 120]. Нерозуміння жінок жодним чином заважало М.В.Гоголю створювати реальні персонажі. Ганна з «Утопленницы» та Пульхерія Іванівна зі «Старосветских помещиков» справили на М.Б. Герсеванова враження живих істот, «Все остальные его женщины какого-то среднего рода, не любят, не внушают любви, не ревнуют, даже не говорят. Простыя дуры, идиотки, они не могут сказать двух слов, чтобы занять гостя... В какой например навозной куче отыскал Гоголь такое противное созданье, как невеста в «Женитьбе» [12, с. 126].

Зауважу, що М.Б.Герсеванов не перший підняв питання відносин М.В.Гоголя з жінками. Зрозуміло, що ще за життя письменника публіку цікавило, як це молодий, відомий у вищих колах і без вигідної партії, та хоч би якоїсь партії. Це породжувало багато здогадок і бажання приписати М.В.Гоголю романи, але всі варіанти (Г.М. Віельгорська, О.О. Смірнова-Россет) залишилися лише фантазіями навіть не самого М.В.Гоголя, а його друзів. Інша річ, якщо М.Б. Герсеванов вважав факт самотності М.В.Гоголя чимось патологічним, то, наприклад Аксакови, називали це вершиною духовного життя. Доля недаремно не звела знайомства між Герсевановим та Гоголем, у Миколи Борисовича та «добровольного евнуха» Миколи Васильовича навряд чи виникли б спільні теми для розмови.

Література, як будь-яке мистецтво, справа смаку. Обговорювати смаки – справа малоперспективна. У тому, що М.В.Гоголь не виправдав очікування М.Б. Герсеванова від сучасної літератури, провини письменника немає. Крім того, те, що Микола Борисович називав безграмотністю, інший вважатиме родзинкою стилю письменника. Об'єктивними ж у даному разі є свідчення про методику аналізу, яку використовував М.Б. Герсеванов. Розуміючи суб'єктивність особистих оцінок, він кожен свій, у тому числі й найсуворіший, висновок підтверджував зауваженням про особисті якості письменника, які, безумовно, впливали на його творчість. Та варто враховувати, що герсеванівські нотатки були зроблені на основі епістолярій Гоголя, прочитання «Выбранных мест из переписки с друзьями» де, письменник сам вирішив розкрити душу перед читачем, тому й до суджень повинен бути готовим. Прихильник гласності, М.Б. Герсеванов і тут стояв

на її сторожі: «Что же делать? гласность имеет свои неотъемлемые права» [12, с. 8].

М.Б. Герсеванов ставив у провину М.В.Гоголю відсутність у творах повчальності («Мертві душі», «Ревізор»), а тому сумнівався й у користі такої літератури. Водночас у середині ХІХ ст. молодь цитувала цілі уривки з «Мертвих душ», зі сцен театрів не сходили вистави за творами М.В.Гоголя, продавці книг не встигали видавати нові накладу його творів. Таке постійне нагнітання не допомагало боротися з вадами, а сприяло звиканню до них, введенню їх у коло невикорінних національних особливостей. М.Б. Герсеванов не практикував виправдання проблем тим, що десь ще гірше: «Когда то мы хвалились, что забросаем Запад шапками; настало время реакции; мы впали в другую крайность и, вторя грязному апостолу, кричим во все горло: “У нас все дурно, чорт возьми, все: провинция, армия, народ, помещики, духовенство, кредитная система, патриархально начало, акционерныя общества“ – и знаменитое *мы не созрели* есть отголосок его разглагольствований. Вместо того, чтобы любить, уважать свое отечество, мы предаемся гнусному пороку, от которого умер Гоголь, вместо того, чтобы лечить наши раны, мы разтравляем их» [12, с. 167].

Хоча брошура М.Б. Герсеванова викликала багато відповідей, їх змістовний аналіз небагато додає для розуміння суспільної думки, суперечка стосувалася виключно оціночних суджень. Однак складно простежити прямий причинно наслідковий зв'язок, навряд чи така пильна увага не справила враження/впливу на М.Б. Герсеванова. Тож наведу декілька прикладів.

Найбільш детальний розбір герсеванівської критики на сторінках «Основи» зробив біограф М.В.Гоголя П.О. Куліш, який, власне, займався виданням листування письменника та шеститомного зібрання творів. На п'яти журнальних аркушах Пантелеймон Олександрович у легкій іронічній манері розмірковував над М.Б. Герсевановим, якого навіть не намагався зрозуміти: «Если бы мы не видели в труде г. Герсеванова нравственного уродства, мы бы спросили у него: неужели имеет способность любви значит быть таким, каким опасалась мать, чтобы не сделался Гоголь вне её кроткого надзора?» [165, с. 55].

Уже постановка цього питання дає підстави припустити декілька речей: 1) критика – не той жанр, яким прославився П. Куліш; 2) на кінець 1861 – початок 1862 рр. Пантелеймон Олександрович був чимось дуже зайнятий, поспішав і відповідь Герсеванову писав тому, що мусив, а не тому, що хотів і відчував внутрішню потребу; 3) він прочитав лише перші 10 сторінок «Гоголя пред судом обличительной литературы», а погортав до 25-ї. Більшу частину кулішевого тексту складають загальні роздуми про те, що таких, як Гоголь ображати/судити заборонено (а інших можна). Гоголь у Куліша виступає як поле битви між добром і злом: «Пусть за Герсеванова станут одни, а против него другие; тогда мы будем знать, кто у нас поддерживает тьму, с таким трудом рассеиваемую писателями, подобными Гоголю», – хоча до цього Пантелеймон Олександрович вказував, що більше таких, як Гоголь немає, тож у нас проблеми – «Примирения здесь быть не может. Мы уже и так довольно долго сидели в сумерках понятий о достойном и недостойном в общественной жизни» [12, с. 53].

Войовничий настрій відчувається у кожному слові П.О.Куліша, але очікування ґрунтовних контраргументів не виправдовується вже першими закидами М.Б.Герсеванову в намаганні образити мати М.В.Гоголя. П.О.Куліш звинувачував Миколу Борисовича у жорсткості через невіру в бажання 14 річного М.В.Гоголя покінчити життя самогубством; в упередженості, непослідовності, вириванні тез із контексту та «вільних» інтерпретаціях. Окрім першого пункту, все це є справедливим стосовно самого П.О.Куліша. Непослідовність М.Б. Герсеванова П.О.Куліш ілюстрував зауваженням нашого героя на два листа Гоголя стосовно освіти сестер. У першому письменник наставляв сестер займатися танцями для зміцнення членів, на що М.Б. Герсеванов зауважив, що танці, музика, зміцнення членів не є головною метою освіти благородних дівчат. Тим більше, до того, в іншому листі М.В.Гоголь наставляв мати: «...внушите ей правила религии: это фундамент всего», з приводу чого М.Б. Герсеванов писав: «Наставления его до того пошлы, что не понятно, зачем все это напечатано» [12, с. 25].

Слово «пошлость», дійсно, може породити непорозуміння, адже у даному випадку у М.Б.Герсеванова воно є синонімом «банальності». «Зачем это

напечатано», – цікавить Миколу Борисовичу тому, що, на його думку, якщо М.В.Гоголь сам вирішив видати свої листи, то він вважав, що висловлене ним може бути корисно інших. І з цієї точки зору, цінність думок М.В.Гоголя стосовно жіночої освіти для М.Б.Герсеванова була мінімальною. Микола Васильович, дійсно, міг вважати свою думку вартою уваги. Але, на відміну від нього, М.Б.Герсеванов не вважав себе розумнішим за інших і не думав, що комусь «укрепление членов» та «религия – фундамент всего», як й інші істини від Гоголя, відкриють очі. Та, судячи з тону огляду П.О.Куліша, справа не у термінологічному непорозумінні, а в особистій упередженості. Стиль рецензування П.О.Куліша демонструє спробу висміяти непослідовність зауваження М.Б.Герсеванова про відсутність дива в допомозі сестрам та матері. Однак відповідь на цей закид містить сторінка 39, до якої Пантелеймон Олександрович, на жаль, не дочитав. Та водночас, ніби похапцем, помічав: «От жизни Гоголя переходит к критике его сочинений, но эта критика ниже всякого о ней отзыва».

Думку стосовно брошури М.Б.Герсеванова залишив В.Ф. Одоєвський, критика якого не вирізняється ґрунтовністю і зводиться до особистісних випадів та намагання дати медичний діагноз на кшталт: «патологическое состояние общей раздраженности», «полупомешательство». І, нарешті, він проголосив Миколу Борисовича носієм одного з «сквернейших элементов нашего народного характера: “непреодолимое желание посшибить спеси, у кого б то ни было, хоть у мертвого”» [185]. Аргумент звучить настільки вагомо і настільки повз цілі, що мотивацію Одоєвського звернутися до критики М.Б.Герсеванова можна пояснити лише нездоланим бажанням «посшибить» пиху з незнайомої людини, але привід безумовно був.

У Російському державному архіві літератури і мистецтва зберігається справедливо ненадрукований рукопис Л.М. Антропова. Про Луку Миколайовича відомо небагато, народився у 1843 р., у 1863 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету і став співпрацювати з «Библиотекой для чтения», де опублікував декілька критичних статей. Автор ряду драматичних творів, найвідоміший з яких – комедія «Блуждающие огни». З текстом

М.Б.Герсеванова Антропов познайомився ще в університеті у 18 річному віці. Він став одним з першим читачів, захопивши один з десяти екземплярів брошури, які тільки-но прибули до Санкт-Петербургу і, варто відмітити, прочитав її повністю. Ці обставини пояснюють молодецьку удаль, поєднану з відсутністю навичок літературного, тим більше критичного письма. Власне, М.Б.Герсеванова у цій критиці немає, є уявний звір о восьми головах, від якого Лука Миколайович власноруч та сміючись врятував скарби та бажану красуню, в образі якої – Гоголь.

Стаття Антропова називається «Герсеванов и герсевановщина». Тут автор люб'язно пояснив читачам що це за явище: «Это есть та безчисленная и незримая ложь, которая расплзлась сетью от потрескавшегося Китая до недвижного Кремля – и насчитывает своих адептов везде, всюду под всеми знаменами и всеми цветами» [250, арк. 39 зв.]. Грізний тон статті все ж не справляє враження, що вона написана вдумливим автором: «Вы говорите г. Герсеванов, что Вы никогда не видели лично Гоголя; мы Вам верим, Гоголь никогда не был знаком с Вами лично, и только вследствие этого Ваша статья и представляет нам какой-нибудь интерес; она показала нам как что было сделано Гоголем. Также как своей попыткой очернить его как человека, не имевшего ни ума, ни чести – она служит величайшей и лучшей похвалой этой стороны его. Если бы это был только Ваш личный иск на Гоголя, мы бы поленились обратить на него внимание» [250, арк. 39 зв.]. Не дивно, що адвокатом Антропов не став. Від ґрунтового аналізу його тексту застерігає не лише відсутність розбору твору М.Б.Герсеванова по-суті, а й жахливий почерк автора.

Про знайомство з брошурою М.Б.Герсеванова у своїх записах згадав відомий російський письменник М.С. Лесков [432, с. 338]. Він був прикро вражений змістом твору: «...нет гадкого порока и страсти, в которой бы не обвинялся покойник через 8 лет после своей смерти». У зв'язку з цим зауважу, що загальною рисою критиків М.Б.Герсеванова було те, що вони не відмовляли собі в «позитивній» упередженості щодо померлого. «Даже как писателю ему отказывается в даровании», – це не відповідає дійсності, один з посилів М.Б.Герсеванова полягав саме в тому, що М.В.Гоголь, як людина талановита,

могла зробити більше та краще. Сам Микола Борисович, на думку М.С.Лєскова, створив роботу, яка «замечательна по своим качествам: бездарности, бесстыдству полнейшему, какой-то непонятной, сумасшедшей злобе и ухарству». Отже, магічний авторитет М.В.Гоголя змушував дивитися на незгодних з цим авторитетом, виключно як на хвору або злу людину.

Критику брошури М.Б.Герсеванова «Гоголь пред судом» об'єднує загальний характер – безапеляційний та позбавлений контраргументів. Перехід на особистості, притаманний кожному з розглянутих варіантів, мало додає для розуміння безпосередньо особистості М.Б.Герсеванова, але знайомить з прийомами літературних дискусій і збірним образом «ворога» – неосвіченого, темного, відсталого, провінційного поміщика. Безумовно, показовим є й те, що рецензія Л.Антропова по цей день залишається невиданою та загалом маловідомою, нотатки В.Одоєвського та М.Лєскова були видані лише у 1980-х рр. Тільки П. Куліш опублікував реакцію на брошуру – єдиний, хто її не дочитав.

Що в залишку? Шевирьов писав: «Вы спрашивали нас: “не правда ли, что, странствуя по России, вы согласитесь скорее дать 30 верст крюку, чем встретиться с каким-нибудь Собакевичем или Ноздревым? Какая же охота встречаться с ними в поэме, когда и наяву они представляются для нас страшным кошмаром? Можно ли впустить хотя одно из лиц этой поэмы далее своей передней?», – Но позвольте и нам предложить вопросы в свою очередь. Смотрите на улицу: вот пьяница шатается по тротуару; вот извозчик навеселе мчится на удалой тройке: вы, конечно, обойдете за несколько шагов этого пьяницу и не впустите извозчика, особенно же с его тройкой, в вашу гостиную; но изобрази вам пьяницу Теньер своею веселою кистию, нарисуй вам Орловский извозчика лихача с удалою тройкою бессмертным карандашом своим – и пьяница Теньеров, и тройка Орловского будут красоваться в вашей гостиной на самом первом, почетном месте, выше каких-нибудь других важных картин, рисованных кистию не столько искусною» [222].

Що хотів сказати М.Б.Герсеванов шанувальникам реалізму М.В.Гоголя? Що варто бути чесними до кінця й не відділяти себе від вульгарності оточення. Ви не

зможете дати 30 верст гаку від самих себе. До вас приїхав ревізор, якого ви самі обрали в пророки, він готовий розважати вас бесідою, давати «корисні» поради, він дійсно коротко знайомий з О.С.Пушкіним, не бере хабарів (через те, що не дають), а ви готові беззаперечно йому вірити, позичати гроші, дарувати коштовні дарунки, пускати до себе жити. Легко сміявся поет М. Язиков зі Сквозняка – Дмухановського, коли отримав такий глузливий лист від Гоголя: «Твое стихотворение «Землетрясение» меня восхитило. Жуковский также был от него в восторге. Это, по его мнению, лучшее не только из твоих, но даже из всех русских стихотворений. Взять событие из минувшаго и обратить его к настоящему – какая умная и богатая мысль!» [141, с. 149]. Щоб зрозуміти очевидність сарказму, варто прочитати те коротеньке «Землетресенье». Але поет відповів: «...твои два письма, писанные тобою, как ты сам говоришь, под влиянием моего стихотворения «Землетрясение», доставили мне много удовольствия, услаждения и пользы. Жаль, что их нельзя напечатать» [141, с. 150]. Звичайно, настільки непохитна віра у святість сприяє агресивності проти тих, хто припускає: а може що «король голий»? З листів М.В.Гоголь представ перед М.Б.Герсевановим особою, ідеалом якої є Хлестаков, людина нікчемна, але така, що знає: навколо ідіоти, яких за сприятливих умов можна легко ввести в оману.

Загалом ситуацію навколо «Гоголя пред судом» влучно характеризує сучасне слово «хайп». Але у XIX ст. його не існувало й що робити з таким звіром було не зрозуміло. Брошура М.Б.Герсеванова вийшла, коли автор, окрім службового доробку, мав значну кількість надрукованих статей, але критиками він сприймався як людина без жодного бекграунду. Микола Борисович міг би скористатися ситуацією й прогрімити, але не зробив цього, бо сказав все, що думав з приводу М.В.Гоголя, на відміну від ситуації з брошурою «О причинах тактического превосходства французов», яка викликала повноцінну дискусію. Резонансу «Гоголю пред судом» додав час появи твору. За кілька років після смерті М.В.Гоголя багато поганого було йому пробачено й процес сакралізації пішов своєю чергою. Але час появи брошури М.Б.Герсеванова не випадковий, він

висловився не проти самого письменника, а проти наслідків його впливу на російське суспільство.

Отже, літературна критика як жанр іде пліч опліч з розвитком публіцистики й розповсюдженням товстих журналів. Природно, що зі збільшенням аудиторії читачів на полі критичної битви більш дієвою зброєю ставали «мода», «популярність», «легкість», а ваговиті «моральність», «суспільна користь», «історична правда» відтіснялися на периферію. Саме через моду та популярність об'єктів, на які звернув увагу М.Б.Герсеванов, літературна критика, поза його бажанням, стала однією з візитних карток, за якими його судять уже більше ста років. Важлива риса Миколи Борисовича, яка проявилася у цьому контексті – небажання відступати. Усвідомлюючи масове незадоволення своєю позицією, він був настільки впевненим у ній, що не зупинився на дискусіях у вітальнях, а надрукував статті в газеті, а згодом видав окрему брошуру. Це стало можливим завдяки високому рівню впевненості у собі, вільному часу, наявності коштів. Хоча літературна критика – непродуктивний жанр, вона не окупить себе, не розвине виробництво, не побудує дороги, не винищить сільськогосподарських шкідників, вона стосується речей важливих для найпрактичніших патріотів – честі, усвідомленості, відповідальності. Позиція М.Б.Герсеванова була небезапеляційною, і все ж він судив не мистецтво (це справа смаку), а художньо-публіцистичний жанр. Попри все, не записний літератор, не знаменитий автор, він насмілювався взятися за розбір творчості найпопулярніших у свій час, центральних фігур літературного життя 1830–1850-х рр. через усвідомлення великої суспільної відповідальності літератури, яка, на жаль, породжувала нігілізм і не продемонструвала потенціал створювання.

ВИСНОВКИ

Дослідження постаті Миколи Борисовича Герсеванова в контексті історії загальноросійської та регіональної суспільної думки 1840 –1860-х рр. дозволило дійти таких висновків.

Формування репрезентативної джерельної бази для реконструкцій біографій та інтелектуальної творчості, особливо стосовно героїв «другого плану», має цілий ряд проблем, пов'язаних з фрагментарністю та географічною розпорошеністю інформації. Так, для реконструкції життєвого шляху М.Б. Герсеванова неочевидною з першого погляду проблемою виявилась його бездітність і, як результат – відсутність сімейних переказів, легенд, реліквій, листування, щоденників тощо. Разом з тим, евристична робота, спрямована на створення надійної інформаційної основи дисертації, засвідчила наявність достатньо міцного джерельного та історіографічного підґрунтя для розв'язання поставлених завдань. Залучений джерельний та історіографічний комплекси дозволили репрезентувати життєвий шлях М.Б. Герсеванова, людини, яка не обмежувалася професійною кар'єрою, задоволеннями, виконанням поміщицьких обов'язків, накопиченням матеріальних благ або впливом на суспільство, а ще й все це поєднувала з активною інтелектуальною роботою. Це дозволило накреслити основні віхи життя та діяльності М.Б. Герсеванова, уточнити спірні моменти, неточності в біографії, з'ясувати моральні пріоритети та особливості характеру, представити весь спектр його інтелектуальних зацікавлень, специфіку авторського стилю, погляди, позиції задля більш адекватного сприйняття загального ходу розвитку суспільної думки Росії та України 1840 – 1860-х рр.

Відтворення історіографічного образу М.Б. Герсеванова нагадувало намагання полагодити клаптеву ковдру з великою кількістю прогалин. Використання в дисертації такої процедури обумовлено не тільки прагненням зафіксувати всі можливі оцінки сучасниками, а згодом і науковцями. «Ревізія» образу виявила контрверсійну особу з полярними оцінками авторитету, інтелекту та особистісних якостей, які в основному сформувалися ще за життя героя та були успадковані історіографічною традицією. Різноманітність оцінок була викликана, головним

чином, тематикою дискусій, у контексті яких М.Б.Герсеванов згадувався як сучасниками, так і в подальшому дослідниками. Нехтування М.Б.Герсевановим з боку істориків України, крім іншого, можна пояснити тим, що він не був задіяний ані в революційному, ані в українському русі, не брав участі у діяльності суспільно-політичних організацій. Тільки в останні роки інтерес до його особи виявили у першу чергу краєзнавці.

В біографії М.Б.Герсеванова чітко виділяються два періоди. Перший, пов'язаний з військовою службою, надав можливість професійного становлення, кар'єрного зростання від молодшого офіцерського чину до звання генерал-майора, а також загартування характеру й таких чеснот, як рішучість, відвага, прагнення гласності, правди. Другий період – цивільний – відзначився активною роботою М.Б.Герсеванова на різних виборних дворянських і земських посадах, де так само виявлялися всі його чесноти та недоліки характеру.

1840 – 1860-і рр. позначені стрімким розвитком публіцистики, постановкою та вирішенням багатьох важливих соціально-політичних, економічних та військових питань, а також суттєвим поживленням суспільних дискусій, які точилися й на шпальтах різноманітних як столичних, так і місцевих газет і журналів.

Комплексне вивчення творчого доробку М.Б.Герсеванова, включеного у загальноросійські та місцеві справи ще під час військової служби, дозволяє стверджувати, що інтелектуальна спадщина катеринославця дуже влучно розставила тематичні пріоритети у питаннях, що турбували тогочасне суспільство, а саме: проблеми ведення приватного господарства у різних куточках Російської імперії; загальнодержавні економічні проблеми – шляхи сполучення, використання ресурсів (від людських до природних копалин); повчальні можливості художньої літератури (у творчості Й.І. Сєнковського та особливо М.В. Гоголя); специфічні відносини між провінціями та імперським центром; функціонування та реформи армії; міжнаціональні та міжнародні відносини; реформа самоврядування та ліквідація кріпацтва.

У залежності від тематики виступів виявлялися різні ідентичності М.Б.Герсеванова – військовий, поміщик, катеринославець, дворянин, «руський», у

тогочасному узагальненому значенні східних слов'ян. Хоча ці ідентичності загалом не конфліктували між собою, часом деякі починали домінувати. Так, у питаннях вибору між загальнодержавною користю та місцевим інтересом катеринославський поміщик, землець переважно виходив на перший план.

Військово-професійна діяльність М.Б.Герсеванова ніколи не була предметом конкретного наукового інтересу. В результаті ж даного дослідження став очевидним вплив професії (яка, до того ж, відповідає темпераменту) на будь-яку іншу сферу його діяльності. Як свідчать його роботи, військова справа виявилася для нього найбільш органічною. Погляд М.Б.Герсеванова на події та явища можна назвати дещо ідеалізованим та романтичним. Точніше, він завжди намагався подолати дистанцію між ідеалом та дійсністю. Звідси – прагнення гласності, принципового вирішення актуальних, болючих проблем. У публіцистичних творах М.Б.Герсеванов довго обходив армійську тематику, керуючись настановою «не виносити сміття з хати». Але у контексті обговорення суспільством Кримської війни та подальших подій в армії ідентичність військового, хоч і не була переможеною, але поступилася розумінню себе як шукача та поборника правди.

Реформи місцевого самоврядування дали можливість М.Б.Герсеванову проявити себе також у земській роботі. Сам факт відкритого обрання на різні посади перш за все говорить про авторитет нашого героя. Виправдано відчуваючи наступ на права дворянства, М.Б.Герсеванов активно виступив на захист його станових інтересів (як гласний, голова та почесний член земства), які в його розумінні були органічною частиною державних і жодним чином не йшли з ними у розріз. Відстоюючи важливі для всього Південного краю питання залізничного будівництва та загалом покращення системи сполучення, відкриття банку тощо, М.Б.Герсеванов неодноразово виступав на засіданнях Херсонського та Одеського земств, де завжди був підтриманим більшістю голосів. Таким чином, публіцистична популярність Миколи Борисовича, що посприяла обранню на виборні посади, перетворила його ще й на досить успішного публічного оратора.

М.Б. Герсеванов виявився одним з талановитіших і найбільш активних представників Катеринославщини у суспільній думці Російської імперії 1840 –

1860-х рр. За резонансом від висловлених позицій навряд чи хтось з катеринославців міг би зрівнятися з М.Б.Герсевановим. Автор більше 120 виявлених робіт, він напрочуд вірно відчував інтелектуальні та господарські запити сучасного суспільства й першим порушив цілу низку питань, які наразі вважаються очевидними. Тож, Микола Борисович проявив себе як людина, яка змогла вловити та висловити на папері питання, які лише зароджувалися у суспільстві, але ще не сформувалися як проблема. Це й єврейське питання, й відносини метрополії з Сибіром, і цілий ряд господарських проблем, вірне прорахування військових планів лише теоретичних супротивників за декілька років до початку Кримської війни. Сміливий та відважний публіцист, М.Б.Герсеванов не слідував модним і домінуючим напрямкам суспільної думки. Він наважувався, мав смак і відвагу йти наперекір і шукати власні відповіді на нагальні суспільні проблеми. Цей катеринославець представляв собою рідкісний, якщо не унікальний, тип провінційного інтелектуала, який, на відміну від інших, свідомо відмовлявся рухатись у руслі столичної позиції, відстоюючи «сермяжну правду» провінції.

Підсумком вивчення багатогранної творчості М.Б.Герсеванова стало руйнування усталеного історіографічного міфу про бідність катеринославського інтелектуального ландшафту, ніби майже до кінця XIX ст. зосередженого лише на проблемах місцевого масштабу. Публіцистика Герсеванова продемонструвала широту регіональної суспільної думки, її надзвичайне проблемно-тематичне різноманіття та оригінальність. Тексти М.Б.Герсеванова не тільки відображали найважливіші, найтрепетніші питання, які хвилювали мільйони людей, а й пропонували їх конструктивне вирішення, яке спиралося на тверезу, реалістичну оцінку ситуації. Навіть тоді, коли його пропозиції виявлялися помилковими, не придатними для реалізації (проект кінних залізниць), вони були результатом глибоких розрахунків та роздумів.

Проведене дослідження показує, що чітке визначення місця М.Б.Герсеванова як консерватора у традиційних, закріплених в історіографічних канонах, схемах напрямків суспільної думки середини XIX ст. (ліберали, консерватори,

революціонери-демократи), виявляється не обґрунтованим, оскільки його світогляд не вкладається в одномірні схоластичні конструкції. На мій погляд, М.Б.Герсеванова, скоріше, можна віднести до аморфного, широкого середовища так званих прогресивних консерваторів, які у своєму реформаторському пориві намагалися утримати баланс інтересів різних соціальних груп, а також і держави, виступаючи не огульними критиками, не мрійниками, а відповідальними громадськими діячами.

Всупереч домінуючим суспільним настроям, він по-генеральські сміливо відстоював честь армії, солдат і командирів після Кримської кампанії, виступав проти негласних, вузько бюрократичних методів розв'язання селянської проблеми, недосконалої організації роботи земств, проти потурання низьким смакам і очікуванням публіки у тогочасній літературі, наважуючись на жорстку критику тоді вже забронзовілого і майже сакралізованого у суспільній свідомості образу і творчості М.В.Гоголя, якого звинувачував у талановитому, а тому найбільш небезпечному в своїй безвідповідальності, відображенні дійсності.

Будучи катеринославським поміщиком у третьому поколінні, М.Б.Герсеванов став породженням реального соціального, економічного та культурного середовища Південної України – щиро турбувався про ліси, ґрунти, шкідників, торгівлю, комунікації краю, добробут населення, боротьбу з пияцтвом, моральність і здоровий спосіб життя селян. Абсолютна більшість його публіцистичних творів були викликані до життя актуальними проблемами побутування українського народу. Тому вважаю обґрунтованим і доцільним розширення вузького герметичного кола представників української суспільної думки за рахунок подібних М.Б.Герсеванову персонажів, у творчості яких українські етно-національні проблеми не займали центрального місця.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ**Опубліковані джерела*****Праці М.Б. Герсеванова***

1. Герсеванов Н. 1848-й г. в Екатеринославской губернии. *Одесский вестник*. 1849. № 25.
2. Герсеванов Н. В редакцию Одесского Вестника. *Одесский вестник*. 1868. № 179. 15 августа.
3. Герсеванов Н. Вести из Новомосковска. *Одесский вестник*. 1864. № 173. 6 августа. С. 666.
4. Герсеванов Н. Вести из Херсона. *Одесский вестник*. 1857. № 93. 20 августа. С. 455–456.
5. Герсеванов Н. Вести с южных полей. *Наше время*. 1863. № 3. С. 11.
6. Герсеванов Н. Взгляд на состояние русских войск в минувшую войну. *Военный сборник*. 1858. Т. 1. № 1. С. 1, 2, 6.
7. Герсеванов Н. Виды на урожай в нынешнем году. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1847. № 5. С. 93–94.
8. Герсеванов Н. Виды на урожай в нынешнем году. *Земледельческая газета*. 1847. № 534.
9. Герсеванов Н. Водопроводы в Харькове и Екатеринославе. *Одесский вестник*. 1869. № 224.
10. Герсеванов Н. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. Санкт-Петербург, 1849. Т. XI. Ч. 2. 347 с.
11. Герсеванов Н. Вопрос о молотильной машине. *Земледельческая газета*. 1846. № 22.
12. Герсеванов Н. Гоголь пред судом обличительной литературы. Одесса. 1861. 173 с.
13. Герсеванов Н. Город Перекоп – убежище от холеры. *Одесский вестник*. 1848. 6 октября.

14. Герсеванов Н. Город Перекоп – убежище от холеры. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1848 (49). № 254.
15. Герсеванов Н. Догадка об обете не пить водки. *Северная пчела*. 1859. № 32.
16. Герсеванов Н. Еврейская школа в Одессе. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1858. № 81.
17. Герсеванов Н. Екатеринославский водопровод. *Одесский вестник*. 1869. № 20. 26 января.
18. Герсеванов Н. Екатеринославское губернское земское собрание. *Одесский вестник*. 1869. № 39. 18 февраля.
19. Герсеванов Н. Заметка о польско-еврейском вопросе. *Весть*. 1863. № 3. 25 августа.
20. Герсеванов Н. Заметка, касающаяся южной железно-конной дороги. *Одесский вестник*. 1868. № 2. 5 января.
21. Герсеванов Н. Заметки о кавалерии. *Русский инвалид*. 1858. № 175. 13 августа. С. 759–760.
22. Герсеванов Н. Замечания на статью «О хлебных запасах Курской губернии». *Земледельческая газета*. 1846. № 19.
23. Герсеванов Н. Замечания на статью о винокурении. *Земледельческая газета*. 1846. № 80.
24. Герсеванов Н. Замечания о торговле хлебом в Одессе. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1847. Кн. 6.
25. Герсеванов Н. Замечания о торговых отношениях Сибири и России. *Отечественные записки*. 1841. Т. XIV. С. 23–34.
26. Герсеванов Н. Из путевых впечатлений туриста. Кёльнский собор. *Отечественные записки*. 1847. Т. LV. С. 35–42.
27. Герсеванов Н. Из путевых заметок туриста. *Русский инвалид*. 1858. № 242. С. 1031–1032.
28. Герсеванов Н. Из путевых заметок туриста. Египетские войска. *Русский инвалид*. 1858. № 267. С. 1131.

29. Герсеванов Н. Какие железные дороги выгоднее в России – конные или паровые. Одесса. 1856. 40 с.
30. Герсеванов Н. Конно-железная дорога из Линца в Будвейс. *Одесский вестник*. 1868. № 129.
31. Герсеванов Н. Краткое сведение о берлинских водопроводах. *Журнал главного управления путей сообщения*. 1859 (58). №5.
32. Герсеванов Н. Крымские плоды и вина. *Земледельческая газета*. 1849. № 19.
33. Герсеванов Н. Маршрут Александра Македонского в Кабул чрез Туркестан. *Русский инвалид*. 1858. № 81. С. 349.
34. Герсеванов Н. Мысли о постройке Исакиевского моста частною компаниею. *Отечественные записки*. 1842. Т. XX. С. 34–38
35. Герсеванов Н. Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 годах. Paris, 1867. 107 с.
36. Герсеванов Н. Несколько слов о нашей кавалерии. *Русский инвалид*. 1858. № 156. С. 684.
37. Герсеванов Н. Нечто о хозяйстве Молочанских колоний (из дорожных заметок). *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1847 № 11. С. 111–113.
38. Герсеванов Н. Нечто об употреблении букв е и э. *Одесский вестник*. 1850. № 84.
39. Герсеванов Н. Нужна ли в России большая армия. *Северная пчела*. 1859. № 132. С. 349–350; № 133. С. 353–355.
40. Герсеванов Н. О влиянии неурожая на увеличение смертности в Новороссийском крае в 1849 и 1850 годах. *Сборник статистических сведений о России*. Санкт-Петербург. 1854. Кн. II. С. 97–101.
41. Герсеванов Н. О водопроводах в Одессе и Марсели. *Одесский вестник*. 1857. № 32.
42. Герсеванов Н. О водяных и сухопутных сообщениях в России. *Сын Отечества*. 1839. № 9. С. 125–137.

43. Герсеванов Н. О дождях в Новороссии в 1850 г. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1850. № 37. С. 106.
44. Герсеванов Н. О жалованье предводителям дворянства. *Современная летопись Русского вестника*. 1860. Сентябрь. Т. 29. № 1. С. 50–51.
45. Герсеванов Н. О жалованьи предводителям дворянства. *Одесский вестник*. 1861. № 32.
46. Герсеванов Н. О железной дороге из Харькова в Севастополь. Санкт-Петербург, 1867. 37 с.
47. Герсеванов Н. О железно-конной дороге из Екатеринослава в Феодосию. *Екатеринославские губернские ведомости*. 1868. № 4. 27 января. С. 45–47; 1868. № 6. 10 февраля. С. 64.
48. Герсеванов Н. О живых изгородях. *Отечественные записки*. 1843. Т. XXVII. С. 15–28.
49. Герсеванов Н. О живых изгородях из боярышника. *Земледельческая газета*. 1843. № 45. С. 357–359.
50. Герсеванов Н. О Записках Общества Сельского Хозяйства южной России в последние три года. *Земледельческая газета*. 1844. № 1.
51. Герсеванов Н. О земских банках в Екатеринославской губернии. *Екатеринославские губернские ведомости*. Часть не официальная. 1865. № 38. 18 сентября. С. 4–8.
52. Герсеванов Н. О значении конно-железных дорог в Новороссийском крае. Одесса, 1868. 19 с.
53. Герсеванов Н. О каменноугольной промышленности в Новороссийском крае и о средствах к её развитию. *Одесский вестник*. 1857. № 61. 4 июня. С. 303–305; № 62. 6 июня. С. 309–310.
54. Герсеванов Н. О каменноугольной промышленности в Новороссийском крае и о средствах к её развитию. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1857. Ч. LXIV. Р. III. С. 10–16.
55. Герсеванов Н. О карикатурах. *Русский инвалид*. 1859. № 51. 7 марта. С. 202–203; 1859. № 80. 13 апреля. С. 342–343;

56. Герсеванов Н. О количестве хлеба, которое может отпускать Южная Россия. *Земледельческая газета*. 1849. № 38. 11 мая; № 39. 14 мая. С. 505–511.
57. Герсеванов Н. О литературной деятельности Сенковского. *Северная пчела*. 1858. № 190; № 196.
58. Герсеванов Н. О мировых судьях в Англии. *Русский листок*. 1863. № 26. С. 480–484. (Весть=Рус. Лист)
59. Герсеванов Н. О народном характере евреев. Одесса, 1860. 84 с.
60. Герсеванов Н. О невозвратных издержках наших туристов за границую. *Северная пчела*. 1859. №76. 7 апреля. С. 501–502.
61. Герсеванов Н. О невозвратных издержках русских помещиков. *Северная пчела*. 1857. № 280. 20 декабря. С. 1526–1527.
62. Герсеванов Н. О необходимости значительно возвысить патентный сбор. *Биржевые ведомости*. 1865. № 184.
63. Герсеванов Н. О неудовлетворительности правил о найме сельских рабочих. *Весть*. 1864. № 41. 11 октября. С. 8–9; №50. 11 октября. С. 9–11.
64. Герсеванов Н. О павлоградском мировом посреднике. *Наше время*. 1863. № 3.
65. Герсеванов Н. О переходе земель в руки евреев. *Весть*. 1866. 10 января.
66. Герсеванов Н. О полевых жучках. *Одесский Вестник*. 1869. № 142. 29 июня.
67. Герсеванов Н. О применении маневров к охоте или о военной охоте. Санкт-Петербург, 1859. 37 с.
68. Герсеванов Н. О применении маневров на охоте или о военной охоте. *Военный сборник*. 1860. № 1.
69. Герсеванов Н. О причинах тактического превосходства французов в кампанию 1854 и 1855 годов. *Русский инвалид*. 1858. № 86. С. 359–371; № 87. С. 375–377.
70. Герсеванов Н. О проекте сообщений с среднею Азиею. *Русский инвалид*. 1858. № 170. 6 августа. С. 739–740.

71. Герсеванов Н. О пьянстве в России. *Отечественные записки*. 1842. Т. XXV. С. 13–26.
72. Герсеванов Н. О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их генералу Ростовцеву. Берлин, 1860. 64 с.
73. Герсеванов Н. О судоходстве в нижнем течении Днепра (из статьи г. Герсеванова в О.в.). *Киевские губернские Ведомости*. 1867/1868 (?). № 121.
74. Герсеванов Н. О транспортировке земледельческих продуктов на волах и по железным дорогам. *Одесский вестник* 1867. № 233. 24 октября.
75. Герсеванов Н. О трехлетней деятельности мировых посредников Новомосковского уезда. *Одесский вестник*. 1864. № 201. 12 сентября. С. 752.
76. Герсеванов Н. О трехлетней деятельности мировых посредников Новомосковского уезда. Санкт-Петербург, 1866. 3 с.
77. Герсеванов Н. О ширине улиц и дорог в России. *Северная пчела*. 1858. № 169; 1859. № 19. 24 января. С. 74–75.
78. Герсеванов Н. Об истреблении еврашков (сусликов). *Земледельческая газета*. 1843. № 39. С. 305–307.
79. Герсеванов Н. Об упадке цен на хлеб. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1847. № 4. С. 73–75.
80. Герсеванов Н. Описание Спасо-Евфимьевского монастыря. *Владимирские губернские ведомости*. 1838. № 37.
81. Герсеванов Н. Опыты над живыми изгородями. *Земледельческая газета*. 1843. № 32. С. 254–255.
82. Герсеванов Н. Ответ г. Пассоверу. *Московский вестник*. 1859. № 219.
83. Герсеванов Н. Ответ генералу Бутурлину (По поводу брошюры о войне 1854–1855 гг.). Одесса, 1870. 13 с.
84. Герсеванов Н. Ответ генералу Бутурлину (по поводу брошюры о войне 1854–1855 гг.). *Одесский вестник*. 1868. № 98. 7 мая. С. 323–324.
85. Герсеванов Н. Ответ на возражения г-на Мордвинова. *Отечественные записки*. 1842. Т. 23. С. 48–56.

86. Герсеванов Н. Переезд через Симплон. *Отечественные записки*. 1848. Т. LVII.
87. Герсеванов Н. Петербург и Москва. *Сын отечества*. 1839. № 9. С. 5–15.
88. Герсеванов Н.Б. Петербург и Москва. (Взгляд и нечто). *Москва – Петербург: pro et contra: Диалог культур в истории национального самосознания*. Антология. СПб.: РХГИ, 2000. С. 113–121.
89. Герсеванов Н. Невидимые полезные деятели и видимые недеятели. *Русский инвалид*. 1858. № 205. 21 октября. С. 881–883.
90. Герсеванов Н. Письмо в редакцию «СПб. ведомостей» об Азовской железной дороге. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1866. № 321. 2 (14) декабря. С. 2.
91. Герсеванов Н. Письмо в редакцию Одесского Вест. Ответ г. Савельеву. *Одесский вестник*. 1869. № 127. 12 июня.
92. Герсеванов Н. Письмо в редакцию Русскаго листка (Письмо зокрема о Современнике и Дне). *Весть*. 1863. № 2.
93. Герсеванов Н. Письмо из Парижа редактору «Русского инвалида». Смотр французским войскам. *Русский инвалид*. 1858. № 228. 19 октября. С. 975–976.
94. Герсеванов Н. По вопросу о выборных чиновниках. *Одесский вестник*. 1861. № 23.
95. Герсеванов Н. По поводу железно-конных дорог в Южной России. *Деятельность*. 1869. № 11.
96. Герсеванов Н. По поводу железно-конных дорог в южной России. Одесса, 1867. 3 с.
97. Герсеванов Н. По поводу объяснения г. Вернадского. *Северная пчела*. 1859. № 47
98. Герсеванов Н. По поводу производства и перевозки сельскохозяйственных продуктов. *Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Юга России*. 1870. № 6. С. 468–476; № 7. С. 468–478.

99. Герсеванов Н. Поездка в Грушевку. *Одесский вестник*. 1864. № 34. 13 февраля.
100. Герсеванов Н. Пожары в Екатеринославе. *Московские ведомости*. 1864. Сентябрь.
101. Герсеванов Н. Поле мертвых близ Севастополя. *Русский инвалид*. 1855. № 102.
102. Герсеванов Н. Поле мертвых близ Севастополя. *Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя*. Санкт-Петербург, 1874. Вып. 5. С. 419–422.
103. Герсеванов Н. Попытки к уменьшению пьянства между крестьянами. *Земледельческая газета*. 1846. № 33.
104. Герсеванов Н. Походы древних полководцев в Средней Азии. *Русский инвалид*. 1858. № 252. 19 ноября. С. 1071–1072.
105. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической губернии. *Земледельческая газета*. 1848. № 3. 9 января. С. 21–23.
106. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической губернии. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1847. № 11. С. 209–211.
107. Герсеванов Н. Проект торговли льдом. Одесса, 1856. 7 с.
108. Герсеванов Н. Путевые впечатления туриста в 1845 году. Неаполь. *Отечественные записки*. 1846. Т. XLVIII. С. 78–94.
109. Герсеванов Н. Путевые впечатления туриста в 1845 году. Неаполь. *Отечественные записки*. 1846. Т. XLIX. С. 21–40.
110. Герсеванов Н. Рекрутский вопрос. Статья вторая. *О средствах к устранению экономических и финансовых затруднений в России*. Статьи и заметки касающиеся этого предмета. Санкт-Петербург, 1871. – С. 61–65

111. Герсеванов Н. Рекрутский вопрос. Статья третья. *О средствах к устранению экономических и финансовых затруднений в России*. Статьи и заметки, касающиеся этого предмета. Санкт-Петербург, 1871. С. 188–198.
112. Герсеванов Н. Рим. Отрывок из путевых впечатлений туриста. *Отечественные записки*. 1846. – Т. XLV. С. 96–109; Т. XLVI. – С. 9–26.
113. Герсеванов Н. Санктпетербургское училище глухонемых. *Северная пчела*. 1837. № 10. 14 января.
114. Герсеванов Н. Сравнительные исследования о хозяйственном быте земледельцев Таврической губернии: менониста, колониста, малороссиянина и Ногайца. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1848. Кн.1.
115. Герсеванов Н. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии. *Земледельческая газета*. 1849. № 26. 1 апреля. С. 201–205; № 27. С. 217–222.
116. Герсеванов Н. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Юга России*. 1848. № 11. С. 723–728; № 12. 764–771; 1849. № 1.
117. Герсеванов Н. Урожай в Екатеринославской губернии. *Земледельческая газета*. 1842. № 71. 3 сентября. С. 566–567.
118. Герсеванов Н. Урожай в Екатеринославской губернии в 1842 г. *Земледельческая газета*. 1842. № 68. 25 августа. С. 542–543.
119. Герсеванов Н. Условия здорового климата в Перекопе. *Одесский вестник*. 1872 (?). № 104.
120. Герсеванов Н. Что случилось с Екатеринославским губернским земским собранием? *Одесский вестник*. 1868. № 33. 15 февраля.
121. Герсеванов Н. Экономический и сельско-хозяйственный кризис в Новороссийском крае. *Новороссийский телеграф*. 1870. № 110.
122. Дуров (Герсеванов Н.). Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны. Санкт-Петербург, 1860. 23 с.

123. [Записка С.М. Кочубея «Еще о Малороссии» від 11 лютого 1832 р.] // Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С.М. Кочубей і його записка про Малоросію). Схід-Захід: Історико-культурний збірник. Харків-Київ: Критика, 2004. С. 118–123.
124. [Сенковский О. И.] История Малороссии. Николая Маркевича. Москва, в типографии Августа Семена, 1842. Четыре части [рецензия]. Статья первая-вторая. Библиотека для чтения. 1843. Т. LVI. Отд. 5: Критика. С. 1–26; 27–46.
125. R. На заре крестьянской свободы. *Русская старина*. 1897. Кн. 10. С. 5–35; Кн. 11. С. 225–250; Кн. 12. С. 449–476; 1898. Кн. 1. С. 73–96; Кн. 2. С. 263–280; Кн. 3. С. 465–490; Кн. 4. С. 49–71.
126. Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Also, narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore (London: John Murray). 1834.
127. Аничков В.М. Военно-исторические очерки Крымской экспедиции. Санкт-Петербург, 1856.
128. Белинский В.Г. Русская литература в 1842 году. Собрание сочинений в трех томах. Москва: ОГИЗ, 1948. Т. 2.
129. Белинский В.Г. Литературные мечтания (Элегия в прозе). Полное собрание сочинений. В 13 т. Москва: АН СССР, 1953. С. 20–104.
130. Буницкий К. О затруднениях, встречаемых при производстве летних полевых работ в степных хозяйствах южного края России, с предложениями некоторых средств против такого невыгодного положения. *Записки Общества сельского хозяйства Южной России*. 1857. С. 258–279.
131. Бутурлин С. Несколько слов о действиях русских войска в Крыму в 1854 и 1855 гг. *Одесский вестник*. 1867. № 167.
132. Бутурлин С. О военном значении железных дорог и особенной их важности для России. *Военный сборник*. 1866. № 7.
133. Васильчиков В. И. Записки начальника штаба севастопольского гарнизона (Писаны в Москве, в 1875–1877 годах). *Русский архив*. 1891. № 6.

134. Вернадский И. Объяснение редактора Указателя Политико-экономического. *Северная пчела*. 1859. № 35.
135. Веселовский К.С. Воспоминания. *Русская старина*. 1903. Т. 116. № 1.
136. Відомості з Катеринославської губернії від 23 вересня 1866р. / Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. Дніпропетровськ: НГУ, 2002. С. 201–203.
137. Генрици А. А. Воспоминания о пережитых мною холерных эпидемиях. Москва: Вузовская книга, 2002. 208 с.
138. Герсеванов Б. Дорожные записки 1817 г. Москва: В Университетской типографии, 1819. 79 с.
139. Герцен А. И. Собрание сочинений: В 30-ти т. Т. 20. Кн. 2: Произведения 1867–1869 годов. Москва: Академия наук СССР, 1960. 994 с.
140. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания. *Русское богатство*. 1893. № 5. С. 141–184; № 6. С. 12–39; № 7. С. 152–169.
141. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки друзьями. Санкт-Петербург, 1847.
142. Гоголь Н.В. О движении журнальной литературы в 1834 и 1835 гг. *Современник*. 1836. № 1. С. 192 – 225.
143. Готовцов А. Возражения на заметку г. Герсеванова о жалованьи предводителям дворянства. *Русский вестник*. 1860. Т. 30. С. 43–45.
144. Греч Н.И. Записки о моей жизни. Москва: Книга, 1990. 392 с.
145. Григорович Д. Воспоминания. Москва: Захаров, 2007. 560 с.
146. Дараган М. И. Записки о войне в Трансильвании в 1849 г. Санкт-Петербург, 1859. VIII, 278 с.
147. Дельвиг А. А. Мои воспоминания. Москва, 1913. Т. 2:VIII, 448 с.
148. Добролюбов Н.А. Ах, какой реприманд неожиданный! Собрание сочинений в 3 томах. Том 3. Статьи и рецензии 1860–1861. Москва: Художественная литература, 1987.
149. Дополнительный список лиц, протестующих против поступка «Иллюстрации». *Русский вестник*. 1858. Т. 18. Кн. 2. С. 245.

150. Дружинин А.В. Осип Иванович Сенковский (некролог). *Библиотека для чтения*. 1858. Т. 148. С. 79–100.
151. Дружинин А.В. Критика гоголевского периода русской литературы и наши к ней отношения. *Библиотека для чтения*. 1856. № 11. С. 1–30.
152. Дудышкин С.С. Сенковский – дилетант русской словесности. *Отечественные записки*. 1859. Т. СХХІІ. С. 451–485. Т. СХІ. № 2. Отд. I. С. 451–485.
153. Думашевский. По поводу статьи о Мошках и Иоськах. *Одесский вестник*. 1858. № 25.
154. Жандр А.П. Материалы для истории обороны Севастополя и для биографии Владимира Алексеевича Корнилова. Санкт-Петербург, 1859. VIII, 396 с.
155. Журавский Д.И. Конные или паровые должны быть в России железные дороги? *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Кн. 2. С. 140–142.
156. Журнал Севастополя. Русский заграничный сборник. Берлин, Париж, Лондон, 1858.
157. Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле. *Русская старина*. 1881. № 2. С. 211–246; № 4. С. 10–154; № 5. С. 1–32; 1882. № 1 С. 227–258; № 3. С. 561–596; № 4. С. 105–154; № 5. С. 389–426; № 10. С. 131–154; № 11. С. 221–252; 1883. № 2. С. 259–290; № 3. С. 579–614; 1884. № 2. С. 241–276; № 3. С. 575–608.
158. Кирш И. Несколько слов по поводу статьи «Карикатуры». *Русский инвалид*. 1858. № 93.
159. Клініка доктора Пассовера. Реклама. *Отечественные записки*. 1848. Т. 58 С. 156–157.
160. Князь Меншиков памфлетист. Колокол. 1 июня. 1867. Вып. 9. Москва: Наука, 1964. С. 1976–1977.
161. Константинопольские женщины. *Русский инвалид*. 1858. № 113.
162. Костомаров Н. Иудеям. *Основа*. 1862. Январь. С. 38–58.

163. Краевский Н. Письмо к Г. П. Данилевскому. *Киевская Старина*. 1903. Март. С. 382–384.
164. Крестьянское дело в царствование Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян по официальным источникам составил Александр Скребницкий. Бонн-на-Рейне, 1862–1868. Т. 1–4.
165. Кулиш П.А. Гоголь пред судом обличительной литературы Н. Герсеванова. *Основа*. 1862. Январь. С. 52–56.
166. Кулиш П. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича». *Москвитин*. 1843. Ч. III. № 5. С. 161–177.
167. Левшин А.И. Достопамятные минуты в моей жизни. Записка. *Русский архив*. 1885. Кн. 8. С. 474–557.
168. Лернер Н. К истории освобождения крестьян. *Русская старина*. 1905. Январь. С. 138–153.
169. Лесков А.Н. Жизнь Николая Лескова. Т. 1. Ч. 1-4. Москва, 1984.
170. Лист О. Самойленка до Г.В. Нечаєва від 1 вересня 1822 р. з Харкова. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина ХХ століття). Джерела з історії Південної України. Запоріжжя, 2003. С. 174–175.
171. М. О брошюре «Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 годах». *Одесский Вестник*. 1867. № 159. 20 июля; № 161. 22 июля.
172. Майер Ф. Еще о живых изгородях. *Отечественные записки*. 1842. Т. XXIX. С. 1–8.
173. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. Берлин, 1860–1862. Т. 1–3.
174. Мещерский В.П. Воспоминания. Москва: Захаров, 2001. 686 с.
175. Милютин Д. А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина: Том I. Книга 1, 2, 3 / под ред. Г.Г. Христиани. Томск, 1919. 458 с.

176. Мордвинов А.А. Возражения на замечания о торговых отношениях Сибири к России, (статью г-на Герсеванова). *Отечественные записки*. 1842. Т. 23. С. 21–48.
177. Надеждин Н.И. Здравый смысл и Барон Брамбеус. *Телескоп*. 1834. Т. 21. № 19. С. 131–175.
178. Неведомский А. Возрождения на заметку г. Герсеванова о жалованьи предводителям дворянства. *Русский вестник*. 1860. Т. 30. С. 37–43.
179. «Основа» и вопрос о национальностях. *Сион*. 1861. № 10. С. 159–160.
180. Недоразумение по поводу слова «Жид». *Основа*. 1861. Июнь. С. 134–142.
181. Непокойчицкий А. А. Описание войны в Трансильвании 1849 г. Санкт-Петербург, 1858.
182. О.И.С. Аму-Дарья. Энциклопедический Лексикон. СПб., 1835. Т. 2: Аля-Ара. С. 145–159.
183. О корреспонденции из Екатеринослава. *Деятельность*. 1870. 11 июня.
184. О пьянстве в России и средствах истребления его. Одесса, 1845. 137 с.
185. Одоевский В.Ф. О литературе и искусстве. Москва, 1982. 223 с.
186. Отчет о действиях Общества Сельского Хозяйства Южной России в 1857г. X. О мерах улучшения сельской промышленности Новороссийского края. *Записки Общества сельского хозяйства Южной России*. 1858. С. 177–194.
187. Панаев И.И. Литературные воспоминания. Москва: Правда, 1988. 448 с.
188. Пассовер А. Я. Русские евреи. *Московские ведомости*. 1859. № 90.
189. Пирогов Н. И. Севастопольские письма 1854 – 1855 / под. ред. Ю.Г. Малиса. Санкт-Петербург, 1907. 230 с.
190. Пирогов Н. Одесская талмуд-тора. *Одесский вестник*. 1858. № 26.
191. Письмо из Екатеринослава. *Деятельность*. 1870. 11 июня.
192. Письмо П. А. Плетнева Я. К. Гроту от 12 июня 1843 г. Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым / под. ред. К. Я. Грота. СПб, 1896. Т. 2. С. 97–98.

193. Полевой Н. А. «Похождение Чичикова, или Мертвые души» Поэма Н. Гоголя. *Русский вестник*. 1842. № 5/6.
194. Постановления IV-го очередного Екатеринославского губернского земского собрания. Екатеринослав, 1870.
195. Постановления V-го очередного Екатеринославского губернского земского собрания. С 18-го октября по 1-е ноября 1870 года. Екатеринослав, 1871.
196. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866. Екатеринослав, 1867.
197. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания. 3-й очередной. Екатеринослав, 1869.
198. Постановления очередного Екатеринославского губернского земского собрания. Ноябрьской сессии 1867 г. Екатеринослав, 1868.
199. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания. Февральской сессии 1868 года. Екатеринослав, 1868.
200. Поступок «Иллюстрации» и протест. *Русский вестник*. 1858. № 18. Кн. 1. С. 133–135.
201. Приложения к трудам Редакционных Комиссий, для составления Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. СПб., 1860. Складна пагінація.
202. Пятковский А.П. Очерки по истории журналистики тридцатых годов. *Современник*. 1865. Т. 107. № 3. С. 89–96.
203. Розен. Письмо из Симферополя. *Земледельческая газета*. 1842. № 71.
204. Савельев П.С. О жизни и трудах О. И. Сенковского. Собрание сочинений Сенковского (Барона Брамбеуса) в 9 т. 1858. Т. 1. С. XI–CXIV.
205. Савельев. По поводу губернского собрания Екатеринославского земства. *Одесский вестник*. 1869. № 81.
206. Семякин К. Р. Выписки из писем. Сборник рукописей, представленных его Императорскому Высочеству наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Т. 3. Санкт-Петербург, 1873.
207. Сенковская А.О. Осип Иванович Сенковский. Санкт-Петербург, 1859.

208. Сенковский О. Аму-Дарья. *Библиотека для чтения*. 1835. Т. 11. С. 138–174.
209. Скалдин [Еленев Ф.П.] В захолустье и столице. Санкт-Петербург, 1870.
210. Соловьев Я.А. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле. *Русская старина*. 1881. Апрель. С. 721–756.
211. Состав Императорского русского географического общества (апрель 1856 г.). Санкт-Петербург, 1856. 60 с.
212. Стренг А. О. На Дунае и под Силистриею в 1854 г. Из записок бывшего офицера генерального штаба. *Русская старина*. 1890. Т. 68.
213. Тотлебен Э.И. Описание обороны г. Севастополя. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1863.
214. Фет А.А. Жизнь Степановки, или Лирическое хозяйство. Москва: НЛО, 2001. 480 с.
215. Фишер К.И. Записки сенатора. Москва: «Захаров», 368 с.
216. Хрущев А. П. История обороны Севастополя. Записки генерал-адъютанта Алексея Петровича Хрущева. Санкт-Петербург, 1889.
217. Черепяхин О. Разсуждение о Малороссии, в ответ на мнения о влиянии свободного винокурения и продажи вина на нравственность народную и земледелие. *Отечественные записки*. 1841. Июль. Отд. 4. С. 1–14.
218. Чернышевский Н.Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. Статья первая. Н.В. Гоголь в русской критике: Сб. ст. Москва: ГИХЛ, 1953. С. 341–391.
219. Шаликов П.И. Сочинения. Часть вторая. Стихи. Москва, 1819.
220. Шаликов П.И. Путешествие в Кронштадт 1805 г. М., 1817. 61 с.
221. Шевырев С.П. Словесность и торговля. *Московский наблюдатель*. 1835. Кн. 1. С. 4–65.
222. Шевырев С.П. Похождения Чичикова, или мертвые души. Поэма Н. Гоголя. Статья вторая. Критика 40-х годов XIX века / Сост. Л.И. Соболева. Москва: ООО «Олимп»; ООО «АСТ», 2002. С. 133–184.
223. Штанский Н. И. Ответ г. Герсеванову. *Одесский вестник*. 1868. № 64.

224. Эрдели А. Возражения на заметку г. Герсеванова о жалованьи предводителям дворянства. *Русский вестник*. 1860. Т. 30. С. 34–37.

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

225. Ф. КМФ-4. № 233–235 [Державний архів Російської федерації. Ф. 109. Оп. 1857. Спр. 199. Ч. 43. Арк. 5–6 зв.]. Донесение штаб-офицера корпуса жандармов полковника Шульговского, находящегося в г. Чернигове шефу жандармов генерал-адъютанту князю Долгорукову. Февраль 1858 г.

226. Ф. КМФ-4. № 233–235 [Державний архів Російської федерації. Ф. 109. Оп. 1857. Спр. 199. Ч. 43. Арк. 10.]. Донесение штаб-офицера корпуса жандармов полковника Шульговского, находящегося в г. Чернигове шефу жандармов генерал-адъютанту князю Долгорукову. 11 мая 1858 г.

Державний архів Одеської області

227. Ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). Оп. 174. Спр. 23. Дело о волнении крестьян в имении князя Бярятинского с. Елисаветовке, Новомосковского уезда, отказывающихся от пользования землею. 1865 г. 41 арк.

228. Ф. 1. Оп. 173. Спр. 29. О распоряжениях по введению в действие новых положений о крестьянских законах. 1860–1862 гг. 315 арк.

229. Ф. 1. Оп. 173. Спр. 38. По отзыву действительного ст. сов. Троицкого о препровождении дела и бумаг бывшего комитета по устройству железных дорог в Южной России. 1857 г. 3 арк.

230. Ф. 1. Оп. 174. Спр. 34. По письму Екатеринославского генерал-губернатора Дунина-Борковского о поданном мировому Судье иска от генерал-майора Герсеванова за обиду на обеде. 1869 г. 17 арк.

231. Ф. 1. Оп. 194. Спр. 271. Дело о способе, предполагаемом генерал-майором Герсевановым к устройству водопровода от р. Днестра к г. Одессе. 1856 г. 4 арк.

232. Ф. 1. Оп. 194. Спр. 546. По прошению помещиков Екатеринославской губернии Герсевановых, об исходатайствовании утверждения учреждаемой ими в Одессе компании для торговли льдом и даровании оной некоторых привилегий. 1856–1858 гг. 43 арк.

233. Ф. 1. Оп. 198. Спр. 143. Об учреждении в Екатеринославе Земского кредитного банка. 1860 г. 6 арк.

234. Ф. 1. Оп. 200. Спр. 27. Шеф жандармів цікавиться думкою М.С. Воронцова про катеринославського предводителя Б.Є. Герсеванова, який ніби влаштував у себе «непристойные маскарады». 1835 р.

235. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 422. Переписка с предводителем дворянства Новомосковского уезда о тяжелом экономическом положении после реформы 1861 г., о разногласиях между местным дворянством и губернатором Извольским. 1863 г. 45 арк.

236. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 463. Ходатайство и переписка с предводителем дворянства Новомосковского уезда о высылке поляков, заподозренных в сочувствии польскому революционному движению. 1863 г. 73 арк.

237. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 475. Письмо Новомосковского предводителя дворянства Герсеванова о недовольстве дворянства административной властью. 1864 г. 6 арк.

238. Ф. 22 (Товариство сільського господарства Південної Росії). Оп. 1. Спр. 15. Отчеты о деятельности общества за 1849, 1850, 1851, 1852, 1853, 1854 гг. 667 арк.

239. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 17. Докладные записки членов общества «о выгодах для земледельческой промышленности Новороссийского края от обложения пошлиной иностранного угля» о преимуществе и необходимости развития отечественной угледобычи и сельского хозяйства. 1851–1853 гг. 32 арк.

240. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 27. Устав и предложения комиссии о железных дорогах в Новороссийском крае. 1857–1862 гг. 14 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України

241. Ф. П. № 24845–24852 (Папери маршалків шляхетства Катеринославщини) 1864 – 1908 рр. 128 арк. № 24847. Лист М. Герсеванова до предводителя дворянства Олександрівського повіту Олексія Миколайовича Наковальніна. 11 жовтня 1864 р. Арк. 1–8.

Дніпропетровський національний історичний музей

242. Арх-38633; КП-122003 Лист П. Логвинової до В. Алексеєвої. 27 березня 1862 р.

243. Арх-38634; КН – 122004. – 1869. Листи Алексеєвим від різних осіб
Листи Алексеєвим від різних осіб

244. Арх-38049, КН – 60. – 1780. Геометричний спеціальний план земель під м. Катеринославом, даних у володіння надвірному раднику Георгію Гавриловичу Герсеванову.

Державний архів Російської Федерації (м. Москва)

245. Ф. 109 (Третье отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии. 4 экспед). Оп. 201. Спр. 206. Донесения о ходе крестьянского дела по Екатеринославской губернии.

246. Ф. 109 с/а. – Оп. 3. – Спр. 1146. Выписки из писем Герсеванова Н. из Новомосковского уезда Екатеринославской губернии в Министерство Внутренних Дел к частным лицам о состоянии администрации губернии, взаимоотношениях властей с выборными органами дворянства и крестьянскому вопросу. 1864 г. 10 арк.

247. Ф. 109. 4 эксп. Оп. 199. Спр. 156. О жестоком обращении помещицы Новомосковского уезда Гладкой с своими крестьянами. 1859 г. 73 арк.

248. Ф. 109 с/а. Оп. 202. Спр. 201. Донесения о ходе крестьянского дела по Екатеринославской губернии. 18 арк.

249. Ф. 730 (Игнатъев Николай Павлович). Оп. 1. Спр. 2670. Письмо Герсеванова Николая. 1871 г. 2 арк.

Російський державний архів літератури і мистецтв (м. Москва)

250. Ф. 38 (Антропов Лука Николаевич). Оп. 1. Спр. 7. Черновик статті «Герсеванов и герсеванщина» [по поводу книги Н. В. Герсеванова «Гоголь перед судом обличительной литературы». Одесса. 1861 г.]. 46 арк.

Російський державний архів військово-морського флоту (м. Санкт-Петербург)

251. Ф. 19. (Меншиков Александр Сергеевич, адмирал) Оп. 4. Спр. 79. Письма от Н. Герсеванова. 1866. 4 арк.

252. Ф. 19. Оп. 4. Спр. 108. Приказы главнокомандующего сухопутными и морскими силами в Крыму генерал-адъютанта князя Меншикова с 14 декабря 1853 г. по 31 декабря 1854 г. 1853–1854 гг. 190 арк.

253. Ф. 19. Оп. 4. Спр. 107. Проекты и планы военных действий у Севастополя. Январь-февраль 1855 г. Записки Хрулева и Герсеванова. 1) Сведения о движении неприятельских судов возле Севастополя от 29 июня 1854 г. и 18 февраля 1855 г. 2) Планы военных действий у Севастополя на 1855 г. 1855 г. 40 арк.

Російський державний військово-історичний архів (м. Москва)

254. Ф. 401 (Канцелярия Военно-Ученого комитета Главного штаба.). Оп. 2/926. Спр. 4. Переписка военного министра Д.А. Милютин. 1868 г. 230 арк.

255. Ф. 846 (Военно-ученый архив). Оп. 16. Спр. 5351. Сведения о венгерской кампании за август 1849 г. 305 арк.

256. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 6565. Донесения и рапорты о военных действиях на Кавказе. 1844 г. 354 арк.

257. Ф. 846. Оп.1. Спр. 5449. Формулярные списки о службе гг. генералов, штабс и обер офицеров за 1853, 54 и 55 годы.

258. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 5970. Дело по 1-му отделению управления генерал-квартирмейстера южной и крымской армии. 1854 – 1855 pp. 753 арк.

259. Ф. 846. Оп.16. Спр. 5616. Журнал военных действий войск в Крыму. 1853–1855 pp. 417 арк.

260. Ф. 846. Оп. 16. Т. 2. Спр. 5431. Приказы по Генеральному Штабу. 1853–1854 pp. 640 арк.

Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

261. Ф. 472 (Канцелярия министерства Императорского Двора). Оп. 2. Спр. 1302. О распоряжениях по случаю открытия Бородинского памятника. 1839 г.

262. Ф. 673 (Липранди И.П.). Оп. 2. Спр. 40. Южная и Крымская армии. 1854 г. 16 арк.

263. Ф. 733 (Департамент народного просвещения). Оп. 78. Спр. 72. Отчет визитатора Ришельевского лицея С.И. Финикова о результатах экзаменов в лицее. 1824 г.

264. Ф. 759 (Собственная е.и.в. канцелярия по учреждениям императрицы Марии). Оп. 61. Спр. 97. Завещание Герсеванова Егора Борисовича, отставного подполковника. Вскрытие 31 мая 1875 г. 1872–1875. 12 арк.

265. Ф. 772 (Главное управление цензурой Министерства народного просвещения) Оп. 1. Спр. 4929. По прошению Генерал-Майора Герсеванова о статье его «Замечание на статью Кокорева от отмене откупа 4 августа 1859». 1859 г. 5 арк.

266. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 4450. Дело об оставлении без производства ходатайства командующего 14 пехотной дивизией генерала Н.Б. Герсеванова (город Херсон) о напечатании его статьи «О еврейской школе г. Пирогова», с обвинениями Н.И. Пирогова в антихристианском направлении. 1858 г. 12 арк.

267. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 5106. Дело о рассмотрении претензии подполковника Г.И. Палеолога на вознаграждение его за убытки в связи с запрещением издания 2-го выпуска альбома карикатур Дурова (генерал Н.Б. Герсеванова) «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны». 1860–1861 гг. 18 арк.

268. Ф. 772. Оп. 1 Спр. 5411. Дело об исключении из статьи Н.Б. Герсеванова «О народном характере евреев и вторжении их в Россию», при разрешении издания ее отдельной брошюрой, высказываний и желательности смешанных браков между евреями и русскими и предоставлении евреям общих гражданских прав. 1860. 7 арк.

269. Ф. 776 (Главное управление по делам печати). Оп. 4. Спр. 31. Дело о разрешении к печати первой части и запрещении второй части статьи Н.Б. Герсеванова «Ответ генералу Бутурлину». 1868 г. 15 арк.

270. Ф. 776. Оп. 3. Спр. 842. Дело о разрешении ввоза брошюры Н.Б. Герсеванова «Несколько слов о действиях русских войск в Крыму», изданной в Париже. 1867 г.

271. Ф.777 (Петербургский комитет по делам печати). Оп. 1. Спр. 1732. Дело о запрещении к печати статьи «О пьянстве в России». 1843–1844. 4 арк.

272. Ф. 777. Оп. 2. Спр. 7. О сочинениях представленных Цензорами на разрешение Комитета. 1859 г.

273. Ф. 777. Оп. 2. Спр. 95. По прошению Генерал-Майора Герсеванова о напечатании статьи его О народном характере евреев. 1850 г. 3 арк.

274. Ф. 779 (Комитет Цензуры иностранной). Оп.1. Спр. 52. О брошюре: «Несколько слов о действиях Русских войск в Крыму», изданной в Париже отставным Генерал-майором Герсевановым. 1867 г. 67 арк.

275. Ф. 908 (Валуев Петр Александрович). Оп.1. Спр. 222. Отношение председателя Екатеринославского губернского по крестьянским делам присутствия предводителю дворянства Новомосковского уезда и записка последнего о назначении мировых посредников в уезде в связи с сокращением мировых участков. 1864 г.

276. Ф. 1282 (Канцелярия министра внутренних дела). Оп. 3. Спр. 127. Еженедельные донесения гражданского губернатора о происшествиях в Екатеринославской губернии. 1864–1878 гг. 150 арк.

277. Ф. 1284 (Департамент общих дел МВД). Оп. 92. Спр. 35. Об открытии земских учреждений в Екатеринославской губернии. 1865–1869 гг. 250 арк.

278. Ф. 1286 (Департамент полиции исполнительной). Оп. 9. Спр. 983. Дело о выдаче заграничного паспорта подполковнику Егору Герсеванову. 1845 г. 7 арк.

279. Ф. 1286. Оп. 15. Спр. 90. Дело по прошению жены полковника Пелагее Герсевановой об отсрочке пребывания за границей. 1854 г. 14 арк.

280. Ф. 1287 (Хозяйственный департамент Министерства Внутренних дел). Оп. 22. Спр. 1416. О земских учреждениях в Екатеринославской губернии. 1866–1869 гг. 176 арк.

281. Ф. 1291 (Земский отдел МВД). Оп. 36. Спр. 46. О мировых посредниках Епкатеринославской губернии. 1862–1864 гг. 70 арк.

282. Ф. 1291. Оп. 36. Спр. 198. По представлению двух докладных записок о мировых посредниках уездных предводителей дворянства Екатеринославской губернии. 1861 г. 22 арк.

283. Ф. 1291. Оп. 123. Спр. 34. Об образовании Екатеринославской временной комиссии по крестьянскому делу. 1860–1863 гг. 57 арк.

Російська національна бібліотека. Відділ рукописів (м. Санкт-Петербург)

284. Q.IV. (Меньков). Приложения к описанию войн на Дунае, в Крыму и Севастополе. № 365. 85 арк.

285. Ф. 73. (Бильбасов В.А., Краевский А.А.). Спр. 1175. Герсеванов Н.Б. Официальное письмо Андрею Александровичу Краевскому. 1845 г. 1 арк.

286. Ф. 113 (Иннокентий Херсонский). Спр. 44. Письма, рапорты, статьи и заметки разных лиц архиепископу Херсонскому Иннокентию о Крымской войне. 1847–1857. 753 арк.

Центральний державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

287. Ф. 19. Петроградская духовная консистория. Петроград. 1744 – 1918. Оп. 123. Спр. 8 Метрические книги православных церквей, в т.ч. при российских миссиях за границей. 1852 г. 154 арк.

Державний архів Івановської області (м. Іваново)

288. Ф. 107. Чихачевы. Оп. 1. Спр. 103. Письма разных лиц А. И. Чихачеву. 1859–1860. 404 арк.

Л і т е р а т у р а

289. «Ми виїхали з Сокиринців...»: травелоги родини Галаганів: документальна монографія / Упор. М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2019. 516 с.

290. Абросимова С.В. Епістолярні джерела і методи їх дослідження. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. Вип. 8. С. 185–189.

291. Абросимова С.В. Приватне листування катеринославського дворянства ХІХ століття (до питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття*. Запоріжжя, 1999. Вип. 4 (5). С. 115–124.

292. Авчинников А.Г. Пятидесятилетие. *Приднепровье. Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1914 год*. Екатеринослав, 1914. С. 193–208.
293. Андреева Т.В. Власть и реформы в России в первой половине XIX в.: историография конца XX – начала XXI в. // *Петербургский исторический журнал*. 2014. № 2. С. 202–238. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vlast-i-reformy-v-rossii-v-pervoy-polovine-xix-v-istoriografiya-kontsa-xx-nachala-xxi-v/viewer2014>
294. Анкерсит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. Москва: Европа, 2007. 612 с.
295. Акулишин П.В. Просвещенная бюрократия и русская провинция в первой половине XIX в.: По материалам Пензенской, Рязанской, Тамбовской и Тульской губерний: автореф. дисс. ...докт. истор. наук. 07.00.02. Отечественная история. Москва: МГПУ, 2004. 46 с.
296. Андреев В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012. 476 с.
297. Анненский И. Художественный реализм Гоголя (речь, произнесенная 21 февраля 1902 г.). *Книги отражений*. Москва: Наука, 1979. С. 216–225.
298. Антонова К.П. Господа Чихачёвы. Мир помещного дворянства в николаевской России. Москва: НЛО, 2019. 456 с.
299. Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. Час народів. Історія України XIX століття: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 408 с.
300. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): дис. ...канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2000.
301. Балабко О. В. То до «кацапії» чи до «Гетьманщини»? *Літературна Україна*. 2010. 1 квіт. (№ 12).
302. Барабаш Ю. Гоголь: Загадка «Прощальной повести»: «Выбранные места из переписки с друзьями». Опыт непредвзятого прочтения. Москва: Художественная литература, 1993. 270 с.
303. Барабаш Ю. Я. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 744 с.

304. Бачинський М. Головні економічні течії 30-х – 40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні. *Записки Одеського наукового при УАН Товариства*. Секція соціально-історична. Одеса, 1928. Ч. 3. С. 5–29.
305. Беленький И.Л. Биография и Биографика в отечественной культурно-исторической традиции. *История через личность: Историческая биография сегодня* / Под ред Л.П. Репиной. Москва: Квадрига, 2010. С. 37 – 54.
306. Беленький И.Л. Ученый историк в системе научных коммуникаций. Научно-аналитический обзор. Реферативный сборник (ИНИОН АН СССР). Москва: АН СССР, 1983.
307. Берелович В. Европейское образовательное путешествие русский аристократов. *Идеал воспитания дворянства в Европе: XVII – XIX века*. Москва: НЛО, 2018. С. 410–444.
308. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. Москва: Наука, 1972. 616 с.
309. Библиография произведений Н.В. Гоголя и литературы о нем на русском языке (2009–2010): Дополнения. Сост. В. А. Воропаев. *Гоголезнавчі студії*. Ніжин, 2014. Вип. IV (21). С. 185–194.
310. Бібліографія України про життя і творчість Миколи Гоголя (2011–2012). *Гоголезнавчі студії*. Ніжин, 2014. Вип. IV (21). С. 263–290.
311. Бивир М. Роль контекстов в понимании и объяснении. История понятий, история дискурса, история метафор. Москва: НЛО, 2010. С. 112–152.
312. Богданович М.И. Восточная война 1853–1856 гг. Сочинения в 4 т.. Санкт-Петербург, 1876. Т. 3. 471 с.
313. Богдашина Е.Н. Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории: учеб.-метод. пособие. Харьков: Сага, 2012. 234 с.
314. Болдирь С.П., Чернов Е.А. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания. *Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ, 1997. Вип. 2. С. 91–102.

315. Болебрух А.Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.). Дніпропетровськ: Ліра, 2008. 452с.
316. Болебрух А.Г. Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження. *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики*: [Число 5]: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія: У 2 ч. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. Ч. 2. С. 393–402.
317. Болебрух А.Г. К вопросу о методике анализа источников по истории русской просветительской мысли конца XVIII – начала XIX века. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин*: Межвузовский сб. науч. трудов. Днепропетровск: ДГУ, 1985. С. 85–88.
318. Боровой С. Я. К вопросу о применении наемного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г.* Москва: МГУ, 1970. С. 290–296.
319. Буркардт А. Истоки возникновения Grand Tour: путешествие в сочинениях о воспитании дворян в XVI – начале XVII века. *Идеал воспитания дворянства в Европе: XVII – XIX века.* Москва: НЛО, 2018. С. 384–409.
320. Вайскопф М. Покрывало Моисея. Еврейская тема в эпоху романтизма. Москва; Иерусалим: Мосты культуры: Гешарим, 2008. 381 с.
321. Варшавский Л. Р. Русская карикатура 40-х – 50-х гг. XIX в. Москва; Ленинград, 1937. 147 с.
322. Васильев Ю.А. Кризис истории кризис понимания истории. *Знание. Понимание. Умение.* 2006. № 1. С. 35–40.
323. Ведерников В.В. Национальный вопрос в зеркале консервативной публицистики. Газета «Весть». *Исторические записки.* 2006. Вып. 9 (127). С. 139–170.
324. Верменич Я. Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початку XX ст.). *Ейдос.* 2005. № 1. С. 246–260.

325. Верменич Я. Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі. *Україна крізь віки*: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В.Смоля. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. С. 23–41.
326. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 516 с.
327. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.
328. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. В 4-х т. Санкт-Петербург, 1911. Т. 4. VIII, 696, 104, XXIX с.
329. Виноградов И.А. Литературная проповедь Н.В. Гоголя: pro et contra. *Проблемы исторической поэтики*. 2018. Т. 16. № 2. С. 49–124.
330. Водотика С.Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). Харків, 1996. С. 116 – 120.
331. Володихин Д.М. «Призрак третьей книги»: методологический монизм и «глобальная архаизация». *Диалог со временем*. Москва: Едиториал УРСС, 2002. № 9. С. 51 – 66.
332. Володихин Д.М. Две ветви микроисторической платформы в отечественной историографии. *Диалог со временем*. Москва, 2002. Вып. 8. С. 445 – 447.
333. Воронкова С.В. Проблемы источниковедения истории России периода капитализма (итоги и задачи изучения). Москва: МГУ, 1985. 160 с.
334. Воронов В.І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. 336 с.

335. Гавлин М.Л. Вопрос о винных откупах в истории законодательства Российской империи. XVIII – XIX вв. *Труды исторического факультета МГУ. Экономическая история*. 2007. Вып. 13. С. 127–139.
336. Гавлин М.Л. Роль винных откупов в формировании крупных капиталов в России XIX в. *Экономическая история. Ежегодник*. 2002. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2003. С. 92–110.
337. Геннади Г.Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX ст. и список русских книг с 1725 по 1825 гг. Берлин, 1876.
338. Герасименко. Г.А. Земское самоуправление в России. Москва: Наука, 1990. 264 с.
339. Герсеванов, Николай Борисович / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Спб., 1893. Т. VIII а. Германия-Го. С. 553.
340. Гессен Ю., Лозинский С. Антисемитизм в России / Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. СПб., 1908. Т. 2. С. 728–752.
341. Гиляжева Г.З. Осип Иванович Сенковский в оценке критиков и литературоведов. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2011. № 2 (32). С. 323–334.
342. Глаголева О.Е. Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века: Подходы и методы изучения. *Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века* / Ред. О. Глаголева, И. Ширле. Москва: НЛЮ, 2012. С. 9–48.
343. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской Академии Генерального штаба. Санкт-Петербург, 1882. 793 с.
344. Гогітідзе М. Грузинський генералітет (1699 – 1921). *Хроніка 2000*. 2001. Вип. 44. С. 251–274.
345. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории: учебн. пособие. Москва: Издательский центр «Академия», 2007. 464 с.

346. Головина Т.Н. Из круга чтения помещиков средней руки (по документам 1830– 1840-х годов из усадебного архива). *НЛО*. 2008. № 93 URL: <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/1142/1175/>

347. Гольдман С. Еврей как понятие в истории имперской России. / Понятия о России: К исторической семантике имперского периода. Москва: НЛО, 2012. Т 2. С. 340–391.

348. Горнов В.А. Историография истории земства в России. Отечественные исследования второй половины 1940-х – начала 1990-х гг. Рязань: Горизонт, 1997. 124 с.

349. Горюшкина Н. Е. Где откуп – там подкуп: к истории взяток в России. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: История России. 2010. № 2. С. 88–97.

350. Грабович Г. Єврейська тема в українській літературі ХІХ та початку ХХ сторіччя / До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. С. 238–258.

351. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть ХІХ в.). Одесса: Астропринт, 2002. 408 с.

352. Гриц Т. Журнал Барона Брамбеуса. *Новый Леф*. 1928. № 11. С. 20–26.

353. Григорьев А.А. Гоголь и его последняя книга / Русская эстетика и критика 40 – 50-х годов ХІХ века. Москва, 1982. С. 106 – 126.

354. Грищенко К.С. Катеринославський родич генерала Брусилова. *Вопросы германской истории*. Сборник научных трудов. Днепропетровск: Лира, 2015. С. 302–315.

355. Грищенко Е. Литературная критика в публицистике екатеринославского дворянина Н. Б. Герсеванова. *Вестник Омского университета*. Серия «Исторические науки». 2015. № 1 (5). С. 12–18.

356. Грищенко Е.С. Штрихи к историографическому образу екатеринославского публициста середины ХІХ века Н.Б. Герсеванова (этические проблемы героя и его исследователя). *Історіографічні та*

джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі: [міжвуз. зб. наук.праць] / Відп. ред. О.І. Журба. Дніпропетровськ: Ліра, 2014. С. 72–87.

357. Грищенко К.С. Театральні спостереження М. Б. Герсеванова як джерело до історії катеринославського дворянства середини ХХ ст. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник.* Дніпропетровськ: НГУ, 2013. Вип. 10. С. 205 – 209.

358. Грищенко К.С. Губернське місто Х і повітове місто N, або чому радіти дворянину в Херсоні та Новомосковську середини ХІХ ст. (матеріали до історії міст Півдня України). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження:* зб. Наук. пр. Дніпропетровськ: ДНУ, 2012/2013. Вип. 11. С. 39–45.

359. Грищенко К.С. Катеринославський літератор і петербурзька цензура у середині ХІХ ст. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки:* наук. щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. Вип. 11. С. 194–197.

360. Грищенко К.С., Литвинова Т.Ф. «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції. *Чорноморський літопис.* 2012. Вип. 5. С. 111–121.

361. Демешек И.Л. Сибирь в Российском имперском регионализме (1822–1917 гг.): автореф. дисс. ...докт. ист. наук. 00.007.02. Омск, 2006. 46 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/sibir-v-rossiiskom-imperskom-regionalizme-1822-1917-gg>

362. Демуз І.О. Діяльність сільськогосподарських наукових товариств України ХІХ – початку ХХ ст. в історико-аграрних студіях дорадянського та радянського періоду. *Український селянин.* 2015. Вип. 15. С. 5–9.

363. Дергачева Л.Д. Очерки русской культуры ХІХ в.: общественная мысль. Москва: МГУ, 2003. 528 с.

364. Десницкий В.А. Задачи изучения жизни и творчества Гоголя / На литературные темы. Ленинград: Гослитиздат, 1936. Кн. 2. 516 с.

365. Дмитриев А. Контекст и метод (предварительные соображения об одной становящейся исследовательской индустрии). *НЛО.* 2004. № 66. С. 6–16.

366. Дмитриев С. С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858–1859 гг.). *Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина*. Москва, 1941. Вып. X. С. 33–43.

367. Дмитриев С.С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. / Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Уч. пос. / Под ред. И.А. Федосова. Москва: МГУ, 1970. С. 346–367.

368. Доброгорська Н.В. Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*. Науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 5. С. 136–146.

369. Долбилов М.Д. Проекты выкупной операции 1857 – 1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды. *Отечественная история*. 2002. № 2. С. 15–36.

370. Долбилов М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: НЛЮ, 2010. 1000 с.

371. Долгих А.Н. О «либеральной» и «просвещенной бюрократии» в России первой половины XIX века. *История: факты и символы*. 2017. № 1(11) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-liberalnoy-i-prosveschennoy-byurokratii-v-rossii-pervoy-poloviny-xix-veka/viewer>

372. Долгих А.Н. О терминах «самодержавие», «абсолютизм» и «просвещение» и их использовании в современной исторической науке. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-terminah-samoderzhavie-absolyutizm-i-prosveschennyu-absolyutizm-i-ih-ispolzovanii-v-sovremennoy-istoricheskoy-nauke/viewer>

373. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.

374. Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии. *Труды Черниговской ученой архивной комиссии*. 1912. Вып. 9. С. 25–57.

375. Дризен Н.В. Материалы к истории русского театра. Москва, 1905. 316 с.
376. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. Москва: Наука, 1981. 215 с.
377. Дубровин Н. Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя. Санкт-Петербург, 1900. Т. 3.
378. Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя. В 3 томах. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2. 524 с.
379. Елизаветина Г. Г. Вступительная статья / Григорович Д. Воспоминания. Москва: Захаров, 2007.
380. Емельянов Б.В., Судаков В.В. Источниковедение истории русской общественной мысли первой половины XIX в.: Учебн. пособие. Свердловск: УрГУ, 1985. 96 с.
381. Емельянов Б.В., Судаков В.В. Источниковедение истории русской общественной мысли эпохи империализма. Вологда: Изд-во Вологодского государственного педагогического университета, 1988. 89 с.
382. Журавлев В.В. От составителей / Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 5 – 13.
383. Журба О. І. Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. Вип. 15. С. 163–173.
384. Журба О.І. «Національне» та «регіональне» у модерних репрезентаціях історії українського історіо-описання. *УГО*. 2013. С. 9–50.
385. Журба О.І. Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 47–58.
386. Зайончковский А. М. Восточная Война 1853–1856. В 2-х т.: Т. 1. Санкт-Петербург: Полигон, 2002. 928 с.
387. Зайончковский П. А. Советская историография реформы 1861 года. *Вопросы истории*. 1961. № 2. С. 85 – 104.

388. Заруба В.М. Родословник екатеринославських дворян. Дніпро: Ліра, 2017. 548 с.
389. Захарова Л. Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года. *История СССР*. 1976. № 4. С. 54–76.
390. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861. Москва: МГУ, 1984. 256 с.
391. Захарова Л.Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины XIX в. / Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Уч. пос. для ист. фак. / Под ред. И.А. Федосова. Москва: МГУ, 1970. С. 368 – 399.
392. Исторический обзор 50-летней деятельности имп. Общества сельского хозяйства Южной России. С 1828 по 1878 гг. Одесса, 1878.
393. История русской журналистики XVIII–XIX веков. Москва: Высшая школа, 1966. 544 с.
394. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. Москва: РГГУ, 1998. 702 с.
395. Івашків В. Пантелеймон Куліш та його «Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Историю Малороссии» Маркевича». *Слово і Час*. 2006. № 1. С. 27 – 35.
396. Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти. / Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів: ЛНУ, 2004. С. 7 – 23.
397. К.П. [Победоносцев К.П.] Василий Петрович Зубков. *Русский архив*. 1904. Кн. 1. Вып. 2. С. 304 – 305.
398. Каверин В.А. Барон Брамбеус. История Осипа Сенковского, журналиста, редактора «Библиотеки для чтения». Москва: Наука, 1966. 237 с.
399. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
400. Каландадзе Ц. Грузини в державній історії України. *Хроніка 2000*. 2001. Вып. 43. С. 122–163.

401. Каменский А.Б. Подданство, лояльность, патриотизм в имперском дискурсе России XVIII в.: исследовательские проблемы. Москва: ГУ ВШЭ, 2007. 48 с.
402. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. Москва: РОССПЭН, 2008. 542 с.
403. Киянская О.И. Павел Пестель. Офицер, разведчик, заговорщик. Москва: Параллели, 2007. 512 с.
404. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825). Москва; Иерусалим: Гешарим; Мосты культуры, 2000. URL: http://ju.org.ua/pict_mod/pictures/171_item_file_klier.pdf
405. Ключевский В.О. Неопубликованные произведения. Москва: Наука, 1983. 416 с.
406. Ковалева И.Н. Общественное движение в России в годы Крымской войны. Москва: Мысль, 1968.
407. Ковалевский Е. П. Война с Турцией и разрыв с западными державами в 1853 и 1854 годах: с планами и картою. Санкт-Петербург, 1871. XIV, 345 с.
408. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 486 с.
409. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Запоріжжя, 1999. 528 с.
410. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальної комунікації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 596 с.
411. Колесник И.И. Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С.М. Соловйова). *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. Днепропетровск: ДГУ, 1985. С. 79–84.
412. Колесникова Е.В. Редакторы журнала «Библиотека для чтения». *Вестник РГГУ*. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. 2014.

С. 51–55. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/redaktory-zhurnala-biblioteka-dlya-chteniya-1/viewer>

413. Колястрок О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.

414. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904. Москва: Наука, 1979. 304 с.

415. Корзун В.П., Колеватов Д.М. На первый-второй рассчитайсь: человек второго плана как исследовательский проект. *Диалог со временем*. Альманах интеллектуальной истории. Москва, 2009. Вып. 28. С. 342–357.

416. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. 1804 – 1860. Ленинград: ЛГУ, 1987. 286 с.

417. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России. 1861–1914. Москва: ИИО, 2006. 320 с.

418. Кочергін І. Катеринославська губерньська земська управа в особах. Біобібліографічне видання. Дніпропетровськ: ДООУНБ, 2010. 132 с.

419. Кочергін І.О. До питання про єдність дворянської верстви (На прикладі Катеринославського дворянства). *Гуманітарний журнал*. 2011. № 1-2. С. 18–30.

420. Кочергін І.О. «Пером і шаблею»: Микола Герсеванов на службі Російській імперії. *Воронцовы и русское дворянство: между Западом и Востоком: Сб. научных статей и докладов / Редактор-составитель Г.Г. Филатова*. Симферополь: Н. Оріанда. 2012. С. 137–145.

421. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персоно логічний вимір). Дніпропетровськ: Герда, 2011. – 216 с.

422. Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. Дніпропетровськ: НГАУ, 2002. 222 с.

423. Кочергін І.О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ: Герда, 2015. 576 с.

424. Кочергін І.О. Селянська реформа 1861 р. та катеринославські поміщики. *Питання аграрної історії України та Росії*. Матеріали п'ятих наукових

читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. С. 48–53.

425. Кошелев В.А. Еще о поэтике парадокса: Барон Брамбеус как «Предтеча Достоевского». *Проблемы исторической поэтики*. 2019. Т. 17. № 3. С. 44–61. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/esche-o-poetike-paradoksa-baron-brambeus-kak-predtecha-dostoevskogo/viewer>

426. Крымский А.Е. История новой арабской литературы (XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1971. 794 с.

427. Лазебник В. Великое и трудное дело предлежит вам. *Новый город*. 2009. № 2. С. 56–63.

428. Лазебник В. Вірний слуга земству. Микола Герсеванов. / Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 рік: Бібліограф. видання / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. С. 248–253.

429. Лазебник В.І. Герсеванов Микола Борисович (1809–1871) / Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: У 2-х томах. Дніпропетровськ: АРТ-Прес, 2009. Т. 1. С. 280–283.

430. Ле Кам Жан-Люк. Надгробные биографии как отражение идеала воспитания лютеранского дворянства: граф Отто Магнус фон Денхофф (1665–1717) / Идеал воспитания дворянства в Европе: XVII – XIX века. Москва: НЛЮ, 2018. С. 351–383.

431. Левин Ш.М. Крымская война и русское общество / Очерки по истории русской общественной мысли второй половины XIX – начала XX вв. Москва, 1974.

432. Лесков А.Н. Жизнь Николая Лескова. Москва: Художественная литература, 1984. Т. 1. 479 с.

433. Лещенко Н.Н. Выкупная операция на Юге Украины. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Ленинград: Наука, 1972. С. 224–236.

434. Лещенко Н.Н. Результаты проведения реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии по уставным грамотам. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1965 г. Москва: МГУ, 1970. С. 381–388.

435. Литвак Б. Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 года. *История СССР*. 1960. № 6. С. 99 – 120.
436. Литвинова Т. Ф. Чи був Микола Герсеванов захисником кріпосного права?. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. Вип. 6. С. 95–110.
437. Литвинова Т.Ф. «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30 – 50-х рр. ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 184–203.
438. Литвинова Т.Ф. «Прижиттєвий» образ як модель створення аналітичної структури селянського питання. *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьми наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди*: зб. наук. пр. / Відп. ред. В.В. Іваненко. Дніпропетровськ: ДНУ. 2010. С. 27 – 38.
439. Литвинова Т.Ф. Публіцистичне спрямування інтелектуальної спадщини Миколи Герсеванова. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2010. Вип. 7. С. 98–109.
440. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: Ліра, 2011. 732 с.
441. Литвинова Т.Ф. Суспільна думка України другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: Григорій та Василь Полетики: дис. ...канд. істор. наук. Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. 292 с.
442. Лохматова А.І. Катеринославське земство. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. 200 с.
443. Лубский А. Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2014/2015. Вип. 8. С. 67–83.

444. Лядов М. Архив Д.А. Милютина и крестьянская реформа. *Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина*. Москва, 1941. Вып. X. С. 91–95.
445. Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). 3-е изд., испр. и доп. Запорожье: Просвіта, 2008. 139 с.
446. Малинова О.Ю. Когда «идеи» становятся «идеологиями»: К вопросу об изучении «измов». *Философский век*. Альманах. Вып. 18. История идей как методология гуманитарных исследований. Часть 2. Материалы международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27-30 сентября 2001 г.). / Отв. редакторы Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. Санкт-Петербург: Центр Истории Идей, 2001. С. 11–26.
447. Маловичко С.И., Мохначева М.П. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышление о порогах и пороках «несовместимости». *Харківський історіографічний збірник*. 2006. Вип. 8. С. 23–37.
448. Маркевич А.И. Таврическая губерния во время Крымской войны: по архивным материалам. Симферополь, 1905. 260 с.
449. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
450. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1880. 584 с.
451. Медушевская О. Проблема структуры в науках о человеке. *Ното Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного*. В 2 кн. Москва: Наука, 2003. Кн. 1. С. 255 – 270.
452. Медушевская О. Теория и методология когнитивной истории. Москва: РГГУ, 2008. 358 с.
453. Мешко К. Маршал Новомосковского дворянства. *Новомосковська правда*: Суспільно-політична газета. 2013. № 64(17.08).
454. Михтуненко В.В. Науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність І.Я. Гурлянда: автореф. дис. ...канд. іст. наук. 07.00.02 – всесвітня історія. Чернігів, 2019. 19 с.

455. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: НЛЮ, 2006. 248 с.
456. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
457. Минц С.С. Мемуары и российское дворянство: Источниковедческий аспект историко-психологического исследования. Санкт-Петербург: «Нестор», 1998. 260 с.
458. Михневич И.Г. Исторический обзор 40-летия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. Одесса, 1857.
459. Монахова И.Р. Белинский и Гоголь. Штрихи к двойному портрету. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. Санкт-Петербург., 2011. Т. 12. № 2. С. 133–142.
460. Мурзакевич Н. Николай Борисович Герсеванов [Некролог]. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1872. Т. 8. С. 359–362.
461. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). Київ-Нікополь-Запоріжжя: «Тандем-У», 2002. 399 с.
462. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Том VII. Языкознание и история литературы. Москва, 1911. 612 с.
463. Невский Ф. Первые годы жизни Екатеринославского губернского земства (Исторический очерк). *Екатеринославская земская газета*. 1916. 16 сентября. № 73. С. 2.
464. Нижников С.А. Н.В. Гоголь и В.Г. Белинский: поверх стереотипов / *Альманах Пространство и Время*. 2018. Т. 16. Вып. 1-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/n-v-gogol-i-v-g-belinskiy-poverh-stereotipov/viewer>
465. Новиков А.Е. Творчество О.И. Сенковского в контексте развития литературы XVIII – первой половины XIX в.: автореф. дисс. ...канд. филолог. наук. Санкт-Петербург, 1995. 30 с.
466. Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. 368 с.

467. Острячко А. «Джерела особового походження»: семантика поняття. *Ейдос*. Альманах інтелектуальної історії. 2010/2011 Вип. 5. С. 230–242.
468. Павленко О.В. Крымская война в исторической памяти Российской империи на рубеже XIX – XX вв. *Вестник РГГУ*. Серия: политология. История. Международные отношения. 2014. С. 9–34.
469. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства (1802–1902). Очерки по архивным данным с рисунками. Полтава, 1906. Вып. 1. 277 с.; 1907. Т. 2. 303 с.
470. Панаев А.А. Князь Александр Сергеевич Меншиков: 1853–1869. Санкт-Петербург, 1877. 207 с.
471. Парцвания В. В. Грузино-российские научно-культурные связи в истории Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург: Логос, 2003. 581 с.
472. Перкин Е.Н. Люди Александровской эпохи на портретах О.А. Кипренского. Москва: Новый ключ, 2004. 173 с.
473. Перкин Е. Современники Пушкина на портретах Кипренского. URL: https://ruskline.ru/monitoring_smi/1999/01/01/sovremenniki_pushkina_na_portretah_kiprenskogo
474. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии. *Научные записки*. Днепропетровский государственный университет. Т. 42: Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. Киев: Изд-во КГУ имени Т.Г. Шевченко, 1954. Вып. 2. С. 85–106.
475. Попова Р.С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений (на материалах Юга Украины). *Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР*. Сборник научных трудов. Днепропетровск: ДГУ, 1981.
476. Попова Р.С. Социально-экономическое положение и борьба помещичьих крестьян южных губерний Украины в дореформенный период (1801–1860 гг.). Днепропетровск: ДГУ, 1980. 112 с.

477. Попова Т.Н. Биоисториописание в контексте научных традиций: концепты и модели. *Диалог со временем*. Альманах интеллектуальной истории. 2015. Вып. 53. С. 30–53.
478. Посохов С. Образы университетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публіцистиці та історіографії. Харків: ХНУ ім. В.І. Каразіна, 2006. 368 с.
479. Посохов С. Образ / Історіографічний словник. Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С.І. Посохова. Харків: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. С. 179–182.
480. Посохова Л. Ю. Творча спадщина А.С. Лебедєва: питання не/довіри. *Харківський історіографічний збірник*. Х.: Харківський національний університет, 2018. № 17. С. 103–113.
481. Потульницький В.А. Українська і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. Київ: Либідь, 2002. 480 с.
482. Похлебкин В.В. Чай и водка в истории России. Красноярск; Новосибирск: Книжное издательство, 1995. 464 с.
483. Приходько Я. Текст як фактор соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії). *Ейдос*. Альманах інтелектуальної історії. 2005. № 1. С. 77 – 81.
484. Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва: Наука, 1975. 282 с.
485. Пушкарев Л. Н. Некоторые вопросы источниковедения истории русской общественной мысли X – XIX вв. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2007. №3. С. 80–84.
486. Ракчеев Е.Н. Дмитрий Иванович Журавский. Москва: Наука. 1984. 239 с.
487. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк). *Памятная книжка и адрес календарь 1903 года*. Екатеринослав, 1903. Вып. 3. С. 1–312.

488. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. Москва: Издательство ЛКИ, 2009. 320 с.
489. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографические практики. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.
490. Репина Л.П. История регионов или «территория историка» после пространственного поворота. *Диалог со временем*. Альманах интеллектуальной истории. 2019. Вып. 69. С. 5–16.
491. Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография. *Диалог со временем*. Альманах интеллектуальной истории. Москва: Едиториал УРСС, 2002. Вып. 8. С. 5–10.
492. Репина Л.П. От исторической биографии к биографической истории / В тени великих: образы и судьбы / отв. ред. Л.П. Репина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. С. 5–18.
493. Репина Л.П. Биография в контексте «глобальной микроистории». *Парадигмы российской истории сквозь призму биографистики* (к 140-летию Алексея Ивановича Яковлева): материалы Всерос. науч. конф. (Чебоксары, 30 апр. 2019 г.) / редкол.: О.Н. Широков [и др.] Чебоксары: ИД «Среда», 2019. С. 12–18. / URL: <https://phsreda.com/e-articles/49/Action49-32514.pdf>
494. Розсоха Л.О. Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі. Миргород: Миргород, 2005. 488 с.
495. Рудакова Т.В. К вопросу о формировании реформаторов 60-х гг. XIX века в России / Общественное сознание в кризисные и переходные эпохи. Москва: МГУ, 1996. С. 8 – 13.
496. Ружицкая И.В. «Просвещенные бюрократы» — новый тип российских чиновников: опыт характеристики. *Вестник РУДН*. Серия: История России. 2008. № 1. С. 36–43 / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prosveschennye-byurokraty-novyyu-tip-rossijskih-chinovnikov-opyt-harakteristiki/viewer>
497. Румянцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие. Москва: Аспект Пресс, 2002. 319 с.

498. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
499. Санцевич А.В. Methodика исторического исследования. Изд. 2-е, перераб., доп. Киев: Наукова думка, 1990. 212 с.
500. Сараєва О.В. Історіографія діяльності земських установ в Україні. *Гуржіївські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 26–28. / URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2011_4_10
501. Світленко С.І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровск: Навчальна книга, 1999. 240 с.
502. Сенечко Ю.В. История изучения литературной деятельности О.И. Сенковского. *Література в контексті культури*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. № 18. 320 с.
503. Сибирь: имидж мегарегиона. Новосибирск: ФСПИ «Тренды», 2012. 363 с.
504. Сидорова О.Г. Крымская война в английской литературе. *Известия Уральского Федерального университета*. Сер. 2. Гуманитарные науки. 2014. Т. 130. № 3. С. 106–113.
505. Слава и забвение: парадоксы биографики / отв. ред. Л.П. Репина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2014. 544 с.
506. Сладкевич Н.Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х годов XIX века. Ленинград.: ЛГУ, 1979. 127 с.
507. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.
508. Советская историография / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. Москва: РГГУ, 1996. 591 с.
509. Соколов А.К. Источниковедение и проблемы исторического синтеза / Проблемы методологии и источниковедения. Материалы III Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. Москва: Изд-во МГУ; Санкт-Петербург: Алетея, 2006. С. 200 – 216.
510. Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения. *Проблемы источниковедения и историографии*. Материалы

II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 75–88.

511. Соловьев Е.А. Литературное движение XIX века в России / XIX век. Иллюстрированный обзор минувшего столетия. Санкт-Петербург: Издание А. Ф. Маркса, 1901. С. 182–199.

512. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования. *Вопросы философии*. 1981. № 7. С. 115–126; № 9. С. 132–143.

513. Список авторефератов диссертаций, посвященных творчеству Н.В. Гоголя (1945–2013) / Сост. В.А. Воропаев. *Гоголезнавчі студії*. Ніжин, 2014. Вип. IV (21). С. 148–184.

514. Степанов В.С., Григорович П. И. В память столетнего юбилея императорского Военного ордена Святого великомученика и Победоносца Георгия. (1769–1869). Санкт-Петербург, 1869. 440 с.

515. Стернин Г.Ю. Очерки русской сатирической графики. Москва: Искусство, 1964. 334 с.

516. Стефко М. С. Европейское путешествие как феномен русской дворянской культуры конца XVIII – первой четверти XIX веков: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2010. 28 с.

517. Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика. Москва: Наука, 1980. 312 с.

518. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. Москва: Наука, 1991. 288 с.

519. Тимофеев Д.В. В поисках новых подходов к изучению общественно-политических настроений в России первой четверти века. Историческая наука сегодня. Теории, методы, перспективы. Москва: ЛКИ, 2012. С. 391–402.

520. Тихонов Б. В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30–50-х годов XIX в. *Проблемы источниковедения*. Москва: АН СССР, 1961. С. 92–162.

521. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев: Laurus, 2012. 256 с.
522. Толстой С.Г. Отечественная историография Крымской войны, вторая половина XIX – первая половина XX в.: автореф. дисс. ...канд. истор. наук. Москва, 2002. 20 с.
523. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації. Київ: К.І.С., 2012. 400 с.
524. Троицкий Н.А. Корифеи российской адвокатуры. Москва: Центрполиграф, 2006. 415 с.
525. Филд Д. К типологии мемуарных источников (по материалам революционеров-народников). *Проблемы источниковедения и историографии*. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 270 – 284.
526. Флоровский А. В. Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края. Одесса, 1921. 12 с.
527. Флоровский А.В. Освобождение крестьян по проектам Губернских комитетов Новороссийского края. Одесса, 1921. 25 с.
528. Флоровский А.В. Очерки о крестьянской реформе на Украине. Одесса, 1921. 142 с.
529. Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857 – 1861 / Великие реформы в России 1856 – 1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: МГУ, 1992. С. 90–105.
530. Христиани Г.Г. От редактора / Милютин Д. А. Воспоминания. Томск, 1919. Т. 1. С. XVIII–XX.
531. Христиани Г.Г. Предисловие / Милютин Д. А. Воспоминания. Томск, 1919. Т. 1. С. V–XVII.
532. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). Москва: Русское слово, 2002. 432 с.

533. Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.
534. Федотова М.С. Севастопольская оборона (1854–1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России: автореф. дисс. ...канд. истор. наук. Москва, 2012. 20 с. <https://www.dissercat.com/content/sevastopolskaya-oborona-1854-1855-gg-v-kulturnoi-pamyati-dorevolyutsionnoi-rossii>
535. Федянова Г.В. Крымская война в русской поэзии 1850-х годов: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Тверь, 2008. 16 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/krymskaya-voina-v-russkoi-poezii-1850-kh-godov>
536. Чичинадзе Р.В. Жизнь и журналистико-литературная деятельность П.И. Шаликова (Шаликашвили): автореф. ...канд. филол. наук: Тбилиси, 1971. 26 с.
537. Чулков Н. Герсеванов, Николай Борисович / Русский биографический словарь. Москва, 1916. Т. 6. С. 86–89.
538. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: Інститут історії України, 2005. 427 с.
539. Шандра В. С. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр.. – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. Вип. 4. С. 46–60.
540. Шандра В. С. Державні стимули до набуття дворянами військової професії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України*. 2019. Вип. 29. С. 95–111.
541. Шаповалова Н.Г. Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854–1855 годах: автореф. дисс. ...канд. истор. наук. Москва, 2018. 24 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/khudozhestvennaya-literatura-i-memuary-kak-istochnik-po-izucheniyu-oborony-sevastopolya-v>

542. Шаталов Д. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Дніпро: Домінанта Прінт, 2016. 256 с.
543. Швыров А. В. Иллюстрированная история карикатуры с древнейших времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1903. 404 с.
544. Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? *Український селянин*: праці науково-дослідного інституту селянства. 2001. Вип. 3. С. 127–131.
545. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2011. Вип. XVIII. С. 113–120.
546. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 96 с.
547. Шевченко М. М. «Пока Европа в соединении, мы с ней борются не в силах»: Русская стратегия в Крымской войне и общественное мнение // *Родина*. 2009. № 8. С. 87–91.
548. Шевченко М. М. Крымская война в восприятии современников и действительности. *Обсерватория культуры*. Москва, 2007. С. 140–145.
549. Шевченко Т. Г. Художник. Повесть. Київ: Мистецтво, 2015. 384 с.
550. Шенк Ф.Б. Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство в России в век железных дорог / пер. с нем. М. Лавринович. Москва: НЛО, 2016. 584 с.
551. Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя. Москва, 1892. Т. 1. 385 с.
552. Шепарнева А. И. Крымская (Восточная) война в оценке российского общественного мнения (1853–1856). Орел: ПФ «Картуш», 2005. 199 с.
553. Ширле И. Перемена мест. Дворянство в разъездах и в гостях / Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века / Ред. О. Глагалева, И. Ширле. Москва: НЛО, 2012. С. 598–623.

554. Шмидт С. О. Архивные документы как историографический источник / Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. Москва: РГГУ, 1997. С. 177–205.

555. Шмидт С.О. О классификации исторических источников. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1985. Вып. 16. С. 3–24.

556. Шмидт С.О. О классификации исторических источников / Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. Москва: РГГУ, 1997.

557. Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения / Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. Москва: РГГУ, 1997. С. 21–63.

558. Шокарева А. Дворянская семья: культура общения. Русское столичное дворянство первой половины XIX века. Москва: НЛЮ, 2017. 304 с.

559.

Йдельман Н.Я. Пушкин: История и современность в художественном сознании поэта. Москва: Советский писатель, 1984. 368с.

560. Экштут С.А. Россия перед голгофой. Эпоха Великих реформ. Москва: Вече, 2010. 256 с.

561. Эльяшевич Д. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры. Санкт-Петербург; Иерусалим: Гешарим; Мосты культуры, 1999. 790 с.

562. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 448 с.

563. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. Санкт-Петербург, 1882. 472 с.

564. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.

565. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 472 с.

566. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Laurus; Критика, 2017. 704 с.

567. Яковлев Н. Жандармы о «Губернских очерках». *Известия*. 1939. № 107.

568. Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: інститут історії України НАНУ, 2008. Вип. 18. С. 214–252.

569. Caine B. *Biography and History*. New York: Palgrave Macmillan, 2010. 152 p.

570. Klier J.D. *Imperial Russia Jewish Question? 1855–1881*. Cambridge: Cambridge University press, 1995. 534 p.

571. Söderqvist T. *The History and Poetics os Scientific Biography*. London: Routledge, 2017. 288 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Грищенко К.С. «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції. *Чорноморський літопис. Науковий журнал. Вип. 5. 2012. С. 111–121.* (у співавторстві з Литвинова Т.Ф.)
2. Грищенко К.С. Театральні спостереження М.Б. Герсеванова як джерело до історії катеринославського дворянства середини ХІХ ст. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Вип. 10. 2013. С. 205 – 209*
3. Грищенко К.С. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини ХІХ ст.. (на матеріалах родини Герсеванових). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2013. С. 37–43.*
4. Грищенко К.С. Катеринославський літератор і петербурзька цензура у середині ХІХ ст. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Вип. 11.2014. С. 194 - 197*
5. Грищенко К.С. Катеринославський родич генерала Брусилова. *Вопросы германской истории. Сборник научных трудов. 2015. Вип. 41. С. 302 – 315.*
6. Грищенко К.С. Карикатура в російській публіцистиці другої половини ХІХ ст.: за матеріалами М. Б. Герсеванова. *Universum Historiae et Archeologiae №2 (27), 2019. С. 198 – 204.*

Публікації у зарубіжних періодичних спеціалізованих виданнях:

7. Грищенко К.С. Й.І. Сенковський та його творчість в оцінках катеринославського публіциста М.Б. Герсеванова. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal) №7 (59), 2020.С. 4 – 9.*

Наукові праці апробаційного характеру:

8. Грищенко К.С. Губернське місто Х і повітове місто N у 1857 та 186 рр., або чому радіти дворянину в Херсоні та Новомосковську (матеріали до історії міст Півдня України). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 11. 2012/2013. С. 39 – 45*

9. Грищенко К.С. Штрихи к историографическому образу екатеринославского публициста середины XIX века Н. Б. Герсеванова (этические проблемы героя и его исследователей). *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. Міжвузівський збірник наукових праць. 2014. С. 72–87.*

10. Грищенко Е.С. Литературная критика в публицистике екатеринославского дворянина Н.Б. Герсеванова. *Вестник Омского университета. Сер. Исторические науки. 2015. № 1(5). С. 12–18.*

ДОДАТОК Б

Парний портрет братів Єгора та Миколи Герсеванових,

1810-ті – початок 1820-х рр.

(Фонди Донецького художнього музею)

ДОДАТОК В

Портрет М. Б. Герсеванова з альбому «Портреты лиц, отличившихся заслугами, командовавших действующими частями в войне 1853-1856 гг.»

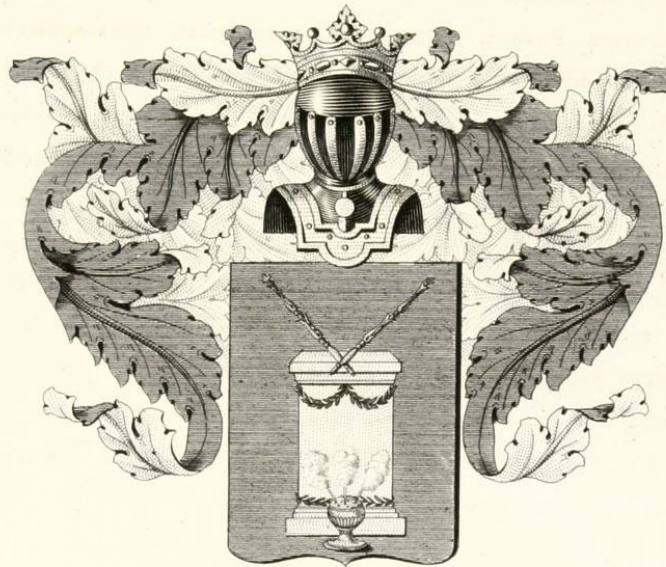
ДОДАТОК Г

Герб родины Герсеванових

(«Общий Гербовник дворянских родов Всероссийской империи,
начатый в 1792 году. Часть 9»)

154

Гербъ рода *Л. О. М. Г.*
Герсевановыхъ.
Карталинскихъ Дворянъ.

Въ щитѣ, имѣющемъ голубое поле, изображенъ золотой жертвенникъ, украшенный древесными масличными вѣтвями, на поверхности коего крестообразно означены два скипетра, а внизу воскуренный изъ златаго сосуда фимиамъ. Щитъ увѣнчанъ дворянскими шлемомъ и короною. Наметь на щитѣ голубой, подложенный золотомъ.

ДОДАТОК І

Лист М. Б. Герсеванова А. О. Краєвському, 25 грудня 1845 р.
(відділ рукописів РДБ (м. Санкт-Петербург)).

Милостивий Таланце!

Андрей Александрович.

Письмо ваше отъ 16го Августа, по предмету раздѣліи и
раздѣленія земель по губерні, получилъ съестъ поздравленіе въ
подарокъ; принялъ ваше благодарство за оказанныя втораго
покупи? отъ. Во; по вашему предложенію купившихъ Сам-
сова земель. Въ письмѣ отъ гонорара за статьи въ Антис-
нариентъ отъ 15го в. 20 р. с. за шестъ ильто отъ мѣсяца
съестъ напечатать урну статьи; и доволно буду, напечатать
въ итераторамъ ея профессора, 15 р. за статьи о Кисинскихъ
вѣдѣн, Перепро чрезъ Райнгольда и Кавказу, съестъ напечатать
карты Кисинскихъ земель съестъ е. Казно и въ скоромъ времени до-
ставитъ Вамъ статьи о Кармисѣ. Могу и посредовать между
и диллаторомъ Бойшиныхъ и Кисинскихъ, съестъ напечатать въ кри-
тику, и шестъ? практикуция отъ Статистикъ, Метрогичъ и
Терграфичъ, и въ военномъ поучкае. —
Съ итераторамъ по итераторамъ и довереннымъ итераторамъ
и итераторамъ

вашимъ

Милостивый Таланце!

по поводу ильто ильто.

Кисинскихъ Герсевановъ

25 Декабря 1845.

Адресъ ильто. Подпись ильто Гер.
16 ильто 5. Коричневый Овент.

ДОДАТОК Д

Склад Катеринославського губернського комітету по селянському питанню
(Фонди ДНІМ імені Д. І. Яворницького; КП-32783, Ф-1335)

ДОДАТОК Є

Могила М. Б. Герсеванова на міському кладовищі м. Катеринослава,
фото початку ХХ ст. (Фонди ДНІМ імені Д. І. Яворницького)

